
ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1986

Voorwoord

De ontstaansgeschiedenis van straten in een stad laat zich soms wonderlijk verklaren aan de hand van de bouwgeschiedenis van huizen.

Simpele restanten van oude bouwdelen werpen een verrassend licht op de veranderingen in de stad.

Restanten van muurschilderingen vertellen meer over de vroegere bewoners dan archiefonderzoek tot nog toe kon duidelijk maken.

Een schouw, een bakstenen vloer, een achtergebleven nis, hebben soms een grotere „eeuwigheidswaarde“ gekregen dan de zaken die mensen in vroeger tijden juist een „eeuwigheidswaarde“ hadden toegedacht, zoals een schilderstuk, een beeldhouwd portret.

Eenvoudige zaken onttrekken zich aan onze aandacht, en zijn daarom vaak beter in staat de tand des tijds te doorstaan.

Telkens weer realiseren we ons dat juist bij bouwhistorisch en archeologisch onderzoek onze verwachtingen op een andere wijze gestalte krijgen.

Met deze Archeologische Kroniek bezoeken we de herbergen van de stad, zoals Gansstraat 128-130, we ontdekken het oudste papieren behang in de stad.

Moge daarom deze gids onze dorst naar kennis over de stad laven en deze Kroniek op een andere manier dan behang, onze kamers in de stad sieren.

*W. P. Chr. van Willigenburg,
Wethouder van Monumentenzorg.*

Inleiding

Wat maakt het ene jaar belangrijker dan andere jaren? Dat dat niet aan „uiterlijk vertoon“ afgemeten kan worden, demonstreert het jaar 1986. Naar buiten toe gebeurden er niet erg veel spectaculaire dingen, maar in de binnenkamers werd van alles voorbereid dat in de komende jaren vrucht zal gaan dragen. Zo werd er veel gesproken en vergaderd over de huisvesting van de archeologen en bouwhistorici. In 1987 zijn daarover definitieve beslissingen te verwachten. Voor het publiek is daarbij van belang dat in of bij de nieuwe huisvesting een presentatieruimte zal worden opgenomen, waarin het hoe en waarom van het archeologisch en bouwhistorisch werk in stad en provincie getoond kan worden.

De noodzaak van een definitieve huisvesting werd nog weer eens extra aangetoond door het feit dat de bouwhistorische onderzoekers voor de derde maal moesten verhuizen. Nu doen zij dienst als „kraakwacht“ in een pand aan de Bloemstraat.

Iets anders dat op termijn zeer vruchtbaar zal zijn, is de automatisering. In 1986 werd een Tulip PC aangeschaft. Van de talrijke mogelijkheden die een dergelijk apparaat biedt, is vooral die tot het opslaan van grote hoeveelheden gegevens uitgebuit: de vondstenadministratie van een flink aantal opgravingen staat inmiddels op de harde schijf. Ook de inventarisatie van de depotbestanden neemt daarop steeds meer plaats in. De gigantische achterstand op dat gebied wordt dan ook geleidelijk aan iets kleiner. Er wordt ernstig naar gestreefd die administratie geheel op orde te hebben voordat de verhuizing naar een nieuw onderkomen plaats vindt. Datzelfde geldt ook voor de conservering van voorwerpen die gemaakt zijn van vergankelijk materiaal, zoals hout, leer en ijzer.

Zoals gezegd, spectaculair is dit alles niet, maar het legt wel de basis voor het verder werken ten behoeve van een betere informatie aan het publiek. Voor de namen van hen die zich met deze stille arbeid hebben beziggehouden, raadplege men de rubriek Personele Zaken.

Het aantal bijdragen van de bouwhistorici in deze Kroniek toont aan dat zij in het verslagjaar bepaald niet om projecten verlegen zaten. Zevenachtste van de hier behandelde onderzoeken zijn door hen uitgevoerd. En dan spreken we nog niet eens over de lijst op p 251 van deze Kroniek, waarin de panden die wel onderzocht zijn, maar die niet met een artikel vereerd konden worden, opgenomen zijn.

Ook weer op de achtergrond, maar daarom alweer niet minder belangrijk, werd in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg hard gewerkt aan de totstandkoming van „De Geïllustreerde Beschrijving van de Woonhuizen in de Oude Stad van Utrecht“.

Willen we toch projecten aanwijzen, die door hun resultaten meer dan gewoon interessant waren, dan valt te

Afb. 1 Wethouder drs W. P. Chr. van Willigenburg bewondert de lavabo-nis in Kromme Nieuwe Gracht 33. Bart Klück geeft daarbij uitleg.

denken aan de opgravingen aan de Boterstraat, die onder grote tijdsdruk en bij barre weersomstandigheden vele gegevens over romeins Utrecht en over 13-eeuwse houtbouw tevoorschijn brachten. Van meer „allure“ was de houtconstructie uit omstreeks 1300 die aan het licht kwam bij bouwhistorisch onderzoek in het huis Oude Gracht 179. In dat huis kwam ook het oudst bekende papieren behang van Utrecht tevoorschijn: dat was in de 18e eeuw uit Engeland geïmporteerd. Maar uit het feit dat ook de Domtoren, Lauwerecht 22bis en de Lange Nieuwstraat nog verrassingen in petto hadden, blijkt weer eens te meer wat een schatkamer van onbekende historische gegevens Utrecht is. Het tevoorschijn halen van die „schatten uit het verleden“ blijft, mede dankzij de brede belangstelling van politiek en ambtelijk betrokkenen een dankbare bezigheid voor diegenen die zich met het ontrafelen van de (materiële) geschiedenis van de stad mogen bezighouden.

Is dus de zekerheid van „politieke“ steun een belangrijke stimulans voor archeologen en bouwhistorici, zonder de hulp van velen „in het veld“, zowel ambtshalve als vrijwillig, zou het werk volstrekt niet te verrichten zijn. Ieder jaar sommen we dan ook weer met dankbaarheid de namen van personen en instellingen op, die het mogelijk gemaakt hebben het archeologisch en bouwhistorisch werk gaande te houden.

Met de Rijksgebouwendienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, het bouw bureau van de RU Utrecht, het Kunsthistorisch Instituut, het Instituut voor Geschiedenis en de laatste der Mohikanen van het opgeheven Archeologisch Instituut, alle van de RU Utrecht, en met de afdeling Restauratie van de TU Delft werd op vele manieren samengewerkt.

De drie deelnemers in het Provinciaal en Gemeentelijke Depot van Bodemvondsten zien uiteraard met spanning uit naar de mogelijkheid van nieuwe huisvesting. De beheerders van het Depot zijn nog steeds prof. dr C. Isings, conservator van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, drs W. J. van Tent, provinciaal archeoloog van Utrecht, en drs T. J. Hoekstra, gemeentelijk archeoloog van Utrecht. Onderzocht wordt of de samenwerking met betrekking tot het Depot met de Rijksuniversiteit Utrecht uitgebreid kan worden. Die instelling heeft nl. wel een archeologische collectie, maar geen instituut meer om die verzameling te beheren.

Gemeentelijke instellingen waarmee vanouds contacten worden onderhouden, zijn de Gemeentelijke Archiefdienst, de altijd goed toegankelijke bewaarplaats van de „niet materiële historische gegevens“ over de Utrechtse geschiedenis, en het Centraal Museum, waarmee initiërende besprekingen gehouden zijn over de inrichting van een grote archeologische en bouwhistorische tentoonstelling. Het jaar waarin die tentoonstelling gehouden zal worden, is sterk afhankelijk van de datum waarop de verhuizing van het Archeologisch Depot kan plaatsvinden.

Tenslotte is het goed te kunnen vaststellen dat het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek meer en meer een geïntegreerd onderdeel van bouw- en restauratie activiteiten is gaan uitmaken. De samenwerking met „de bouw wereld“, zowel met architecten en aannemers, als met de mannen en vrouwen op de bouw zelf, verloopt in het algemeen zeer plezierig op basis van wederzijdse waardering voor elkaars werk. De archeologen stelden

de vakbekwaamheid en de inzet van de kraanmachinisten S. Huibers en R. Timmer van de firma Kees van der Koppel uit Heerewaarden zeer op prijs.

Al eerder is opgemerkt dat het volstrekt onmogelijk is alle personen die binnen het gemeentelijk apparaat bijdragen tot de groei en bloei van het archeologisch en bouwhistorisch werk, met naam en toenaam te bedanken. Het is daarom dat hier voor hen allen het gemeentebestuur dank gezegd wordt in de persoon van de wethouder Monumentenzorg, drs W. P. Chr. van Willigenburg (afb. 1). De (oud) Algemeen Directeur van de ROVU, de heer J. P. Barentsen mag staan voor de collega's van de Dienstenstructuur, die, voor en achter de schermen, ons werk bevorderd hebben. Dat de medewerkers van de afdelning Bouwkunde en meer speciaal die van de onderafdeling Monumenten apart vermeld worden, is niet verwonderlijk, want daar is het „warme nest' van waaruit de archeologen en bouwhistorici opereren.

T. J. Hoekstra/A. F. E. Kipp

Personele zaken

Ieder jaar zijn er weer andere hoofden en handen van mensen die - al dan niet betaald - hun onwaardeerbare bijdragen leveren aan de reconstructie van het Utrechtse verleden. Dat die reconstructie soms letterlijk opgevat moet worden, bewijzen de getrouwen die al tien jaar lang op de dinsdagavonden met noeste vlijt bezig zijn een van de grootste collecties middeleeuws en postmiddeleeuws aardewerk in Nederland op te bouwen. Tot de werkers van het eerste uur behoren H. W. Scherpenhuyzen, M. Wagenaar en R. Kamps.

Ook P. C. van Hout reconstrueerde: de maquette schaal 1 : 5 van de tegel-oven die tijdens de 14e eeuw in de Bemuurde Weerd gestaan heeft, is het werk van zijn handen (afb. 2). Het model is van echte baksteentjes vervaardigd die hij bij de fa. Tichelaar in Makkum heeft mogen vormen en bakken. Verder heeft hij zich bezig gehouden met het conserveren van hout, leer en metaal (zie ook onder Tentoonstellingen) en met het maken van foto's van voorwerpen.

De metalen objecten uit de verzameling van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werden door hem op hun kwaliteit beoordeeld en waar nodig geconserveerd (zie ook onder Publicaties).

Reconstructie kan niet altijd drie-dimensionaal gebeuren. Op het platte vlak van de tekening maakte K. ter Horst zich zeer verdienstelijk. Dat feit is in deze Kroniek controleerbaar aan de talrijke voortreffelijke tekeningen van zijn hand. Zij sieren de onnavolgbare verslagen van B. J. M. Klück, die zich dit keer uitstreken van middeleeuwse houtskeletten tot 19e-eeuwse dienstbodenkamers.

A. A. van Berkel vervaardigde o.a. een echt nauwkeurige plattegrond van de Dom, opdat de gegevens van de opgravingen van de romaanse voorganger van de kerk hun juiste plaats konden krijgen. Het was een schrikbarend karwei.

De vaste aanstelling per 1 januari 1986 van H. L. de Groot is ook al in de vorige Kroniek vermeld, maar het kan nooit kwaad dergelijke positieve zaken twee maal

Afb. 2 Maquette (schaal 1:5) van de best bewaarde tegel-oven aan de Oudenoord/ Bemuurde Weerd, gemaakt door P. C. van Hout

te vermelden. Behalve met de uitvoering van de opgravingen hield hij zich in het verslagjaar bezig met het automatiseren van de vondstregistratie.

In verband met de verwachte verhuizing van werkruimten en depots ging C. van Rooyen onvervaard door met de (her)inventarisatie van de vondsten van opgravingen. En passant werden daarbij nog spannende ontdekkingen gedaan. M. van der Theems, J. van der Horst, J. W. Ottenschot en H. W. Scherpenhuyzen waren hem daarbij vaak behulpzaam als het op puzzelen en plakken aankwam.

Tj. Pot publiceerde samen met J. Hoevenberg en H. L. de Groot een gedegen studie over kogelpotten van de Oudenoord/Bemuurde Weerd (zie onder Publicaties).

Het inventariseren van het provinciaal depot en de registratie van de „toonbare“ vondsten uit de gemeentelijke opgravingen waren, zoals al jaren, in handen van R. de Zwarte. Het systeem van vondsten die op soort geregistreerd zijn, breidt zich gestaag uit.

Prof. dr Isings werkte onverdroten verder aan de herinventarisatie van de collectie van het PUG. Verder houdt zij mede de handbibliotheek op orde.

M. A. G. Sengers verrichtte enig botanisch onderzoek.

J. R. Treling was, zoals uit zijn bijdrage aan deze Kroniek blijkt, actief bij de opgraving aan de Boterstraat. Deze opgraving leverde ook stof op voor de doctoraalscriptie van M. Montforts (zie onder Publicaties), die de aanwijzingen voor het bestaan van een Romeinse burgerlijke nederzetting ten westen van het Damplein vrijwel eigenhandig tevoorschijn haalde.

Toch blijft opgraven en uitwerken van de resultaten daarvan bij uitstek teamwork. Dank zij dan ook gebracht aan al die vrijwilligers op de opgravingen en binnen, die niet altijd onder de meest ideale omstandigheden hun werk moeten verrichten.

M. Smit heeft t.b.v. een doctoraalscriptie een begin gemaakt met een onderzoek naar de 13e-eeuwse topografie van Utrecht en met name over wat er in de stad gebeurde na de verwoestende overstromingen in het einde van de 12e eeuw.

L. R. P. Ozinga werkte verder aan de geschiedenis van het nog oudere Utrecht, nl. aan dat van de Romeinse castella op het Damplein. Het wachten is nu op de financiering van het gereedmaken voor publicatie van de gegevens uit de opgravingen tussen 1936 en 1956.

Aan de totstandkoming van een ander groot project, de Geïllustreerde Beschrijving van de Woonhuizen in de Oude Stad van Utrecht, leverden B. Tenback, M. Snelleman, K. W. Cheng en D. Zweers vele tekeningen.

H. J. Slot verrichtte allerlei opmetingen van interessante details (zie in deze Kroniek onder Geertekerkhof 1A). Samen met M. van Vlierden zette hij vol enthousiasme het onderzoek naar de piscina in het pand Damplein 4 voort.

T. J. Hoekstra/A. F. E. Kipp

Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de Stad Utrecht (STABU)

Het eerste volle jaar van de STABU is achter de rug. Voorspoed en tegenslag wisselden elkaar af. In een met toehoorders afgeladen Senaatsaal hield prof. dr ir R. Meische de eerste Nicolaas van der Monde-lezing over het onderwerp „De contouren van huis en hof in de middeleeuwse stad“. Bleek daaruit een grote belangstelling van het publiek voor de doelstellingen van de STABU, minder enthousiast reageerde het bedrijfsleven op verzoeken van het bestuur om geldelijke steun bij het realiseren van projecten. Zo kon bijvoorbeeld een onderzoek naar plantaardig voedsel in het 15e-eeuwse Utrecht geen doorgang vinden. De uitgave van een boek over de fabricage van kleipijpen in Utrecht gedurende de 17e en 18e eeuw behoeft nog steeds financiering evenals het uitwerken van het bouwhistorisch onderzoek van het huis Oudaen. Het persklaar maken van de resultaten van de opgravingen op en om het Damplein in de jaren 1936 tot 1956 lijkt onder een gunstiger gesternte te zullen staan. Of het vervaardigen van een grote historische stadsmaquette doorgang zal vinden, hangt vooral af van andere participanten in het project.

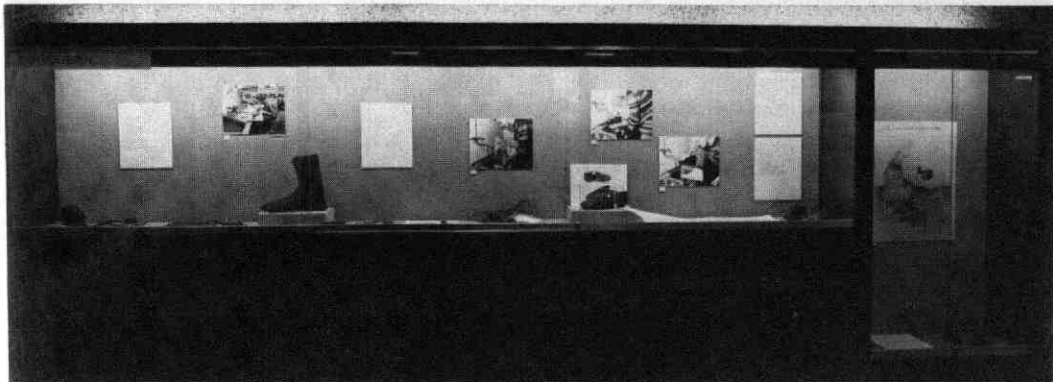
De verkoopbaarheid van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht over 1985 werd vergroot door een bijdrage van de STABU in de kosten van het drukken van een kleuromslag. De tentoonstelling „De Loop der Dingen“ die van 13 december 1985 tot 28 maart 1986 in het gebouw van de Crediet en Effectenbank werd gehouden, trok veel bezoekers. Van het begeleidende boekje werden, ook na afloop van de tentoonstelling, meer dan 200 exemplaren verkocht.

Een folder waarin de doelstellingen van de STABU uiteengezet worden, is in voorbereiding (verschenen in het voorjaar van 1987 en verkrijgbaar bij STABU, postbus 19246, 3501 DE Utrecht). Ook het (bepaalde) Jaarverslag over 1986 is via dat adres te verkrijgen.

Het bestuur van de STABU

Tentoonstellingen en bruiklenen

Ter gelegenheid van het officieel openbaar maken van het Utrechts Documentatie Systeem werd van 7 tot 28 februari in het gebouw van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek aan de Oude Gracht een vitrine ingericht met materiaal afkomstig van de opgraving van de 14e-eeuwse pottenbakkerij aan de Oudenoord. Ander pottenbakkersafval reisde naar Rotterdam. Het waren scherven van de majolica-productie die in het huis Oudaen gevonden zijn. Zij maakten deel uit van de tentoonstelling „Nederlandse Majolica. Gave voorwerpen, scherven en ovenvondsten tot 1630“, die van 25 april tot 1 september in het Museum Boymans-Van Beuningen werd gehouden. De laatste expositie in de vitrines van het restaurant van de HEMA aan de Oude Gracht had tot titel „Conserveren . . . zo snel mogelijk!“ Hij werd ingericht

Afb. 3 De laatste tentoonstelling in de vitrines van het restaurant van de HEMA aan de Oude Gracht.

door A. W. Voskuilen en P. C. van Hout en duurde van 7 juli tot 1 september (afb. 3). Helaas heeft men bij de verbouwing van het restaurant gemeend de vitrines te moeten laten vervallen. Daarmee is een mogelijkheid een breed publiek in aanraking te brengen met de resultaten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek vervallen.

In het gebouw van de Kamer van Koophandel en Fabrieken Utrecht werd een vitrine ingericht op de tentoonstelling „Kunst en Bedrijfsleven“ die daar te zien was van 21 oktober tot 17 november.

Ter gelegenheid van het uitkomen van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 1985 werd een etalage van boekhandel Broese/Kemink op de Stadhuisbrug met foto's en aardewerk ingericht om de aandacht te vestigen op het feit dat die Kroniek daar te koop was (en is).

„Speels goed uit eigen bodem van prehistorie tot 1600“ was de titel van een tentoonstelling die van 1 november 1986 tot 11 januari 1987 in het Deventer Speelgoed- en Blikmuseum werd gehouden. Een deel van de geëxposeerde voorwerpen was uit de Utrechtse bodem afkomstig. In 1987 reisde deze tentoonstelling door naar Nijmegen en naar Hilversum. In het Rijksmuseum te Amsterdam was op de tentoonstelling „Kunst voor de Beeldenstorm“ (12 september-28 november) een bijzonder fraai glas uit 1529 te zien dat in 1976 op het Vredenburg werd opgegraven.

Van de langdurige bruiklenen is alleen die aan de Stichting Opleiding Leraren weer teruggekeerd. Het betrof een paar stuks speelgoed, die in een reizende tentoonstelling waren opgenomen.

T. J. Hoekstra

Het Utrechts Documentatiesysteem

Het jaar 1986 betekende voor het Utrechts Documentatiesysteem een mijlpaal: na vijf jaar voorbereiding werd het UDS ter beschikking van het publiek gesteld in de vorm van een lange reeks ringbanden op Gemeente-archief en Openbare Bibliotheek. Dat het documentatiesysteem een samenwerkingsproject is, werd hierbij gesymboliseerd doordat mevrouw M. W. M. Vos-van Gortel de openstelling verrichtte en als

burgemeester van de Gemeente Utrecht, en als voorzitter van het Utrechts Monumentenfonds (afb. 4). Op deze feestelijke dag, 7 februari, ontving de Openbare Bibliotheek de vele gasten op hartelijke wijze. Het thema van het UDS is: Utrecht, stad en provincie, en alles wat daarvoor relevant is, met voorlopig het accent op geschiedenis en bouwhistorie. De opening trok 250 belangstellenden, die een doorsnede vertegenwoordigden van de doelgroep: bestuurders, vakmensen o.a. op het gebied van de monumentenzorg, buurtcomités en andere bewoners van Utrecht, vertegenwoordigers van instanties uit diverse hoeken van het land die beroepshalve met documentatie bezig zijn.

Toespraken werden gehouden door de burgemeester, door W. P. Chr. van Willigenburg als wethouder monumentenzorg, door U. F. Hylkema als voorzitter van Oud-Utrecht en als voorzitter van de Begeleidingscommissie Beschrijving Utrechtse huizen, door mevrouw W. Hol als directrice van de Openbare Bibliotheek en door J. M. H. Penders als coördinator van het UDS. Hierbij werd de werking van het systeem belicht, de waarde ervan voor het wekken van belangstelling voor de historische omgeving, het informatiesysteem als democatiseringsinstrument. De stad Utrecht mag zich gelukkig prijzen, zo werd gesteld, omdat hier de belangstelling voor monumenten en geschiedenis bij een brede laag van de bevolking leeft. Tal van organisaties houden er zich mee bezig, professioneel zoals de Gemeentelijke Archiefdienst, de onderafdeling Monumenten van de ROVVU en de Openbare Bibliotheek, of als bundeling van de inzet van vrijwilligers. Het Utrechts Documentatiesysteem probeert een verbindende schakel te zijn door de feitelijke gegevens die bij al dat werk nodig zijn overzichtelijk voor iedereen op een rij te zetten. Na deze uiteenzettingen plaatste de burgemeester de eerste klapper (een laatste zal er door de groei nooit zijn) in de kast en nodigde de aanwezigen uit in de raadselder het glas te heffen op een voorspoedige groei van het UDS.

De voor het UDS gekozen formule bleek die dag en later veel positieve reacties op te roepen en het verlangen naar de uitbouw ervan tot een netwerk van soort-

Afb. 4 Burgemeester drs M. W. M. Vos-van Gortel stelt het Utrechts Documentatie Systeem open voor het publiek.

gelijke gekoppelde systemen in andere provincies, waarbij dan automatisering een wezenlijke rol zal spelen. Hierover zijn na 7 februari diverse gesprekken gevoerd met instanties uit andere plaatsen in het land en met automatiseringsdeskundigen. De „laagdrempelige“ reeks ringbanden die nu ter beschikking staat, heeft voornamelijk het voordeel van de relatieve kleinschaligheid. De huidige werkwijze blijft als voorwerk grotendeels ook nodig in het computer-tijdperk, maar al het materiaal is nu al programmeerbaar verwerkt. De ervaring uit het Utrechtse project zal elders kinderziekten kunnen voorkomen. De zeer ruime invalshoek is hierbij een voordeel: alle soorten gegevens, inclusief kruisverwijzingen, blijken in één alfabetische opzet onder te brengen te zijn. Door het stellen van prioriteiten wordt het verzenden in „alles wat relevant kan zijn“ voorkomen, incidentele initiatieven op zijsporen doen hieraan geen afbreuk.

Al jaren worden standaardwerken over Utrecht, registers op de maandbladen van Oud-Utrecht, vernummeringen van huizen systematisch bewerkt.

Behalve de vrijwilligers van de Werkgroep Documentatie van het Utrechts Monumentenfonds (zie jaarverslag UMF 1986) werken nu al enige jaren stagiai-

res mee vanuit de onderafdeling Monumenten binnen het project „stage tijdens werkloosheid“. Hierdoor heeft het UDS veel aan kwaliteit (en omvang) gewonnen. De deels al sinds 1981 meewerkende vrijwilligers van het UMF zorgen voor de continuïteit, maar ieder slechts één avond per week. Op stagiaires valt niet op deze wijze te rekenen: hun bijdrage is per definitie tijdelijk (hoe jammer ook voor het UDS, maar wanneer dat vertrek het gevolg is van het vinden van betaald werk elders, dan is dat een gelukkige zaak). Daar staat tegenover dat de stagiaires per werkweek veel meer mogelijkheden hebben om tot gedegen resultaten te komen en in de materie in te groeien. Zo zijn van de bouwtekeningencollectie van het Gemeente-archief, die in 1852 begint, van meer dan de eerste 20 jaar de tekeningen (tenminste die welke de oude stad betreffen) nu op adres opgenomen. Het werken hieraan geeft inzicht in de praktijk van het bouwen en in de evolutie van de stad in de 19e eeuw. Aan dit project, waaraan de Gemeentelijke Archiefdienst meewerkt en dat in 1883 opgezet is door Peter Notermans, wordt nu consciëntieus gewerkt door Mary de Laat. De bouwtekeningen noemen we slechts als één van de voorbeelden, gegevens uit monumentenlijsten, archiefonderzoeken, boeken van A.

van Hulzen en N. van der Monde, artikelen uit tijdschriften zijn andere onderwerpen. De collectie bouwhistorische gegevens, bekend als het Systeem Luykx, is nu geheel via het UDS toegankelijk. Hierbij verdient het ook vermelding dat de stagiaires, naast dit inhoudelijk gevarieerde werk, hun onmisbare bijdrage leveren aan het copieer- en opbergwerk, nodig om de verwerkte informatie bij de gebruikers te krijgen.

In het begin van het verslagjaar waren de in de vorige Kroniek vermelde stagiaires nog aan de slag. Zij maakten, samen met vrijwilligers van het UMF, een tentoonstelling die ter gelegenheid van de opening van het UDS ingericht werd in de hal van de Openbare Bibliotheek (afb. 5). Het thema was het Utrechts Documentatiesysteem en de Monumentenzorg in Utrecht met het werk van onder andere het Utrechts Monumentenfonds en de onderafdeling Monumenten. Een informatieve presentatie van het systeem stond tevens opgesteld in het Gemeentearchief. Na die tijd werd de uitbouw van het UDS gedurende kortere of langere tijd gerealiseerd door onder meer Hilly van Eerten, Mary de Laat, Anand Mak-

han, Anton Nuijten, Marleen te Poel en Yvonne Wasink. Niet alleen de medewerking van de Sociale Dienst, ook de inbreng van de Gemeentelijke Archiefdienst en de Openbare Bibliotheek werden als zeer stimulerend ervaren.

Jean Penders

Publicaties

H. L. de Groot, Botertje tot de Boom. *Nieuwe Timmerwerf* 1986-5/6, 4-5.

Tarquinius J. Hoekstra, An enameled goblet from Utrecht, The Netherlands. *Journal of Glass Studies*, Vol. 28, 1986, 66-69.

T. J. Hoekstra, Archeologie in Utrecht, waarom en hoe? *Heemschut* 1986-8/9, 147-152.

T. J. Hoekstra, Enige kanttekeningen bij de opgravingen in de Dom. *Het Vijf Kerken Restauratieplan* 1986-4, 5-24.

Jacqueline Hoevenberg, Huib L. de Groot en Tjeerd Pot, *Analyse van een 14de-eeuws kogelpottencomplex uit Utrecht. Methodologie en enkele kwantitatieve en kwalitatieve resultaten*. Utrecht 1986.

Afb. 5 Tentoonstelling in de hal van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek aan de Oude Gracht ter gelegenheid van de opening voor het publiek van het Utrechts Documentatie Systeem.

A. F. E. Kipp, Oudaan, een Utrechts stadskasteel. *Heemschut* 1986-8/9, 143-146.

A. F. E. Kipp, Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in Utrecht vergeleken. *Heemschut* 1986-8/9, 153-155.

A. Kraaimaat-van Beuzekom, *Kogelpotten in een vroeg 14de-eeuwse Utrechtse huishouding*. Bijvakschriftje Archeologie van de middeleeuwen RU Utrecht. Utrecht 1986.

M. Montforts, *Utrecht in de Romeinse Tijd. Op zoek naar de militaire vicus*. Doctoraalscriptie Archeologisch Instituut RU Utrecht. Utrecht 1986.

D. Valentijn, Veeartsenijcomplex krijgt mogelijk nieuwe bestemmingen. *Heemschut* 1986-8/9, 159-162.

P. C. van Hout, Conservering van ijzeren voorwerpen uit de PUG-collectie. *Mededelingen van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, zomer 1987, 12-15.

T. J. Hoekstra

Dr E. J. Haslinghuis, *Bouwkundige Termen*, Verklaarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis. Bewerkt door F. H. M. Bosch-Kruimel, H. Janse, A. F. E. Kipp, N. C. G. M. van de Rijt en E. M. van Thienen. Utrecht/Antwerpen, Bohn, Scheltema en Holkema, 1986. 530 blz., geïll. ISBN 90 313 04545 6. Prijs f 92,50.

Lezers van het maandblad Oud-Utrecht die de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht onder ogen krijgen, vragen vaak waar de betekenis van de daarin gebruikte vaktermen is terug te vinden. Het antwoord was dan altijd „in Haslinghuis“. Daaraan moest dan wel worden toegevoegd dat het boek *Bouwkundige Termen* van die auteur uitverkocht was. Gelukkig is aan dit euvel in de loop van 1986 een einde gekomen.

De „Haslinghuis“ is niet alleen opnieuw uitgekomen maar ook grondig bewerkt. Het aantal trefwoorden is gegroeid van ruim 2000 tot ongeveer 3700. Dit is ondermeer het gevolg van het uitbreiden van het aandachtsgedebied. Werd in de vorige drukken de vroegchristelijke bouwkunst als uitgangspunt gehanteerd, in de nieuwe uitgave zijn ook begrippen uit de Griekse en Romeinse bouwkunst opgenomen. Ook worden nu moderne termen verklaard.

Ook voor archiefonderzoekers is het boek buitengewoon nuttig geworden door het opnemen van oude Nederlandse termen en namen van gereedschappen. Molen- en vestingbouwkundige begrippen zijn eveneens in *Bouwkundige Termen* terug te vinden. Achterin het boek is een ruim opgezet glossarium in vier talen toegevoegd.

Een duidelijke verbetering in de hanteerbaarheid van het boek is te vinden in de verdeling van de afbeeldingen. In de oude „Haslinghuis“ werden deze op een aantal bladzijden verzameld, in de nieuwe uitgave staan de tekeningen in de buurt van de betreffende onderwerpen.

lijk volledig te zijn. Een volgende druk zal zeker nog uitgebreider zijn. Uit onderzoek komen steeds weer termen naar voren die een plaats in het boek verdienen. Eén voorbeeld is het begrip „bleeksteen“ dat in 1568 bij verbouwingen in het klooster Oudwijk werd toegepast. Volgens het Middelnederlandsch Handwoordenboek van J. Verdam zou het hier gaan om een soort tichels. Het zou goed zijn als dit soort aanvullingen bij de redactie van het boek „Bouwkundige Termen“ terecht zouden kunnen komen.

Zonder aarzeling kan worden gezegd dat voor iedereen die geïnteresseerd is in historische bouwkunst of bouwkunde of die daarin werkzaam is, dit boek een onmisbaar hulpmiddel is.

E. M. Kylstra

Reacties op artikelen uit voorgaande Kronieken

Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1

Naar aanleiding van het verslag over de opgravingen aan de Keukenstraat (Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 163, afb. 80) schreef drs R. F. C. van der Lof: Op blz. 163 is een foto gereproduceerd van een stuk leisteen met ingekraste letters en een tekening, waarvan de betekenis „volkomen duister“ wordt genoemd (zie afb. 6 in deze Kroniek). M.i. luidt de tekst:

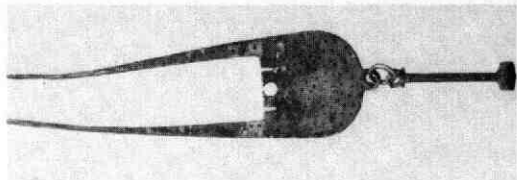
Afb. 6 Keukenstraat 10-42/Schalkwijkstraat 1. Stuk leisteen met ingekraste tekst en tekening. Foto P. C. van Hout.

thedoricus hag p o, te transcriberen als Thedoricus Hag posuit, vertaald: Thedoricus Hag heeft (deze leien) aangebracht. De tekening moet m.i. worden beschouwd als het persoonsmerk van deze leidekker. Men kan er een combinatie van een T en een H in zien. Met de 5 of de S boven „thedoricus“ weet ik ook geen raad.

Oude Gracht, riolering

In de Kroniek over 1984, MBOU 1985-4, 143 werd voor een fragment van een koperen balans als ver-

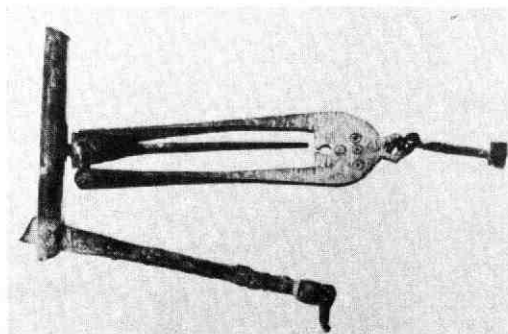
Afb. 7 Oude Gracht, riolering. Fragment van een koperen balans. Foto P. C. von Hout.

moedelijke datering 16e eeuw opgegeven. Het betreffende voorwerp wordt hier nogmaals afgebeeld (afb. 7). De datering was gebaseerd op de aanwezigheid van aardewerkscherven uit de late middeleeuwen en latere perioden in de bagger, de puntcirkelversiering en de goede conserveringsgraad van de vondst. Inmiddels zijn er aanwijzingen gevonden dat de datering misschien naar een vroegere periode verlegd moet worden.

Bruno Kisch geeft namelijk in zijn overzichtswerk van balansen en gewichten in fig. 9 (hier afb. 8) een afbeelding van een balansfragment dat zowel in vorm als in versieringsmotief een frappante overeenkomst met het Utrechtse exemplaar vertoont. Als datering wordt de Romeinse tijd opgegeven. De foto is afkomstig van het Römisch-Germanische Zentralmuseum te Mainz, wat een aanwijzing voor de vind- en verblijfplaats van het voorwerp kan betekenen. Zeker van de datering zijn we daarmee echter nog niet, want in een in 1959 verschenen artikel, waarin eveneens het Mainzer exemplaar is afgebeeld, meldt Kisch: „exactly like those found in the graves of Viking times“.

Hiermee is duidelijk aangetoond welke onzekerheden er kleven aan het dateren van voorwerpen waarvan de vondstomstandigheden niet precies bekend zijn. LIT.: B. Kisch, *Scales and weights. A historical outline*. 3e druk, New Haven and London 1975. B. Kisch. *Weights and scales in mediaeval Scandinavia*. *Journal of the history of medicine* 14, 1959, 160-68.

R. de Zwarte

Afb. 8 Koperen balans uit Bruno Kisch, *Scales and Weights*. (zie LIT.) Foto P. C. von Hout.

Onderzoekingen en vondsten

Deze rubriek is gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb. 9. De archeologische vondsten en de gegevens over de opgravingen bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Voetiusstraat 2, 3512 JM Utrecht.

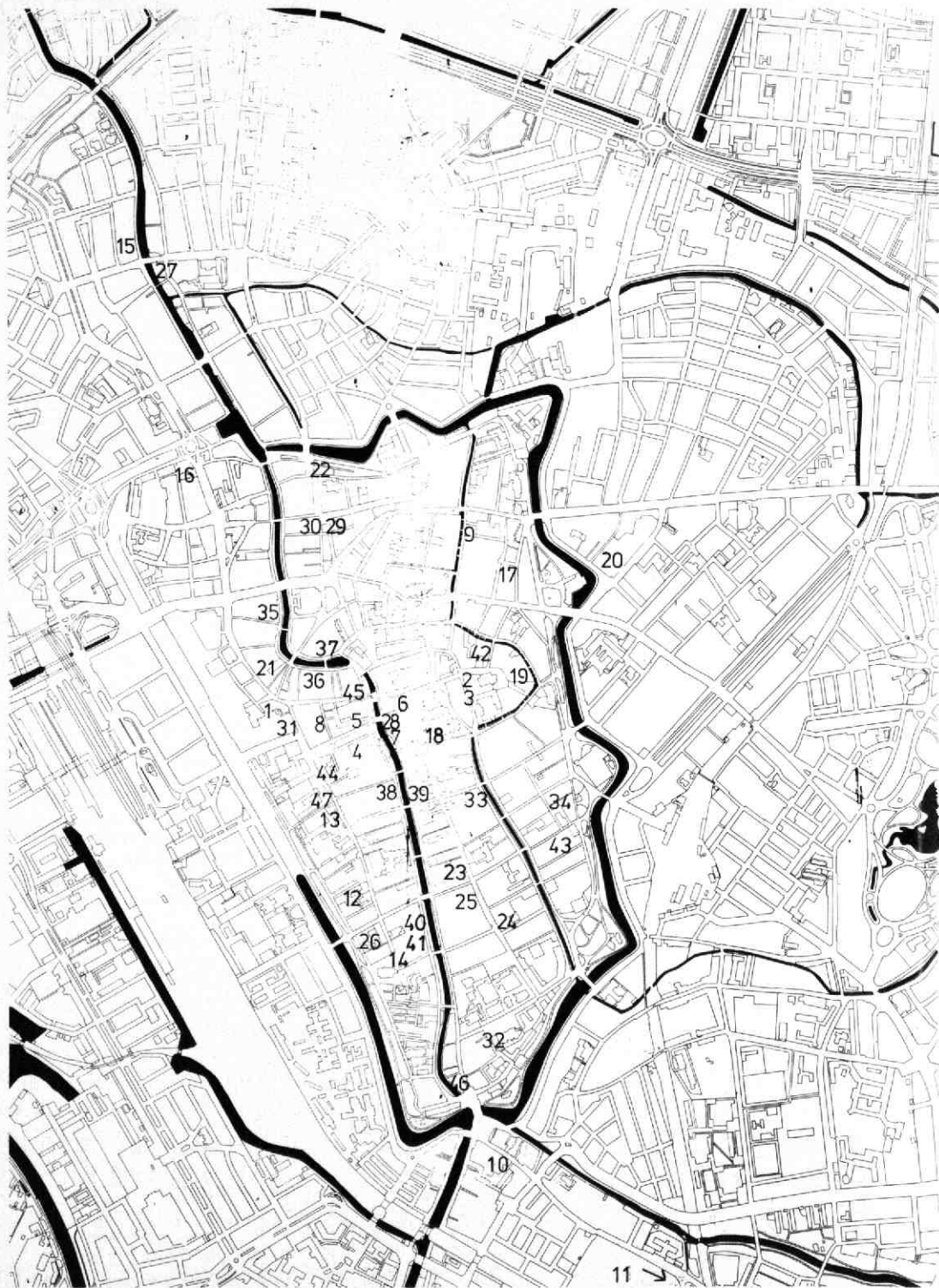
De bouwhistorische documentatie berust bij de onderafdeling Monumenten van de Dienst Volkshuisvesting en Monumenten, Ravellaan 96, Postbus 8200, 3503 RE Utrecht.

De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn vervaardigd door de Gemeentelijke Fotodienst Utrecht. Het is opvallend hoe men gewend raakt aan kwaliteit en service en aan een uiterst prettige persoonlijke verhouding. Goede foto's hoeven geen krans, ze spreken voor zichzelf en goede vriendschap is ook moeilijk in woorden uit te drukken.

Dat drukkerij De Boer-Cuperus er altijd weer in slaagt de Kroniek op tijd uit te brengen, ligt - het is al eerder gezegd - niet aan de redacteuren, maar wel aan de inzet en de belangstelling van de medewerkers van de drukkerij, die hiervoor in de persoon van de heer H. Danvers dank gezegd worden.

Gebruikte afkortingen

GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
HA	Historische Atlas
Kroniek	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de Gemeente Utrecht
LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht
Opm	Opmeting
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Volkshuisvesting Utrecht
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topografische Atlas
Tek	Tekening

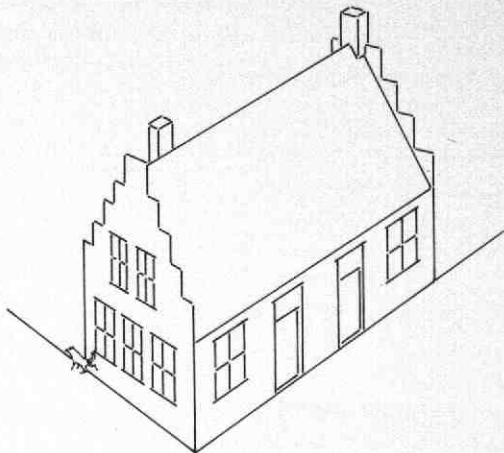
Afb. 9 Kaart van het centrale gedeelte van de gemeente Utrecht. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming of vondst.

1. Achter Clarenburg 5

Dit 19e-eeuwse hoekhuis is vanuit twee laatmiddeleeuwse eenlaags huisjes ontstaan. De zuidmuur bevat nog een middeleeuwse trapgevel en van het vroegere hoekhuis is op de begane grond een eiken moerbalk over (afb. 10).

In de 17e eeuw kreeg het hoekhuis een kelder met kruisgewelf en in de 18e eeuw werd de moer- en kinderbintenlaag gewijzigd in een enkelvoudige balklaag. Het huis kreeg toen ook een verdieping. Het aangrenzende huisje blijft in die tijd waarschijnlijk nog één laag hoog met een 17e-eeuwse balklaag van moer- en kinderbinten. In de 19e eeuw werd het bij het hoekhuis gevoegd en verbouwd als een vroeg voorbeeld van twee bovenelkaar geplaatste woningen. Om elke woning de beschikking over de helft van de zolder te geven, werden uiterst merkwaardige steile trapjes gemaakt, die samen met de trap naar de verdieping omhoog voerden (afb. 11).

B. J. M. Klück

Afb. 10 Achter Clarenburg 5. Een impressie van de situatie omstreeks 1500. Tek. Bart Klück.

Afb. 11 Achter Clarenburg 5. Trapje van de begane grond naar zolder. Foto Bart Klück. Waar het rechte gedeelte overgaat in een spiltrapje wordt de klim zó steil, dat een touw onontbeerlijk is.

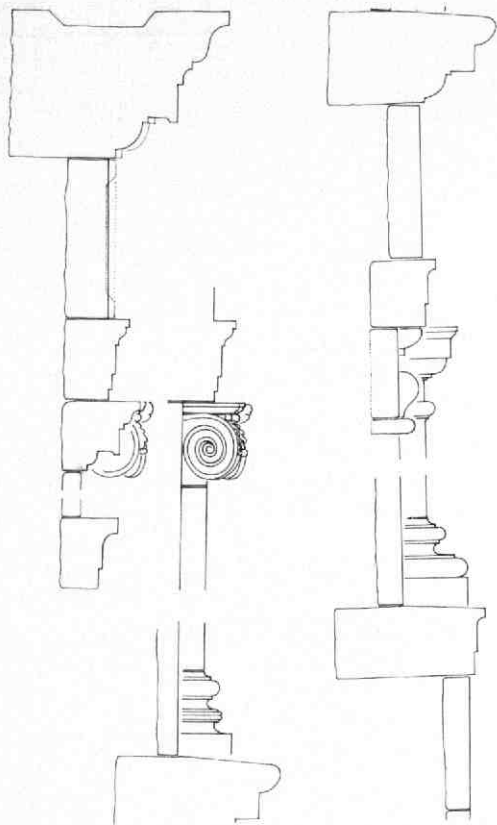

Afb. 12 Achter St. Pieter 140. Detail van de stadsplattegrond van A. van Vianen, 1598 (het noorden is links). De Pieterskerk (boven) ligt nog midden op het Pieterskerkhof. Aan de westzijde ligt Achter St Pieter (met de Pieterssloot). Vóór de kerk staan aan de straat de huizen Achter St Pieter 140, 160 en 180, links aansluitend op de immuniteitsmuur met de poort tegenover de Voetiussteeg.

2. Achter St. Pieter 140

Bij Achter St. Pieter 140 (voorheen 14) kon tijdens de restauratie van de voorgevel de oorspronkelijke opzet, detaillering en werkwijze nader worden bekeken, terwijl tevens aandacht werd besteed aan de kleurafwerking in de loop der eeuwen.

De lokale situatie ter plaatse was ten tijde van de

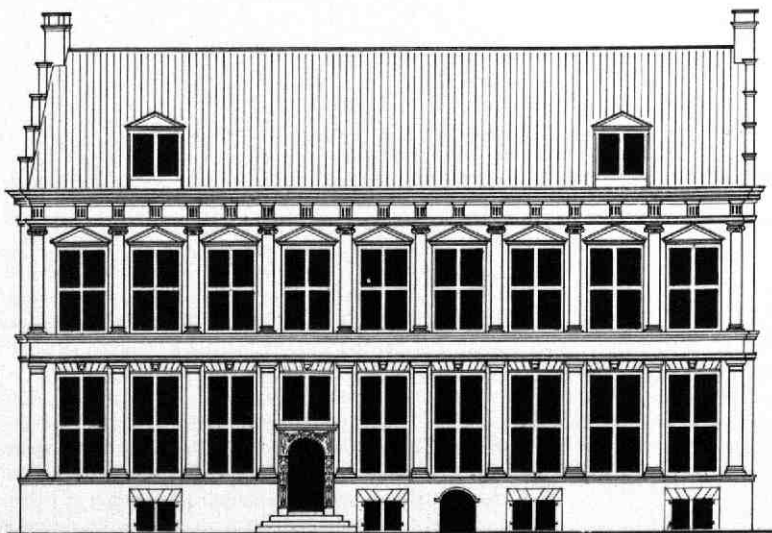

Afb. 13 Achter St. Pieter 140. Vertikale doorsnede door het profiel van de voorgevel. Tek. A. F. E. Kipp. Links: bovenhelft; rechts: benedenhelft.

bouw van dit huis heel anders dan thans (afb. 12). De immunititeit van St. Pieter was tot dan toe nog een afgesloten wereldje. Het Pieterskerkhof werd door een muur met een poort gescheiden van de straat Achter

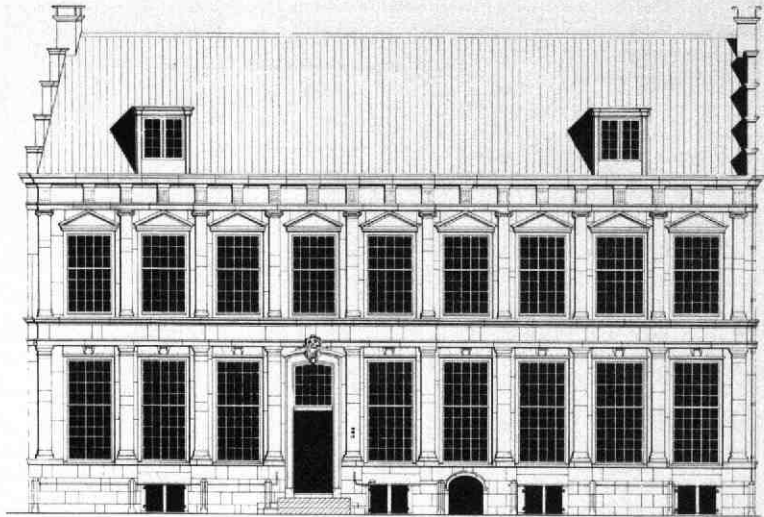
St. Pieter, en liep aan de westkant vóór langs de Pieterskerk door tot bij de aan de zuidkant daarvan gelegen kloostergang. De straat Achter St. Pieter - tegenwoordig al niet breed - was destijds nog aanzienlijk smaller: de westelijke strook werd toen nog in beslag genomen door de St. Pieterssloot, een grachtje, dat men zich moet voorstellen als dat, wat nu nog langs de noordzijde van het Janskerkhof loopt. Dit grachtje werd pas na de bouw van het huidige huis Achter St. Pieter 140 overkluisd, in 1643.

In 1609 kocht Jacob van Asch van Wijck, kanunnik van St. Pieter, het huis ter plaatse van Achter St. Pieter 180 van zijn neef, en breidde nadien zijn bezit aldaar steeds verder uit (afb. 18). Zo kocht hij kort daarna ook het deel van het Pieterskerkhof, dat gelegen was tussen zijn huis enerzijds en kerk en pandhof anderzijds, en zorgde voor een nieuw hek met poort als afscheiding tussen zijn erf en het kerkhof. In de hoek tussen dit hek en de oude muur langs Achter St. Pieter werd rond 1620 van kapittelwege het „huys aent heck” gebouwd of verbouwd, ter plaatse van de rechterhelft van Achter St. Pieter 140. Jacob van Asch van Wijck, inmiddels Deken van St. Pieter, kocht in 1641 het volgende deel van het Pieterskerkhof en bouwde daarop vervolgens, aansluitend op het „huys aent heck”, de linkerhelft van het huidige huis Achter St. Pieter, „tot Sieraet dezer Stadt”. Vlak daarna kocht hij van het kapittel ook nog een schuin naar de kerk toelopend erf achter het nieuwe huis, ten behoeve van tuin en stallen (afb. 18). Daarmee ontstond de tegenwoordige vorm van het Pieterskerkhof en de ingebouwde situering van de oorspronkelijk vrijliggende Pieterskerk. Korte tijd later moet - volgens hetzelfde ontwerp - ook het rechter deel van het huidige huis gebouwd zijn, en wel ter plaatse van het „huys aent heck”, dat blijkens de aangetroffen bouwsporen tot dan toe slechts één bouwlaag had. Bij verkoop in 1651 wordt het huis omschreven als „seeckere huysinge met een witte harde steenen gevel metten hof ende stallen daarachter staende”.

Afb. 14 Achter St. Pieter 140. Reconstructie van de 17e-eeuwse voorgevel na de voltooiing van de tweede helft. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 15 Achter St. Pieter 140. De voorgevel van het huis met aanduiding van de indeling van de zandsteenblokken.

Van dit in baksteen uitgevoerde huis werd de voorgevel van een decoratieve zandsteenbekleding voorzien in de vorm van een classicistische pilastergevel met een dorische en een jonische orde boven elkaar (afb. 13, 14).

Merkwaardigerwijs zijn de bijbehorende friezen volgens de klassieke ordeboeken onjuist geplaatst: zij zijn verwisseld, waardoor de dorische orde thans prijkt met het vlakke jonische fries, terwijl de jonische orde het dorische fries met triglyfen en metopen meekreeg.

Omdat tijdens de restauratie een deel van de zandstenen bekleding moest worden gedemonteerd om opnieuw goed te kunnen worden vastgezet, konden allerlei onderdelen van dichtbij en soms ook van achteren worden bekeken.

Tot de merkwaardigheden die daarbij opvielen, behoorde in de eerste plaats het feit, dat de blokindeling of steensnede minder systematisch was dan men zou verwachten bij een dergelijk strak ontwerp, dat zich juist voor een vorm van systeembouw goed zou lenen. Het blokkenpatroon is vastgelegd op afb. 15. Bij de hoge plint heeft men in principe een afwisseling van korte en lange blokken nagestreefd, maar de maten zijn vrij willekeurig verdeeld. Dat men toch een zekere regelmaat heeft willen suggereren, blijkt uit het feit, dat er op een aantal plaatsen middels de steenafwerking schijnblokken zijn gemaakt. Dit werd bereikt door plaatselijk verticale, aan twee zijden door een randslag geflankeerde schijnvoegen in te kappen, terwijl bij sommige echte voegen de blokken geen randslag kregen (afb. 15).

De pilasters werden samengesteld uit steeds twee grote platen met daartussen een dieper in de muur ingewerkt ankerblok. De maten van de pilasterblokken zijn echter steeds weer verschillend, en soms bleek zelfs bij het stellen dat de lengte niet precies uitkwam: waar nodig is door toevoeging van plavuizen in de voeg onder of boven het kapiteel de te kort uitgevallen pilaster op de juiste maat gebracht. Ook de

kapitelen en basementen functioneren als ankerblokken. Deze zijn wel allemaal per soort exact gelijk uitgevoerd.

Bij het doorgaande horizontale lijstwerk zijn de blokmaten in principe willekeurig. Anders ligt dit echter bij de gevelbekroning. Deze bestaat uit een architraaflijst, een fries met triglyfen, en een kroonlijst. De blokindeling van het fries volgt hier wel het strakke alternerende ritme van de metopen en de enigszins uitstekende triglyfen. De uit zeer forse blokken bestaande kroonlijst vertoont aan de bovenzijde een brede uitholling, die als goot dient (afb. 13). Soms kwamen de bij de triglyfen behorende sprongen in de onderlijst van de kroonlijst niet precies op de goede plaats uit. Ten behoeve van de symmetrie zijn zij waar nodig - kennelijk reeds in de bouwtijd - met kunststeen van harde specie verbreed.

De lateien boven de keldervensters bestaan uit één stuk, maar suggereren door frijnslag en schijnvoegen een uit zeven blokken bestaande strek te zijn. Boven de vensters van de beganegrond zien we hetzelfde, maar daar zijn deze 'lateien' drielidig, aangezien de geprofileerde sluitstenen als aparte blokken zijn uitgevoerd, een opzet die eigenlijk alleen in combinatie met kruiskozijnen bedacht kon worden. Merkwaardigerwijs lopen de penantblokken tussen venster en pilaster recht naar boven door, en zijn de lateien hier tussengevoerd in plaats van opgelegd (afb. 15). Ditzelfde verschijnsel doet zich voor boven de vensters van de verdieping. Deze zijn met frontons bekrond, maar ook hier lopen de zijblokken langs de vensters recht naar boven door tot aan de architraaflijst. Zij zijn zelfs tot boven aan toe voorzien van een randslag aan de vensterzijde, terwijl de uiteinden van het lijstwerk van de frontons hier los voorlangs lopen. Zeker boven deze frontons zou men toch eerder een horizontale dan een verticale indeling van het achtervlak verwacht hebben.

Zoals reeds vermeld is, werd het huis, en ook de voorgevel, in twee fasen gebouwd. Dankzij het demonte-

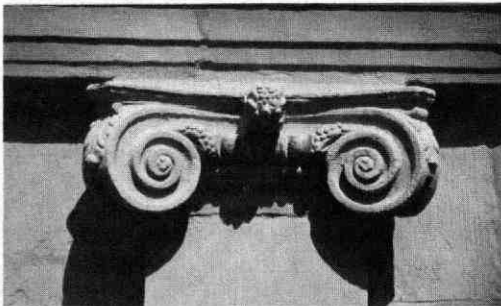

Afb. 16 Achter St. Pieter 140. Twee uit de bouwtijd (ca 1642) van het huis daterende, vrijwel identieke deur-omlijstingen. Links het zandstenen poortje van de oorspronkelijke voordeur (thans Achter St Pieter 27). Rechts het vrijwel identieke houten poortje, vermoedelijk afkomstig uit de hal (thans Centraal Museum).

ren van een deel van de gevelbekleding kon de scheiding tussen beide fasen duidelijk worden geconstateerd. In de eerste plaats bleken de blokken tussen de linker pilaster en de vensters van de zesde travee (gerekend vanaf het Pieterskerkhof) niet alleen aan de voorzijde maar ook aan de rechter zijkant (het voegvlak) te zijn afgewerkt met frijnslag en randslag. In de tweede plaats was de scheiding ook aan het hoekverband en de bouwnaad in het achterliggende bakstenen metselwerk te zien. Daarbij bleek duidelijk dat de vijf traveeën brede linker helft van het huis het oudste deel vormt, en dat de rechter vier traveeën de uitbreiding zijn. Overigens viel in de materiaalbehandeling

geen enkel verschil tussen links en rechts te ontdekken.

Het is kennelijk vanouds de bedoeling geweest dat de gevel een geschilderde afwerking kreeg. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de toegepaste correcties in de vorm van schijnblokken en -voegen, uit de kunststeen-aanvullingen en uit de plavuizen die als maatcorrectie voor de pilasters gebruikt waren. De kleur van de oudste verflaag bleek een zeer lichte (verse) zandsteenkleur goed te benaderen. Deze kleur werd op alle onderdelen van de gevel aangetroffen. Niets wijst op het gebruik van contrastkleuren of kleurnuances op grotere of kleinere onderdelen zoals plint, pilasters, lijstwerk of profielen. Later werd de gevel verschillende keren in variaties op deze zandsteenkleur overgeschilderd. Rond het midden van de 18e eeuw werd bij een verbouwing ook de voorgevel enigszins aan de toenmalige mode aangepast. Alle kruiskozijnen werden door grenen kozijnen met schuiframen vervangen. Merkwaardigerwijs was de maat van de nieuwe kozijnen net een paar centimeter breder dan die van de oude. Men heeft toen de moeite genomen om de zandsteenblokken naast de vensters overal voorzichtig 2 cm te versmallen. Onder de vensters van de beganegrond werd om niet geheel duidelijke redenen de architraaflijst ter breedte van de kozijnen vervangen door nieuwe hardstenen lekdorpels. Voorts werd de rijk ge-

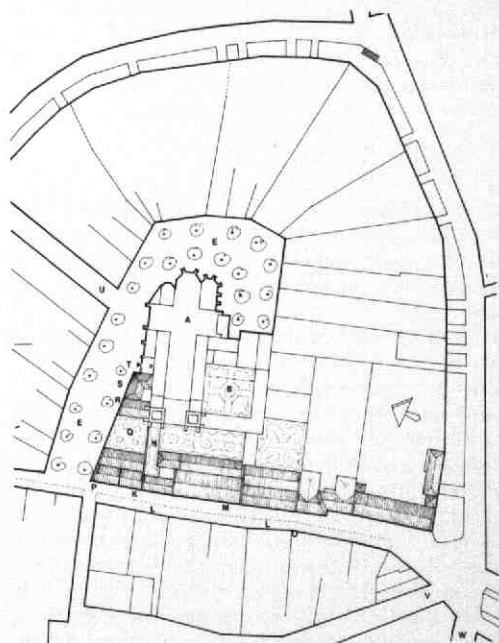
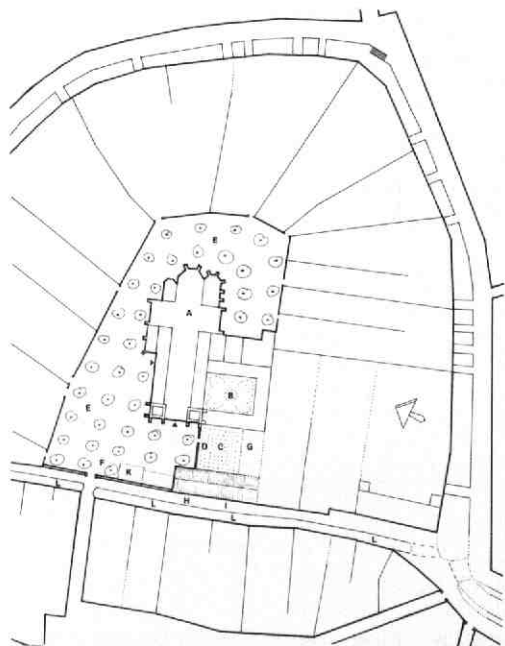
Afb. 17 Achter St. Pieter 140. Jonisch kapiteel op de verdieping van de voorgevel. Foto A. F. E. Kipp.

beeldhouwde, maar voor 18e-eeuwse begrippen te bescheiden 17e-eeuwse voordeurpartij (poortje met apart bovenvenster) vervangen door een nieuwe, 18e-eeuwse versie, waarvan de zwaargeprofileerde omlijsting de travee over de volle hoogte invult. In het schilderwerk werd nog de aansluiting van het oude poortje op de pilasters ter weerszijden ervan aangehouden. Het poortje zelf werd gelukkig voldoende gewaardeerd om middels hergebruik bewaard te blijven (afb. 16). Het is thans de voordeur van Achter St. Pieter 27. Een vrijwel identiek exemplaar, maar dan in hout uitgevoerd, heeft zich kennelijk binnen bevonden (in de hal?): het berust thans in het Centraal Museum (afb. 16).

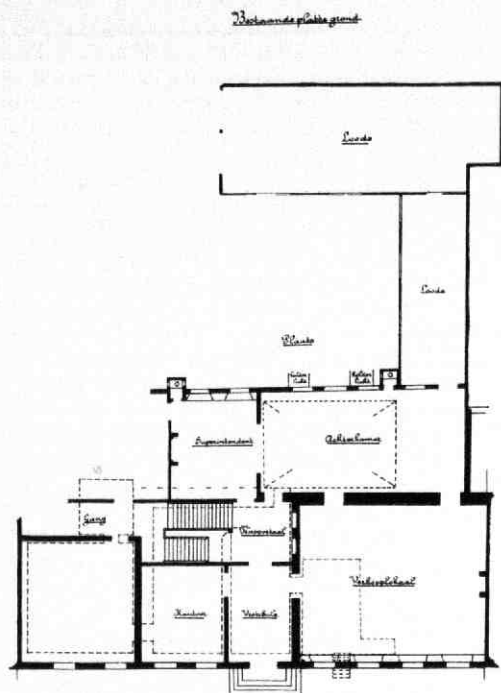
Ten slotte hoorde bij deze 18e-eeuwse aanpassing ook nog een ander kleurgebruik. De tot dan toe steeds in de gelige kleur van benteimer zandsteen geschilderde gevel werd nu geheel in een donkere, blauwgrijze hardsteenkleur overgeschilderd. Wederom lijkt er geen sprake te zijn geweest van kleurnuances: het ging er kennelijk om dat een zandstenen gevel als ouderwets werd ervaren en dat nu een hardstenen gevel in de mode was. Ter vergelijking zij verwezen naar de 18e-eeuwse gevelafwerking van de Statenzaal aan het Janskerkhof (ca 1730, zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 41-45), en naar de nieuwe hardste-

nen gevels van Kromme Nieuwe Gracht 3-5 (1744/1754, zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 74-78). Drift 25 (1752), en van de Fundatie van Renswoude (1757). Ook deze afwerking werd in de loop der tijd nog minstens één keer herhaald in een wat andere kleur grijs.

In de 19e eeuw vond men deze uitmonstering echter te somber en herkreeg de gevel weer een zandsteenkleur, die bij een aantal volgende schilderbeurten werd herhaald. De toegepaste kleur varieerde daarbij tussen grijszig, okerachtig en tot slot omberachtig. In afwijking van de 17e-eeuwse afwerking werden daarbij echter de plint en de 18e-eeuwse deumlijsting steeds in een hardsteenkleur geschilderd, met variaties tussen grijs, zeer blauw, en bijna anthraciet. Bij de laatste restauratie is de gevel, alleen waar nodig schoongemaakt (dientengevolge spreekt het oorspronkelijke frijnslageffect niet meer zo duidelijk) en vervolgens opnieuw geschilderd. Daarbij is de 19e-eeuwse versie gevolgd (met grijze plint en deumlijsting) terwijl de zandsteenkleur de oudste 17e-eeuwse afwerking goed benadert (zij het dat nu helaas wel een kleurnuance werd toegepast voor kroonlijst en tympanen). Het gelukkige resultaat is, dat hiermee zowel de oorspronkelijke opzet als de latere geschiedenis van deze merkwaardige gevel goed tot zijn recht, of liever: goed uit de verf komt. A. F. E. Kipp

Afb. 18 Achter St. Pieter 140 en 180. Situatietekeningen van Pieterskerkhof en omgeving. Tek. A. F. E. Kipp. Links: ca 1600. Rechts: tweede helft 17e eeuw. A: Pieterskerk, B: Pandhof, C: Viridarium, D: oude muur langs het Pieterskerkhof, E: Pieterskerkhof, F: immuniteitsmuur en poort tussen Pieterskerkhof en Achter St. Pieter (afgebroken in 1628), G: kapittelschool, H en I: Groot en Klein Choraalhuis, K: het „Huis aan het Heck”, L: St. Pieterssloot (gedempt 1643), M: Achter St. Pieter 180 (1609), N: nieuwe kerkhofmuur (1609), P: Achter St. Pieter 140 (1642), Q: tuin bij nr 140, R: stal en koetshuis bij nr 140, S: stal en koetshuis bij nr 180, T: nieuw voorportaal voor de noordelijke toegang van de Pieterskerk, gebouwd in 1642 i.v.m. de opheffing van de westingang, U: Pietersstraat (aangelegd in 1640), V: Achter de Dom (verbreed in 1643), W: Trans (verbreed in 1644).

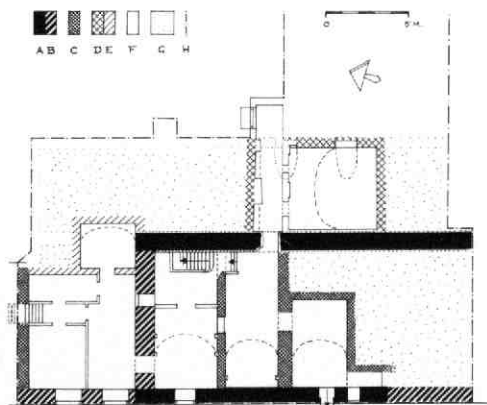
Afb. 19 Achter St. Pieter 180. Bouwtekening voor de vervanging van het rechter deel van het oude huis door een nieuwe veilingzaal, 1899; aangevuld met de plattegrond van de toenmalige keldersituatie. Aanvulling A. F. E. Kipp.

3. Achter St. Pieter 180

Bouwhistorisch onderzoek in het als Notarishuis bekend staande pand Achter St. Pieter 180 kwam aan de orde naar aanleiding van het opheffen van constructieve gebreken in de funderingen van dat huis.

Het gaat hier om een opvallend groot en breed tweebeukig huis, dat in het begin van de 17e eeuw vrijwel vanaf het maaiveld nieuw blijkt te zijn opgetrokken ter plaatse van het naast elkaar gelegen Grote en Kleine Choraalhuis van Sint Pieter. Dit vroeger tien vensters brede huis werd in 1811 door de Sociëteit der Utrechtse notarissen gekocht van de familie van „wijlen den Heer Grave van Rechteren“, en omschreven als „... bestaande de huizinge uit zeventien zoo boven als beneden kamers, twee keukens, ruime zolders en kelders, ...“. De duidelijkheid van de oude opzet ging door latere ingrepen ten dele verloren. In 1899 werd de zuidelijke helft vrijwel geheel vervangen door een nieuwe veilingzaal (afb. 19). (Bij die gelegenheid werd de schoorsteenpartij uit de vroegere ontvangkamer aan de gemeente Utrecht geschonken ter plaatsing in de Lodewijk XIV stijlkamer in het Stedelijk Museum). In 1927 werden de beide 17e-eeuwse zadeldaken vervangen door de huidige, doorlopende kap. De bij de 17e-eeuwse tweebeukige opzet behorende topgevels zijn op zolder nog goed herkenbaar.

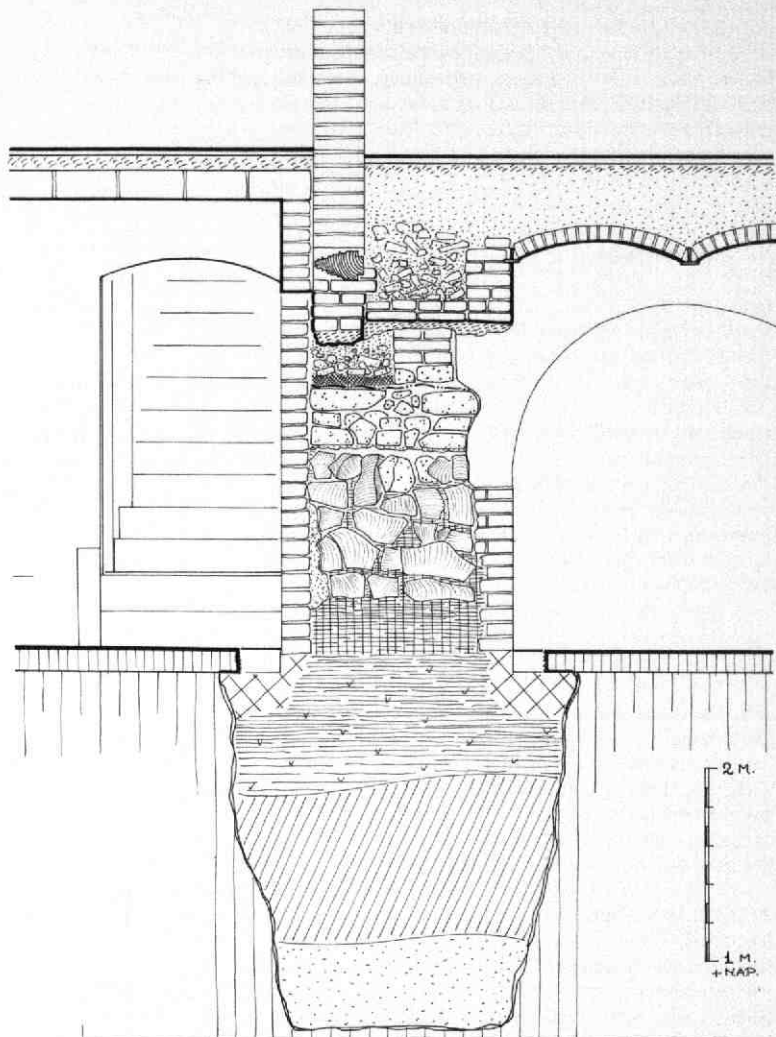
Merkwaardige verzakkingen maakten herstelwerk aan de funderingen nodig. Daarbij kon een deel van de voorgeschiedenis van het huis worden achterhaald, terwijl het tevens de verklaring voor de verzakkingen opleverde. De muur tussen de beide beuken bleek te rusten op een veel oudere onderbouw, die verschillende fasen vertoonde (afb. 20 en 21). Het oudste (maar niet onderste) deel bestond uit los stapelwerk van basaltblokken en enkele tufblokken, 80 cm hoog. De onderkant van deze fundering lag op 2,90 m + NAP en rustte op donkere, kleiige grond. Daaronder bevond zich een venige laag op een kleipakket, terwijl op 1,10 m + NAP het zand begon. Het stapelwerk was aan de bovenzijde afgestreeken met grove specie, en boven een vuile voeg begon vervolgens tufstenen muurwerk in de vorm van kistwerk, 90 cm dik. Nader onderzoek leerde dat de onderbouw van de voorgevel dezelfde opbouw vertoonde. Het lijkt erop dat het bijbehorende maaiveld ter plaatse slechts ongeveer een halve meter onder het huidige straatpeil gelegen heeft. Dit voornamelijk niet nader te dateren muurwerk stamt vermoedelijk uit de 11e of 12e eeuw en behoorde waarschijnlijk bij (de voorganger van) de reeds genoemde Choraalhuizen, die kennelijk vanouds dezelfde bouwdiepte hebben gehad als de 17e-eeuwse voorste beuk van het huidige Notarishuis (afb. 21). Later in de middeleeuwen lijkt het tufstenen gebouw geheel of gedeeltelijk te zijn vervangen door een bakstenen bouwwerk (steenformaat 30 × 15 × 6,5 cm) met een steens achtermuur, die op de buitenkant van de dikkere tufstenen onderbouw werd gezet. In deze of in een volgende fase werden delen van het huis onderkelderd, waarbij het kelderpeil ruimschoots onder de onderkant van de oude fundering kwam te liggen. Om dit probleem op te lossen werd tegen de achtermuur tot één laag onder de keldervloer een

Afb. 21 Achter St. Pieter 180. Plattegrond van de kelders. Tek. A. F. E. Kipp. A: onderbouw van de tufstenen muur van de voormalige Choraalhuizen, B: vermoedelijk idem, C: middeleeuws muurwerk in baksteen, D: 17e-eeuws muurwerk, E: vermoedelijk idem, F: modern muurwerk (1899), G: niet onderkelderde delen van het huis, H: omtreklijn van het huidige huis op beganegrondniveau.

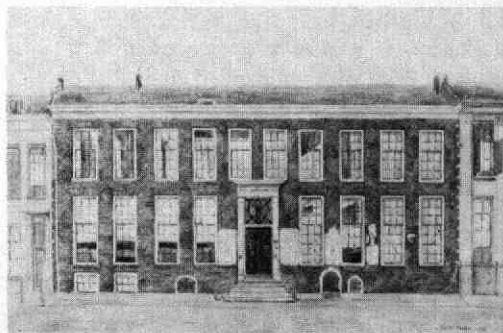

Afb. 20 Achter St. Pieter 180. Dwarsdoorsnede door de fundering van de achtermuur van het voorhuis (in het midden, naar het noorden gezien). Tek. A. F. E. Kipp. 1: kistwerk van tufsteen, 2: losse stapeling van basaltblokken, 3: puinvulling, 4: zwarte kleiige grond, 5: veenlaag, 6: klei, 7: zand.

halfsteens schil aangemetseld om het stapelwerk en de losse grond daaronder van een huid te voorzien en de indruk te wekken van een serieuze muur (afb. 20). Bij de voorgevel werd dit probleem degelijker aangepakt: daar werd de oude fundering - onder het stapelwerk - in baksteen ondermetseld (steenformaat $30 \times 15 \times 7$ cm). Wellicht werden uit veiligheidsoverwegingen bewust hooggelegen kelders gecreëerd waardoor het beganegrondpeil van het huis ongeveer één meter boven het straatniveau kwam te liggen.

In het begin van de 17e eeuw werd het huis kennelijk wederom grondig vernieuwd. De voorgevel werd over de volle breedte vanaf vlak onder het maaiveld geheel nieuw opgetrokken (steenformaat $25 \times 12 \times 5$ cm). Met de achtermuur lijkt hetzelfde gebeurd te zijn. Ditmaal werd echter de nieuwe muur - in tegenstelling tot zijn middeleeuwse voorganger - op een grondlaagje en een los puinbed met kalk en baksteen „zwevend“ boven de binnenzijde van de tufstenen muur opgetrokken. In een volgende 17e-eeuwse fase

Afb. 22 Achter St. Pieter 180. Gezicht op de 17e-eeuwse voorgevel van het huis vlak voor de verbouwing in 1899. Schets in olieverf door K. Hanau. GAU TA Achter St. Pieter 18 (1899).

(afb. 22) kwam kennelijk de achterste beuk tot stand, al dan niet als opvolger van een bescheidener achterbouw. Deze werd eveneens gedeeltelijk onderkelderd, en daartoe werd nu ook de achterzijde van de oude stapelfundering en van het grondpakket daaronder van een halfsteens klamp voorzien.

A. F. E. Kipp

4. Boterstraat

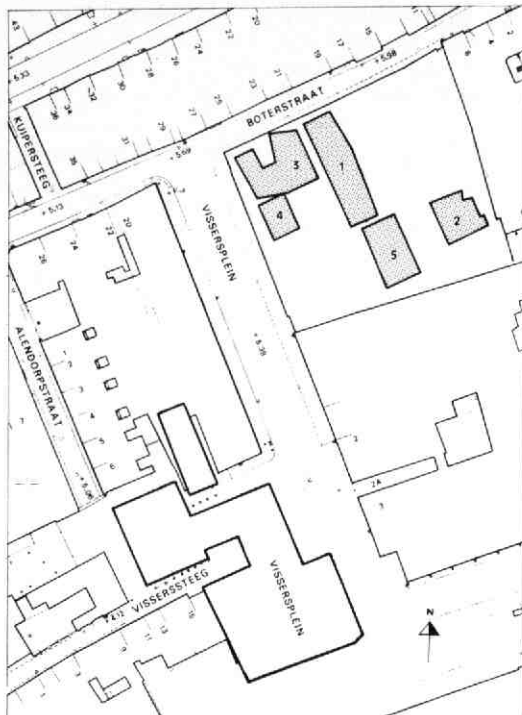
Inleiding

Van 2 januari tot en met 4 februari werd op een terrein aan de Boterstraat, tussen de Lijnmarkt en het Visschersplein, archeologisch onderzoek verricht (afb. 23). De aanleiding voor het onderzoek vormde de sloop van de melkfabriek aldaar, die moest wijken voor woningbouw.

Reeds in het verleden (1936, 1949 en 1968) hadden op het terrein van de melkfabriek en ook in de directe omgeving daarvan enkele - kleinschalige - onderzoeken plaatsgevonden. Hierbij waren fragmenten van romeinse en van middeleeuwse aardewerk gevonden, benevens resten van houtbouw. Bovendien was dankzij een opgraving in 1981 aan het Visschersplein, iets ten zuid-westen van de Boterstraat (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 75-83), enig inzicht ontstaan over de opbouw van de diepere grondlagen in dit gebied.

Er was dus al enige archeologische kennis over dit gedeelte van de stad aanwezig. Een van de doelstellingen van het onderzoek van 1986 was meer inzicht te krijgen in de romeinse (burgerlijke) bewoning ten westen van het castellum op het Domplein. Daarnaast hoopten we sporen te vinden uit de periode 600-1000: het bekende „zwarte gat“ in de geschiedenis van de stad. Tevens konden we sporen verwachten van houten gebouwen, vermoedelijk uit de middeleeuwen.

Tijdens het archeologisch onderzoek werd na de sloop van de melkfabriek op het vrijgekomen terrein een vijftal sleuven gegraven (afb. 23). Wegens tijdgebrek konden echter maar twee sleuven, namelijk sleuf 1 en 3, tot op grote diepte onderzocht worden. Doordat op bijna het gehele terrein tot op drie meter diepte kelders aanwezig waren, konden slechts de daaronder liggende grondlagen worden onderzocht. Daar echter het maaiveld in de Boterstraat op ca 6 m +

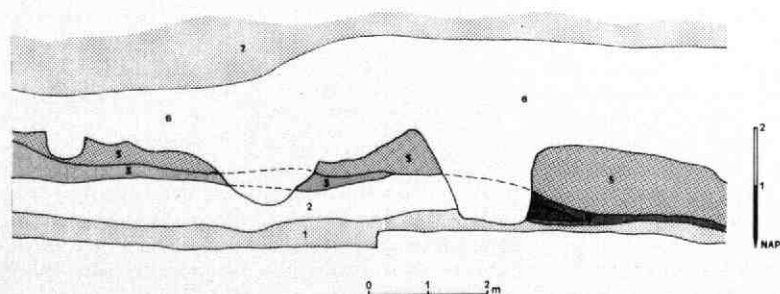

Afb. 23 Boterstraat. Situatie van het opgravingsterrein. Tek. A. A. van Berkel en J. R. Treling. 1-5: sleuven. Tevens is hierop het gebied aangegeven waarbinnen in 1981 op het Visscherplein is opgegraven.

NAP ligt - het is het hoogste punt in de stad - was er nog ongeveer drie meter voor archeologisch onderzoek beschikbaar.

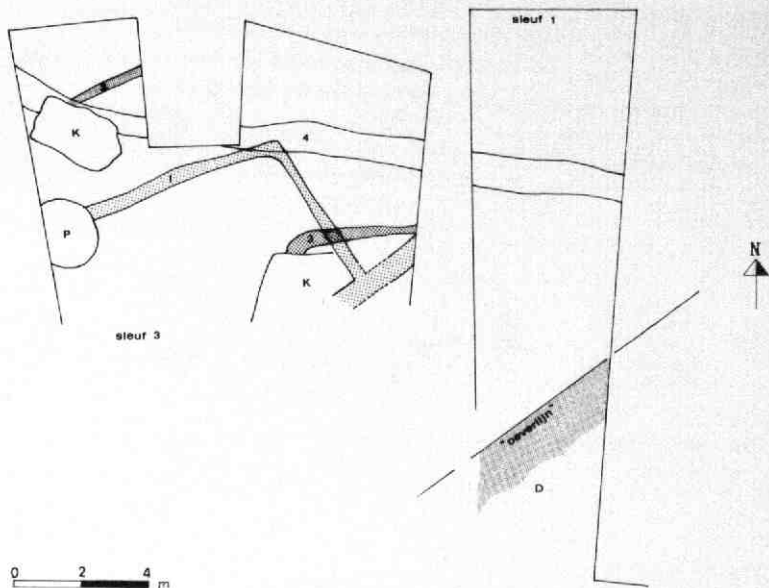
Opbouw van de grond (afb. 24)

Het diepste niveau in de Boterstraat bestond, zoals ook elders in de stad, uit rivierafzettingen (1). Deze afzettingen, voornamelijk zand- en kleilagen, liepen vrijwel horizontaal over het gehele opgravingsterrein en reikten tot ca 0,60 m + NAP. Hierop was een ongeveer 60-80 cm dikke laag grijze klei afgezet (2), die naar het zuiden toe afhelde en die overging in een humeuze laag met veel houtresten (3), waarin we het restant van een drassige plek menen te kunnen zien.

Afb. 24 Boterstraat. Vereenvoudigd oostprofiel van sleuf 1. Tek. H. L. de Groot. 1 en 2: rivierafzettingen. 3: grijs-bruine klei (opgebracht). 4: humeuze laag („drassige plek“). 5: 2e-eeuws ophogingspakket van zavel. 6: ophogingslagen van mest uit de 12e en 13e eeuw. 7: verstoorde bovengrond.

Afb. 25 Boterstraat. Overzicht van de belangrijkste Romeinse grondsporen in sleuf 1 en 3. Tek. H. L. de Groot. 1-3: Romeinse greppels. 4: Middel-eeuwse greppel. D: drassige plek met „oeverlijn“. K: middeleeuwse afvalkuil. P: Middel-eeuwse beerput.

De kleisedimentatie moet op grond van enkele scherven nog tot in de 1ste eeuw na Chr. hebben plaatsgevonden. De bovengrens van dit sediment, dat gemiddeld op 1,30 m + NAP lag, kan waarschijnlijk als een oud maaiveld worden beschouwd, hoewel nergens een vegetatieniveau vastgesteld kon worden. Op deze grijze kleilaag lag in het noorddeel van het terrein een 20-60 cm dik pakket grijs-bruine klei (4), dat op grond van de daarin aangetroffen scherven tussen het eind van de 1ste en het begin van de 2e eeuw gedateerd moet worden. Deze laag, die waarschijnlijk is opgebracht, wigde naar het zuiden toe naar beneden uit en was bij de drassige plek verdwenen.

Zowel boven dit pakket als ook boven de drassige plek werd een ophogingslaag van zavel aangetroffen (5), die veel houtskool, Romeins puin en scherven bevatte en die uit de tweede helft van de 2e eeuw of iets later moet dateren. Deze laag reikte tot een hoogte van ca 2,00 m + NAP.

Op dit Romeinse ophogingspakket lag een ongeveer 2 m dikke ophogingslaag van mest, die uit de 12e en 13e eeuw dateerde (6). Hierin werden vele afvalkuilen en resten van houtbouw aangetroffen, benevens vele fragmenten van aardewerk (pingsdorf, andenne, kogelpot, paffrath en proto-steengoed), glas, leer, hout en metaal. De bovenste drie meter van het terrein (7) was om reeds genoemde redenen verstoord.

De Romeinse periode

Grondsporen (afb. 25)

Aangenomen moet worden dat in de 1ste eeuw na Chr. ten zuiden van de Boterstraat een depressie in het terrein heeft gelegen: een drassige plek of „poel“. Een restant hiervan werd in het zuidelijke deel van sleuf 1 aangetroffen (afb. 25, D). In de al genoemde humeuze laag, die de „bodem“ van deze drassige plek zal zijn geweest, werd een bijna com-

pleet, handgevormd (inheems) potje gevonden (afb. 26: 29), waarin zich enkele plantenresten bevonden. Analyse van de plantenresten (o.a. watertorkruid, knopige duizendknoop en perzikkruid) wees op een milieu van zeer helder, stilstaand water (De botanische analyse werd verricht door M. A. G. Sengers). Behalve de genoemde hout- en plantenresten werd in de humeuze laag ook een rij paalsporen aangetroffen, die evenals de „oeverlijn“ van de drassige plek een zuidwest-noordoost oriëntatie had. Waarvan deze paalsporen de resten zijn, is voornamelijk onduidelijk (een beschoeiing?). Gezien de grote hoeveelheid scherven, die op deze plaats werd aangetroffen, is het waarschijnlijk dat deze drassige plek tot in de eerste helft van de 2e eeuw gebruikt is om er nederzettingafval te deponeren: een Romeinse „vuilnisbelt“ dus. Door ophoging en aanvulling is de depressie in de tweede helft van de 2e eeuw verdwenen. Daarbij werd tevens het maaiveld opgehoogd.

Ten noord-westen van de drassige plek kwam een aantal smalle Romeinse greppels uit de 2e eeuw tevoorschijn (afb. 25, 1-3).

De oudste greppel (1) op 1,40 m + NAP, dateerde uit het tweede kwart van de 2e eeuw. De oriëntatie was zuidwest-noordoost en zuidoost-noordwest.

Greppels 2 en 3 werden aangetroffen op ca 1,70 m + NAP; zij waren gegraven in het ophogingspakket uit de tweede helft van de 2e eeuw. Greppel 2 leek op grond van zijn oriëntatie bij 1 te horen, maar bij gebrek aan goed dateerbare vondsten, was het niet mogelijk dit greppeltje nauwkeurig te dateren. De derde greppel, waarvan slechts een klein fragment bewaard was, had een oost-west oriëntatie en boog naar het zuiden af. Op grond van de erin gevonden scherven moet deze greppel uit het eind van de 2e eeuw dateren. Opvallend was dat de eerste twee greppels een oriëntatie hadden die overeenkwam met die van de drassige plek in sleuf 1, namelijk noordoost-zuid-

Afb. 26 Boterstraat. Overzicht van enkele romeinse aardewerksoorten en vormen die op het terrein van de voormalige melkfabriek zijn gevonden. Voor een beschrijving zie de tekst.

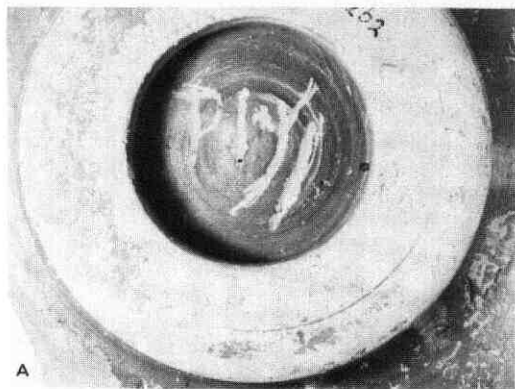
west. De derde romeinse greppel en ook die uit de middeleeuwen blijken een oost-west richting te hebben. Hoe deze oriëntatieverandering verklaard moet worden, is nog onduidelijk. Mogelijk heeft de natuurlijke gesteldheid van het terrein hiermee te maken gehad. Evenmin is duidelijk welke functie(s) de greppels gehad hebben. Een mogelijkheid is dat we hier met perceelsscheidingen te maken hebben. Een andere verklaring zou kunnen zijn, dat het hier om standgreppels van een gebouw(en) gaat, hoewel in geen van de greppels paalsporen zijn aangetroffen.

De vondsten

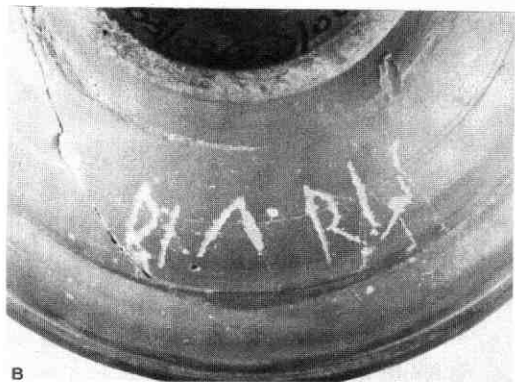
Het onderzoek aan de Boterstraat heeft een grote hoeveelheid romeinse vondsten opgeleverd, voor het merendeel fragmenten van aardewerk: terra sigillata en „gewoon” romeins draaischijfaardewerk. Een overzicht van een aantal soorten en vormen is te zien op afb. 26.

Terra sigillata (afb. 26: 8-12), het glanzend rode aardewerk dat behoorde tot het luxe tafelgerei, was vooral vertegenwoordigd door de versierde kom Dr. 37; onversierde borden van het type Dr. 18, 18/31, 31, 32; bakjes en kommen van het type Dr. 27, 33 en

40 en wrijfschalen van het type Curle 11 en Dr. 45. Een aantal van deze vormen was voorzien van een naamstempel van de pottenbakker of van de fabriekseigenaar. De nog leesbare stempels waren van: Balbinus (Dr. 18), Lucius Cosius (Dr. 37), Crestio (Dr. 37), Cumio (Dr. 27), Iunius (Dr. 27), en Rufinus (Dr. 27). Soms krasten de eigenaars van een stuk vaatwerk hun naam erin zoals op afb. 27 te zien is. Zo'n ingekraste tekst, meestal een naam, heet een graffiti. In de bodem van een versierde kom van terra sigillata (afb. 27a) staat PISI, wat waarschijnlijk betekent dat deze kom ooit aan een zekere Pisinus („de Kleine”) heeft toebehoord. De buitenkant van een terra sigillata bakje (afb. 27b) is voorzien van een wat moeilijk leesbare inscriptie. Volgens prof. dr J. E. Bogaers (Nijmegen), die zo vriendelijk was beide graffiti te bekijken, zou dit laatste gelezen kunnen worden als DIARILL, van Diarius. Het „gewone” romeinse aardewerk omvatte vooral fragmenten van geverfde bakers (afb. 26: 13-14), van gladwandige kruiken en van kruikamforen (afb. 26: 1, 7, 15-17, 21-22), van ruwwandige kookpotten, kommen, kruiken en borden (afb. 26: 2-6) en dikwandige wrijfschalen (afb. 26: 18 en 20). Een enkel fragment kon tot de zogenaamde Belgische

A

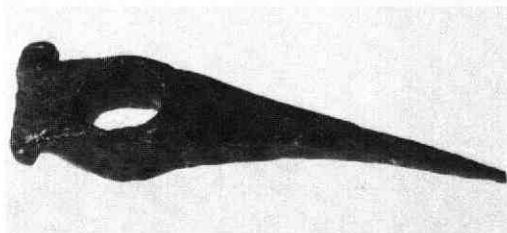

B

Afb. 27 Boterstraat. Inscripties op romeins aardewerk (terra sigillata). Foto P. C. von Hout. a: graffito PISI (van Pisinus) tussen de standring van een versierde kom (Dr. 37). b: graffito DIARII (van Diarius) op de buitenkant van een bakje (Dr. 27).

waar gerekend worden (afb. 26: 19). Daarnaast werden ook fragmenten van handgevormd, zogenaamd inheems aardewerk gevonden (afb. 26: 27 en 29), maar dit aardewerk was sterk in de minderheid in vergelijking tot het romeinse importmateriaal.

Behalve fragmenten van vaatwerk werd ook veel romeins bouw materiaal aangetroffen, voornamelijk fragmenten van ronde en platte dakpannen (imbrices en tegulae). Op afb. 26: 25 is een dergelijke ronde

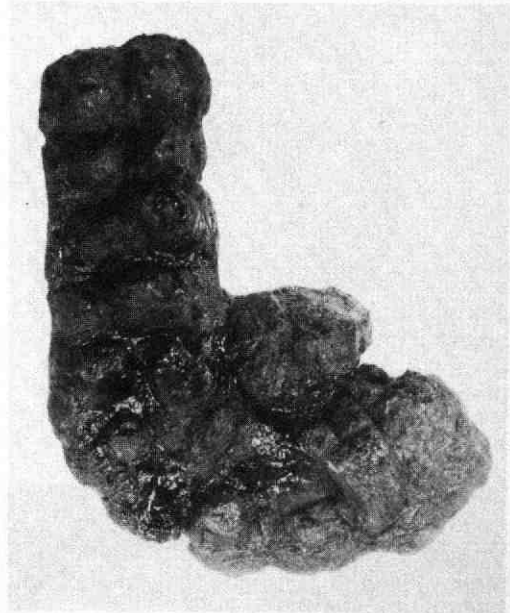

Afb. 28 Boterstraat. Fragment van een romeinse ijzeren houweel. Foto P. C. von Hout. Alleen het hakgedeelte (ca 18 cm) is bewaard gebleven; het platte blad, dat links heeft gezeten, is afgebroken. In het ronde gat heeft oorspronkelijk een houten steel gezeten.

pan te zien. Op de dakpanfragmenten zijn slechts tweemaal stempels gevonden, namelijk van het leger van Neder-Germanië (EX GER INF). Dakpannen met deze stempels zijn gefabriceerd in de centrale militaire pannenbakkerij vlakbij Nijmegen (de Holdeurn) en vandaar langs de romeinse rijksgrens (de Limes) getransporteerd.

Op militaire aanwezigheid duiden ook slingerkogels (afb. 26: 26) die tijdens de opgraving met name in de drassige plek en in het ophogingspakket daarboven werden gevonden. Zij zijn vervaardigd van gebakken klei of gehouwen uit tufsteen en ze zijn verschillend van vorm (rond, eivormig, dubbelkonisch). Hun doorsnede varieerde van 6 tot 8 cm. Dergelijke slingerkogels worden veelvuldig in en ook rondom legerplaatsen gevonden.

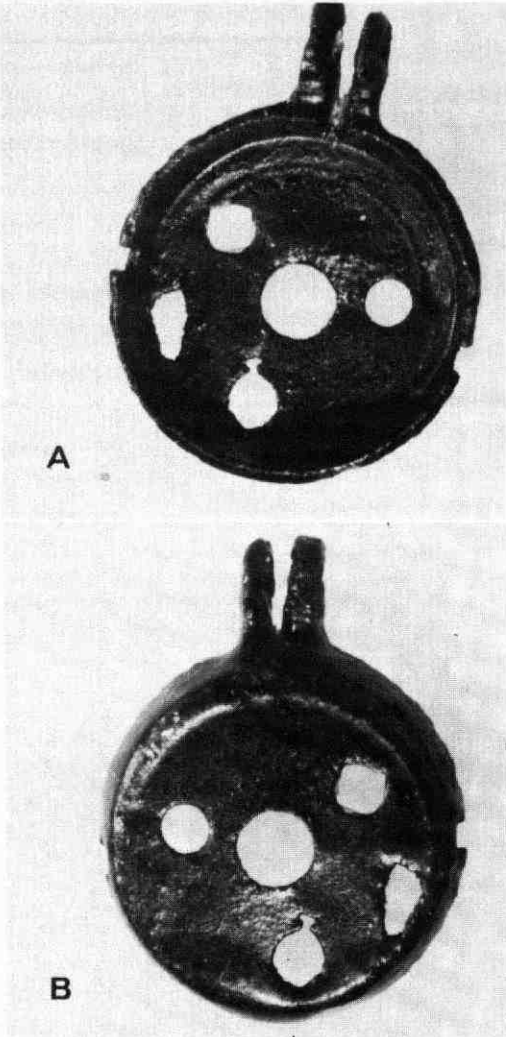
Tussen het nederzettingsafval bevond zich ook een aantal voorwerpen van brons waaronder een draadfibula, een schrijfstift en een zegeldoosje (afb. 30). Dit laatste werd gebruikt om wastafeltjes te verzegelen. Daartoe werden de uiteinden van het touw waarmee de beschreven plankjes waren vastgeknoopt, door de openingen in een met was gevuld doosje getrokken, vervolgens gestempeld en daarna met een dekseltje gesloten.

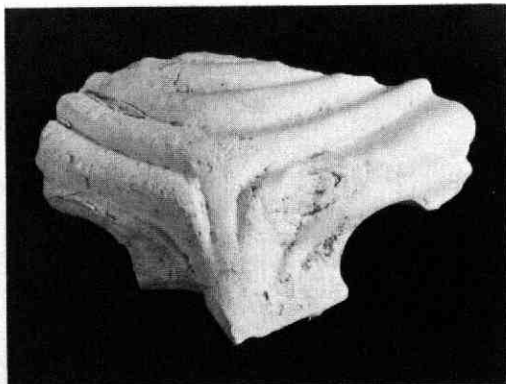
Afb. 29 Boterstraat. Deel van de onderkant van een bespijkerde romeinse schoen. Foto P. C. von Hout. De spijkers zijn bewaard gebleven; het leer is vergaan.

Aan ijzerwaren werden onder andere twee romeinse sleutels, een fragment van een houweel (afb. 28) en een deel van een bespijkerde romeinse schoen gevonden (afb. 29). Van de schoen is het leer helemaal vergaan; alleen een aantal spijkers is nog bewaard, omdat ze door corrosie aan elkaar gekit zijn.

Tenslotte dienen hier nog twee voor Utrecht unieke

Afb. 30 Boterstraat. Binnen (A) en buitenzijde (B) van een romeins zegeldoosje. Foto P. C. van Hout.

Afb. 31 Boterstraat. Fragment van een romeins toneelmasker. Foto P. C. van Hout.

romeinse vondsten besproken te worden: een fragment van een toneelmasker en een deel van een „primitief“ beeldhouwwerkje.

Toneelmasker (afb. 31)

Van het toneelmasker, dat is gemaakt van witte pijsaarde, is nog slechts een deel van het sterk gefronste voorhoofd bewaard met wenkbrauwen, oogopeningen en een klein deel van de neusboog. De behouden lengte is ca 6 cm en de breedte ca 10 cm. De achterzijde van het masker is hol. Dergelijke maskers, die door middel van kleine openingen aan de zijkanten voor het gezicht gebonden konden worden, werden gebruikt bij toneeluitvoeringen. In de romeinse tijd waren komedies en vooral kluchten populair. Met behulp van maskers konden allerlei mannelijke en vrouwelijke typen uitgebeeld worden. Het Utrechtse maskerfragment behoort waarschijnlijk tot een mannelijk type (zie Van Boekel 1987, nr. 315). Het dateert vermoedelijk uit het begin van de 2e eeuw. Maskerfragmenten zijn in Nederland en ook daarbuiten geen zeldzaamheid. Ze worden vooral langs de romeinse Limes, in en om de legerplaatsen gevonden. We kennen ze bijvoorbeeld ook uit Zwammerdam, Woerden, De Meern, Vechten en Nijmegen. Uit geschreven bronnen en ook op grond van archeologische gegevens weten we dat toneelvoorstellingen een belangrijke vorm van amusement zijn geweest voor de romeinse soldaten.

Sculptuurfragment (afb. 32)

Het betreft hier een kalkstenen figuurtje, waarvan alleen hoofd, hals, schouders en een deel van de borst en rechterarm bewaard zijn gebleven. De aanzet van de linkerarm, die waarschijnlijk naar beneden wijst, is nog net zichtbaar. Ogen, neus, mond en haren zijn gestyleerd weergegeven. De achterkant en de beide zijkanten van het sculptuurtje zijn vlak afgewerkt. De bewaarde lengte is ca 8,5 cm; de breedte varieert van 8 tot 9 cm.

Wie deze figuur moet voorstellen is niet helemaal duidelijk. Mogelijk hebben we hier met een voorstelling van een romeinse en/of inheemse godheid te doen. Het zou misschien om de godin Minerva kunnen

Afb. 32 Boterstraat. Bovenste gedeelte van een romeins sculptuurtje. Foto P. C. van Hout.

Afb. 33 Boterstraat.
Restanten van de 11e-
eeuwse houten water-
put in sleuf 1, gezien
naar het noorden.

gaan, de patrones van kunsten en wetenschap en van de krijgsvoering. Minerva wordt meestal staand afgebeeld, met in haar rechterhand een speer en de linkerarm steunend op een schild dat naast haar voeten staat. Zij is gekleed in een lang gewaad, met daarover een borstpanster dat meestal versierd is met een medusahoofd, ter afschrikking van de vijand. Een restant hiervan is mogelijk bij het sculptuurtje van de Boterstraat te zien.

De „primitieve“ stijl van het beeldhouwwerkje komt wel vaker voor bij „provinciale“ werken uit de Romeinse tijd. Het sculptuurtje kwam tevoorschijn in de drassige plek (afb. 25, D) en moet op grond van bijbehorende vondsten in de eerste helft van de 2e eeuw gedateerd worden.

Conclusie

Uit de combinatie van grondsporen en vondsten mogen we met enige zekerheid afleiden dat in de Romeinse tijd ter plaatse van de Boterstraat of in de directe omgeving ten noorden daarvan bewoning is geweest. We hebben hier waarschijnlijk de zuidgrens van het westelijke kampdorp (vicus) aangesneden, waarvan we de kern waarschijnlijk aan weerszijden van de Zadelstraat moeten zoeken. De Zadelstraat ligt namelijk in het verlengde van de westelijke uitvalsweg van het castellum op het Domplein. Uit eerder onderzoek is reeds gebleken dat aan de oostzijde van het castellum een kampdorp gelegen heeft, namelijk tussen Achter de Dom en het Pieterskerkhof. Een van de belangrijkste

resultaten van de opgraving aan de Boterstraat is, dat nu voor het eerst duidelijker aanwijzingen zijn gevonden voor de veronderstelling dat het Utrechtse castellum ook een westelijke vicus heeft gehad, waarvan de bloeitijd, op grond van de nu gedane vondsten, vooral in de 2e eeuw na Chr. is geweest.

LIT: G. M. E. C. van Boekel, *Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands*. Groningen 1987.

M. J. G. Th. Montforts, *Utrecht in de Romeinse tijd. Op zoek naar de militaire vicus*. Doctoraalscriptie Archeologisch Instituut. Utrecht 1986.

M. J. G. Th. Montforts

De middeleeuwen

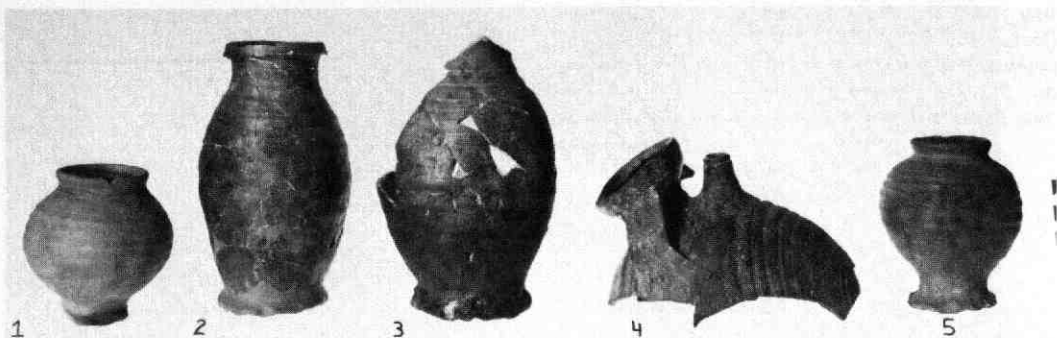
Bebouwing

Bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen werden niet aangetroffen. Aanwijzingen dat latere overstromingen deze sporen hebben vernietigd, zoals bijvoorbeeld in 1982 op het Pieterskerkhof kon worden aangetoond (Kroniek 1982, MBOU 1983, 119-124) ontbreken hier. Waarschijnlijk is er in de vroege middeleeuwen op deze plek dan ook geen bebouwing geweest.

De resten van een houten waterput in sleuf 1 (afb. 23) vormden een eerste aanwijzing voor nieuwe menselijke activiteit (afb. 33). Door de Romeinse lagen heen was een kuil gegraven tot in het grondwater en hierin was in een cirkel een aantal ronde paaltjes ge-

Afb. 34 Boterstraat.
Resten van houtbouw in
sleuf 1, gezien naar het
zuiden.

Afb. 35 Boterstraat. Enkele gerestaureerde potjes uit het mestpakket tussen de houtresten van sleuf 1. Foto P. C. von Hout.

1. pingsdorf beker, XIId, 2. pingsdorf beker XIId, bodem van gips, 3. pingsdorf(?) kan, 4. proto-steengoed veldfles, Mariënthel, vòòr 1250, 5. proto-steengoed beker, XIllb

zet. Vermoedelijk waren deze paaltjes door vlechtwerk verbonden geweest; hiervan waren nog slechts minuscule fragmentjes bewaard gebleven. Bij het dichtgooien van deze put zijn er scherven reliëfbandamfoor en pingsdorfaardewerk in terecht gekomen, die, in combinatie, het einde van deze put in de 11e eeuw dateren. Het geheel bleek bovendien afgedekt door een 12e-eeuws ophogingspakket. Deze verhogingslaag, die alleen in sleuf 1 nog in zijn geheel bewaard was gebleven, bestond voor een belangrijk deel uit mest en leek door zijn homogeen karakter in één keer opgebracht. Binnen dit pakket werden echter op drie niveaus resten van houtbouw aangetrof-

fen die wezen op drie perioden van bebouwing, afgewisseld door ophogingsactiviteiten (afb. 34). Ondanks het gebrek aan waarneembare stratigrafie in de ophogingslagen, bleek het mogelijk een globale datering te geven aan deze perioden. Onderin het ophogingspakket werd uitsluitend pingsdorf, andenne, kogelpot en paffrath gevonden, waarmee de vroegste periode in de 12e eeuw gedateerd wordt. Bovenin kwam ook protosteengoed voor, waarvan enkele vormen in de tweede helft van de 13e eeuw gedateerd kunnen worden (afb. 35: 5).

Of de resten van de gevonden houten constructies aan echte huizen toebehoord hebben, is moeilijk vast te stellen. Enkele constructies kunnen heel goed onderdeel uitgemaakt hebben van een huis, andere (en verreweg de meeste) geven eerder aanleiding te denken aan kleine bouwsels zoals die op een erf kunnen voorkomen (schuurtjes, hokken, afscheidingen e.d.). Daarbij was, ogenschijnlijk willekeurig, gebruik gemaakt van zowel grote als kleine palen en planken; de grote palen vertoonden bovendien vaak details als pen-en-gatverbindingen die in de constructie niet functioneel waren, zodat deze palen daarin secundair gebruikt moeten zijn geweest (afb. 36).

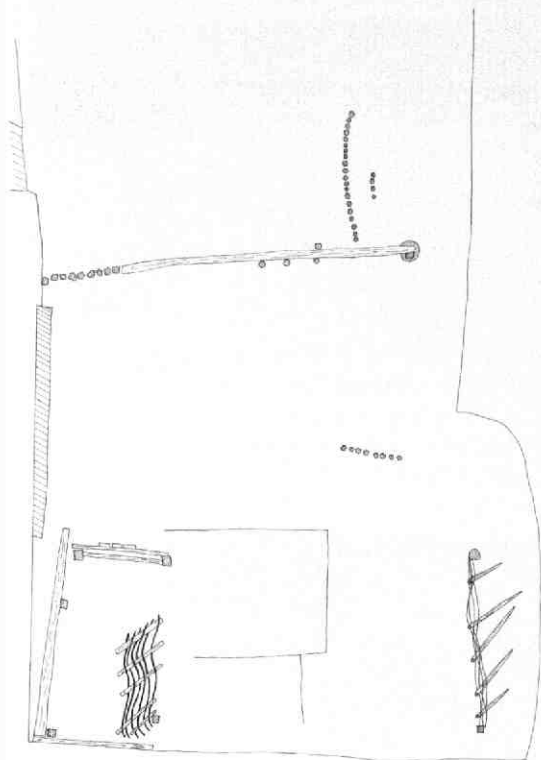
Uit de eerste periode (afb. 37, links boven) waren met name resten van twee vlechtwerkwandjes bewaard, waarvan het westelijke onderdeel vormde van een rechthoekig hokje dat als onderkomen voor een beest niet zou hebben misstaan (afb. 38). Tussen beide vlechtwanden werden twee rechthoekige mestkuilen gevonden, die een extra aanwijzing vormen dat we hier met een (achter)erf te doen hebben. Verder behoorde tot deze periode nog een lange balk die met kleine paaltjes was klemgelegd en die dus nog op zijn oorspronkelijke plaats lag. Maar omdat er geen verband was met andere elementen, is de functie ervan niet duidelijk.

De tweede periode (afb. 37, links onder) werd vooral vertegenwoordigd door enkele constructies die mogelijk met een huis of een degelijk gebouwde schuur te maken hebben gehad. In een zware balk waren op ca 30 cm afstand van elkaar ronde paaltjes van ca 5 cm doorsnee aangebracht, waardoorheen takken ge-

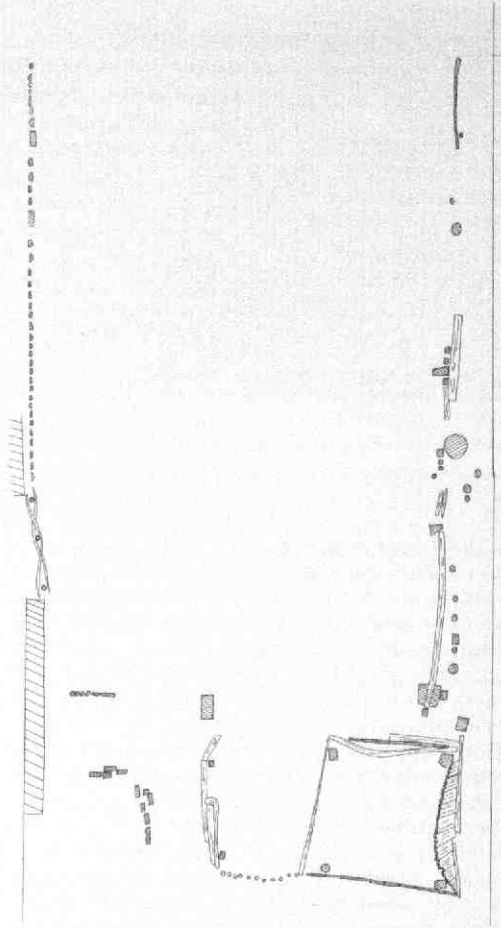
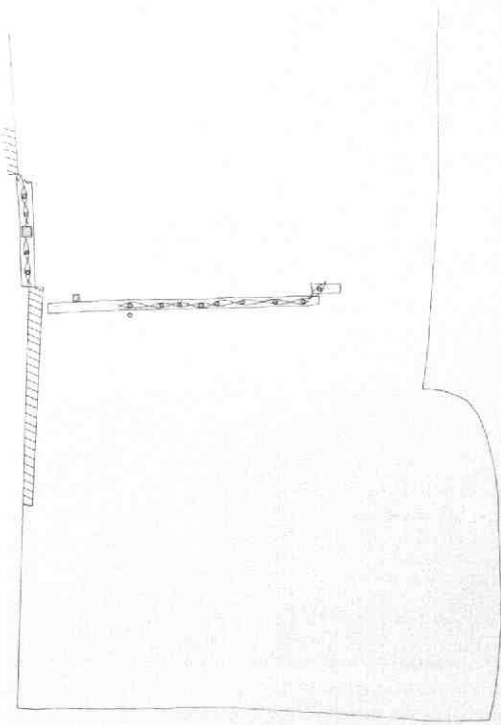

Afb. 36 Boterstraat. Voorbeeld van een niet-functioneel gat van een pen-gat verbinding.

Afb. 37 Boterstraat. Drie perioden houtbouw in sleuf 1.
Tek. J. R. Treling. links boven: periode 1; links onder:
periode 2; rechts: periode 3.

vlochten waren (afb. 39). Door zijn bewaarde lengte van 3,50 m, zonder extra stijlen, kan deze wand niet dragend geweest zijn en hoogstens als binnenwand gefungeerd hebben. Hij sloot (bijna) aan op een stuk vakwerkbouw dat in het westprofiel bewaard was gebleven (afb. 40). Dat was wel een dragende constructie, omdat er resten van stijlen aanwezig waren. In de tweede helft van de 13e eeuw is deze vakwerkwand echter grotendeels verdwenen door de bouw van een stenen muur, waardoor het onmogelijk is geworden vast te stellen hoe de ligging van het gebouw is geweest. Was dit de westwand van een huis met bovengenoemde balk met vlechtwerk als binnenwand? De oostelijke tegenhanger is dan door latere sloop verdwenen. Of was het een oostwand (en is de rest door de bouw van een stenen opvolger verdwenen) met de balk als onderdeel van een bijgebouwtje? De derde periode in de houtbouw was nog het best bewaard gebleven (afb. 37 rechts). Langs de wanden van de sleuf liepen twee rijen paaltjes (gekliefde stammetjes) die als afscheiding beschouwd worden. Een door zijn degelijkheid opvallend bouwwerk vormde een „hokje” van ca 2 x 2 m (afb. 41). Het was opgebouwd uit vier staanders in de hoeken met daarom heen liggende balken. Hiertegenaan waren staande planken gespijkerd die onderling nog door messing-

Afb. 38 Boterstraat. Overzicht van het zuidelijk deel van sleuf 1 met enkele perioden van bebouwing. Links vóór en achter de beide vlechtwandjes van periode 1. Midden achter de stenen muur uit de tweede helft van de 13e eeuw.

en-groef waren verbonden (afb. 42E). Drie wanden waren aldus geconstrueerd, de vierde (westelijke) had alleen een liggende balk zonder aanwijzingen dat ook hier planken tegenaan hadden gezeten. De zorgvuldige constructie wijst op een functie van enig belang, maar welke dat geweest kan zijn, is niet duidelijk. De koppen van de palen en van de planken waren verkoold, wat wijst op een einde van het gebouwtje door brand. Een aantal aansluitende palen en paaltjes vormden nog twee hokjes, die veel minder degelijk waren geconstrueerd. Ook wat betreft deze derde periode in de houtbouw is het niet eenvoudig een oordeel te geven in hoeverre de resten deel uitgemaakt hebben van een woonhuis dan wel van de bebouwing op een achtererf. Het ontbreken van haarden is echter een extra argument om aan het laatste te denken. Hoewel er over de functie van de diverse constructies dus weinig gezegd kan worden, vormen ze wel een interessante staalkaart van de technieken die men in de 12e en 13e eeuw toepaste in de houtbouw (afb. 42). In de tweede helft van de 13e eeuw werd ter plaatse een stenen huis gebouwd, waarvan een muurrest al genoemd is (steenformaat $31 \times 15 \times 7$ cm) (afb. 38, 40). Bij de bouw van de melkfabriek zijn de overblijfselen van dit huis grotendeels verloren gegaan. Behalve het muurfragment in sleuf 1 werd er nog een stukje muur gevonden in sleuf 4. Bij een kleine opgra-

Afb. 39 Boterstraat. Balk met vlechtwerk, gezien naar het westen.

Afb. 40 Boterstraat. Stuk vakwerkbouw dat in het profiel bewaard is gebleven. Links hiervan is te zien hoe de latere stenen muur de hoekverbinding tussen vakwerk en vlechtwerkbalk heeft vernield.

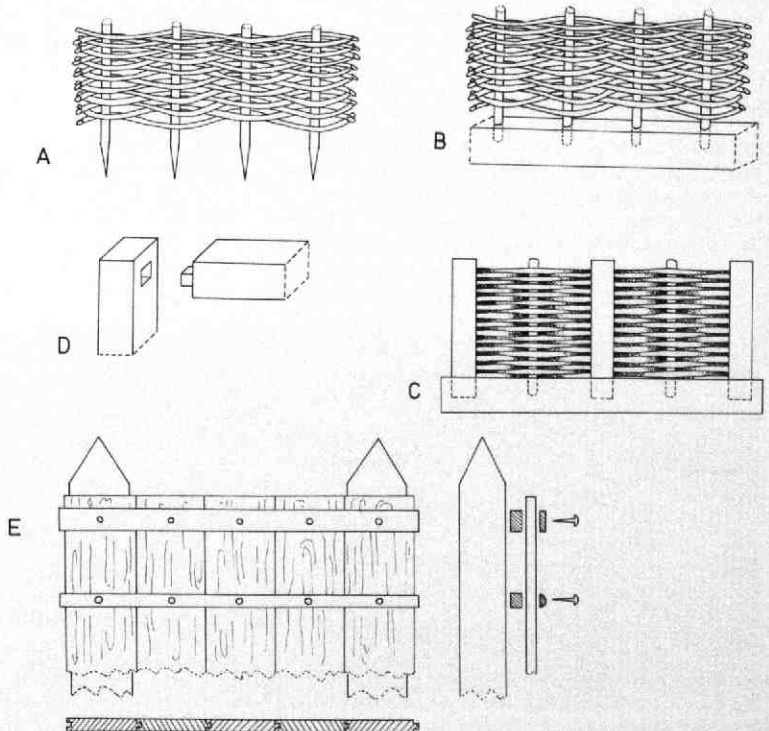
Afb. 41 Boterstraat. Sleuf 1, gezien naar het noorden. Op de voorgrond de resten van het met balken en planken opgebouwde „hokje”. De rechterwand is in de bodem omgedrukt.

ving in 1947 (voorafgaand aan de uitbreiding van de melkfabriek) werd een groter deel van de muur gevonden, waarbij bleek dat dit een westmuur was. Hiermee lijkt de omvang van dit huis, dat op de Boterstraat was georiënteerd, vastgelegd. Op de kadastrale minuut van 1832 wordt een perceel weergegeven dat precies overeenkomt met de ligging van dit stenen huis plus het „erf” van sleuf 1. Omdat al vaker in Utrecht is gebleken, dat perceelsgrenzen een lang leven kunnen hebben, nemen we aan, dat er in de 12e en 13e eeuw op dit perceel een huis heeft gestaan dat een aantal malen is herbouwd. De gevonden houten resten hebben dan deel uitgemaakt van de erfbebouwing (schuurtjes etc.). Die bebouwing heeft voornamelijk achterop het erf gestaan; naar de Boterstraat toe lijkt het erf open te zijn geweest.

Ook in sleuf 4 (afb. 23) werden restanten van houtbouw gevonden die uit de 12e eeuw dateren (afb. 43). Ook hier was het geheel te fragmentarisch om de aard van het gebouw te kunnen vaststellen. Tenslotte werd in sleuf 2 houtbouw aangetroffen (afb. 44). Begeleidende aardewerkvondsten dateren deze in de 13e eeuw. Een interessante ontdekking vormde een rest van een tufstenen fundering van een huis dat op de huidige Lijnmarkt georiënteerd leek te zijn (afb. 45). Tufsteen werd in Utrecht vooral in de 11e en 12e eeuw veel gebruikt als bouw materiaal. In de 13e eeuw deed de baksteen zijn intrede. De fundering was gemetseld van tufsteenblokken en had een dikte van 80 cm. Het opvallende was, dat er in de muur een verticale, vierkante koker was uitgespaard, die met leistenen platen was bekleed. Het geheel

Afb. 42 Boterstraat. Overzicht van de gebruikte technieken in de drie perioden houtbouw. Tek. J. R. Treling. A: periode 1, in de grond geslagen paaltjes met vlechtwerk. B: periode 2, paaltjes met vlechtwerk in liggende balk gezet. C: periode 2, liggende balk met staanders (stijlen), waartussen vlechtwerk (vakwerkbouw). D: periode 3, pen-en-gatverbinding. E: periode 3, houten wand met twee te onderscheiden technieken: messing-en-groef en spijkeren.

Afb. 43 Boterstraat. Sleuf 4, gezien naar het westen, met resten van houtbouw, zoals staanders, liggende balken en ingeslagen paaltjes.

deed sterk denken aan de stortkoker van een beerput. Dit zou dan het vroegste voorbeeld van een beerput in Utrecht zijn, waar voor zover bekend pas sinds het midden van de 14e eeuw (bakstenen) beerputten worden aangetroffen. In hoeverre deze houtbouw en tufsteenbouw bij elkaar hebben behoord is niet te zeggen. Zeker is wel dat op het moment van de afbraak van het tufstenen huis de houtbouw ook is afgebroken of al afgebroken was, omdat het tufsteenpuin de houten resten bedekte. Dit moet, gezien de aardewerkvondsten, in de 13e eeuw gebeurd zijn. Dat er daarna een ononderbroken bebouwing geweest is, blijkt uit de opeenvolgende muurresten vanaf de 13e eeuw tot de subrecente periode, zoals die in het oostprofiel zichtbaar waren.

Vondsten

De opgraving aan de Boterstraat was niet alleen rijk aan romeinse vondsten. Ook het 12e en 13e eeuwse ophogingspakket bevatte veel materiaal. Op afb. 35 staan enkele fraaie aardewerkvondsten bij elkaar. Houten gebruiksvoorwerpen worden niet vaak gevonden, omdat ze in de bodem snel vergaan of omdat ze na afdanking in het vuur verdwenen. Mest heeft echter een sterk conserverende werking en het ophogingspakket bevatte dan ook veel houten voorwer-

pen. Het grootste deel hiervan werd gevormd door fragmenten van duigenbakjes (afb. 46). Deze bakjes werden voor vele doeleinden gebruikt en zij kwamen dan ook op ruime schaal in de huishoudens voor. De duigen hadden onder aan de binnenzijde een groef en werden door middel van één of meer banden van wilgeteen rond een losse bodem geklemd, waarbij de bodem precies in de groef zat. Peter von Hout, die de bakjes conserveerde, stelde vast dat exemplaren met een hoogte tot 10 cm twee banden hadden en hogere drie banden. De hoogste duig die werd gevonden mat 12 cm. Duigenbakjes met één band zijn bij deze opgraving niet gevonden.

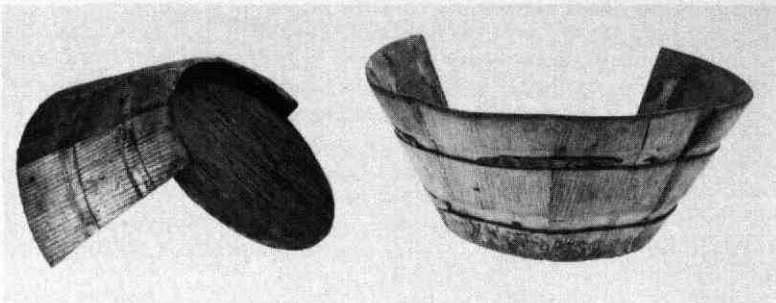

Afb. 45 Boterstraat. Sleuf 2, gezien naar het oosten, met het restant van een tufstenen muur. In het midden het begin van de (stort-)koker.

Afb. 44 Boterstraat. Sleuf 2, gezien naar het noorden, met resten van houtbouw.

Afb. 46 Boterstraat. Twee geconserveerde duigenbakjes. Conservering en foto P. C. von Hout.

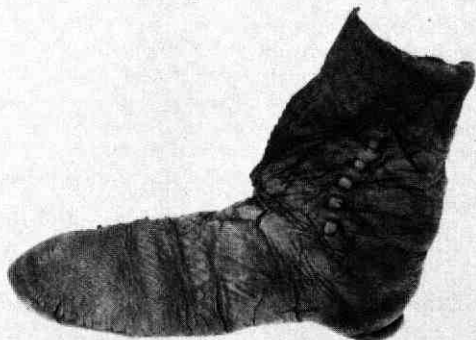
Ook leerresten waren goed bewaard gebleven. Het merendeel hiervan betrof fragmenten van schoenen. Van een aantal daarvan kon het type worden vastgesteld en dit bleek in alle gevallen een type dat ook in andere Nederlandse steden in de 13e eeuw wordt aangetroffen (afb. 47).

Uit het 13e eeuwse ophogingspakket van sleuf 2 kwam tenslotte de fraaie sikkel van afb. 48 die in de mest goed bewaard is gebleven.

Latere bewoning

Over de periode na de 13e eeuw moeten we helaas kort zijn, omdat de bouw van de melkfabriek de meeste sporen daarvan heeft vernietigd. In sleuf 1 (afb. 23) werden enige resten van een keldervloer met drainageput gevonden. Direct ten zuiden hiervan waren nog puinresten van 2 poeren van een spaarboog te zien. Onder een van deze poeren was de grond verstevigd door een groot aantal ingeslagen paaltjes. Doordat dateerbare vondsten ontbraken, is niet precies te zeggen uit welke periode deze bouwelementen stammen, maar ze bewijzen wel dat het open erf uit de 13e eeuw in later tijd met een stenen huis is bebouwd. Enkele beerputten in sleuf 1 konden vanwege een zware olieverontreiniging niet onderzocht worden. Sleuf 3 bevatte aan latere bewoningssporen voornamelijk een vondstenrijke beerput uit de eerste helft van de 15e eeuw (afb. 25 P).

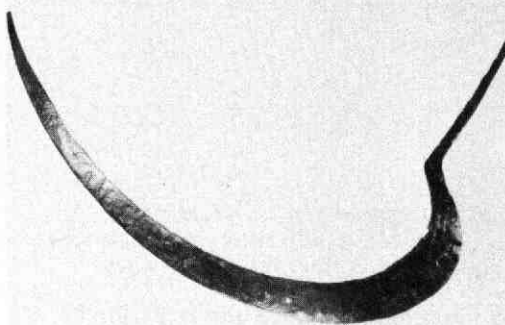
Tenslotte rest ons de afbeelding van een tinnen voorwerp waarvan we de functie tot nu toe niet hebben kunnen achterhalen (afb. 49). Het is een stortvondst,

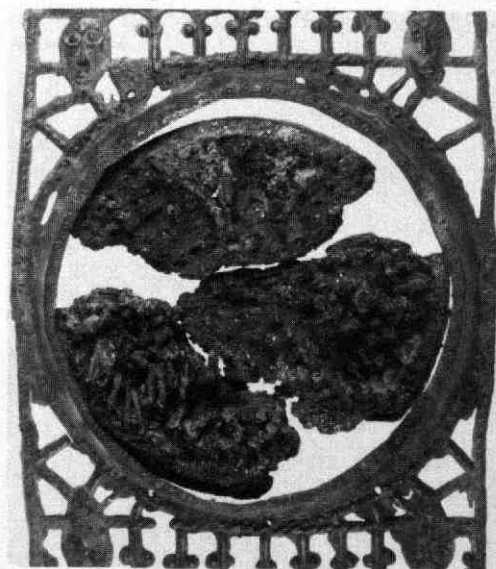
Afb. 47 Boterstraat. Leren schoen, 13e eeuw. Conservering en foto P. C. von Hout.

dus een datering is niet te geven. Misschien kan een lezer ons informeren?

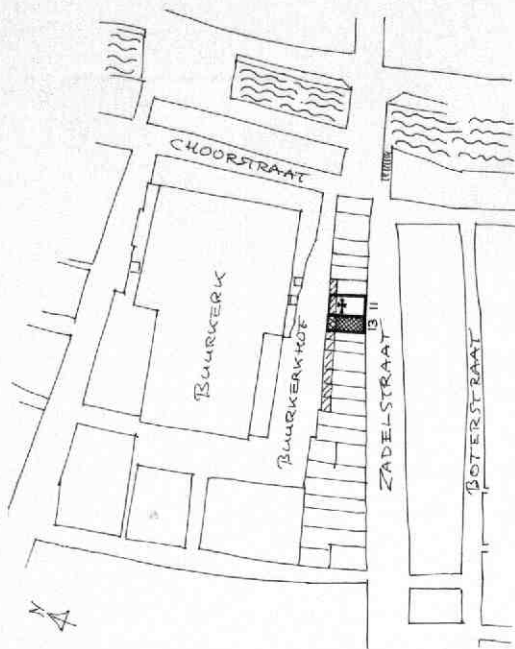
J. R. Treling

Afb. 48 Boterstraat. IJzeren sikkel, 13e eeuw. Foto P. C. von Hout.

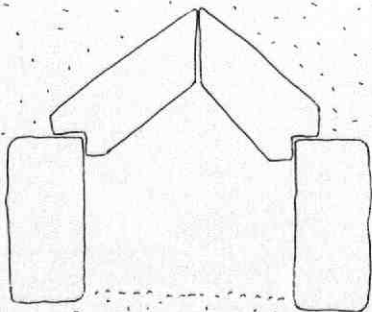
Afb. 49 Boterstraat. Tinnen voorwerp, functie onbekend. Foto P. C. von Hout. Binnen het tinnen frame zit een houten blokje waar doorheen spijkertjes geslagen zijn.

Afb. 50 Buurkerkhof/Zadelstraat 11-13. Situatie van de beide huizen en de strook met „pothuizen” langs het Buurkerkhof. Tek. A. F. E. Kipp.

5. Buurkerkhof/Zadelstraat 11 en 13

Bij werkzaamheden in de kelder van het pand Zadelstraat 11 werd een uit tufsteen opgebouwde grafkist aangetroffen (afb. 50). De vondst werd helaas pas buitenshuis geconstateerd, en wel toen de losse onderdelen klaarstonden bij het grof vuil. Door het niet (tijdig) melden gingen de aansluitende gegevens over vondstomstandigheden, grafinhoud, richting, grondlagen, enz. verloren. Omtrent de vindplaats is alleen bekend, dat hij uit de achterste helft van het huis afkomstig is, en zich mogelijk onder het pothuis heeft bevonden. De sarkofaag bestond uit een aantal

Afb. 51 Buurkerkhof/Zadelstraat 11-13. Doorsnede door de tufstenen sarkofaag. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 52 Buurkerkhof/Zadelstraat 11-13. Gezicht op de Buurkerkhofzijde van de huizen aan de Zadelstraat (nrs 11-23), met de daarachtergelegen „pothuizen”. Schets in olieverf door K. Hanau, 1902 (GAU/TA Buurkerkhof 1902 (1)). Bij nr 13 gaat het bij uitzondering om een onderkelderd „pothuis” met een straatluik.

tufstenen blokken van verschillend formaat maar van ongeveer gelijke dikte (ca 12 cm). Het deksel bestond uit tegen elkaar opgezette blokken met een lengte van ca 40 cm, die aan het bovineinde afgeschuind waren en die aan het ondereind voorzien waren van een V-vormige sponning, waarmee zij op de randblokken rustten (afb. 51).

Van dit type grafkist zijn vele voorbeelden uit Utrecht bekend. Ze zijn onder andere gevonden in de Domkerk, op het Domplein, in de Janskerk, de Pieterskerk, de Paulusabdij en in de Klaaskerk. Ze dateren uit de 11e-12e eeuw.

Gegevens uit en over de kelders van de huizen tussen Zadelstraat en Buurkerkhof zijn in principe van groot belang voor de middeleeuwse stadsgeschiedenis, in het bijzonder voor het onderzoek naar de ontwikkeling van en de relatie tussen het Buurkerkhof en de daaraan grenzende bebouwing.

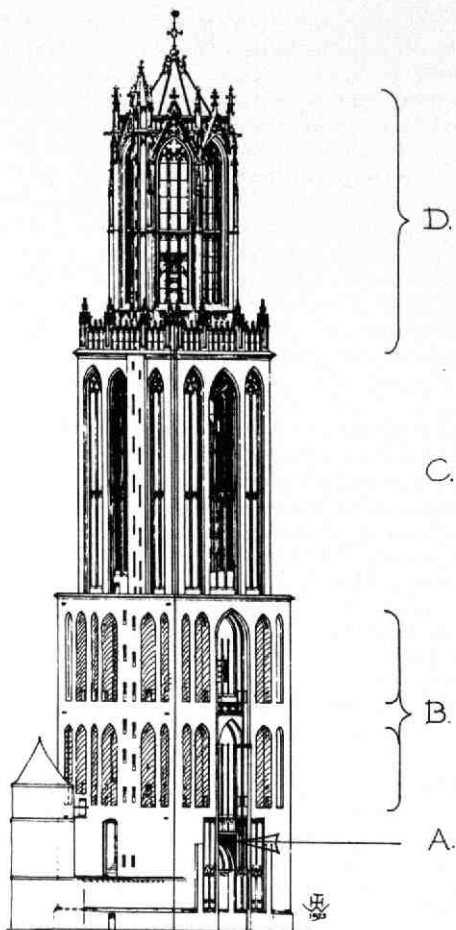
In het buurhuis Zadelstraat 13 werd bij een herstelbeurt van de achtergevel geconstateerd, dat deze muur voor het bovenste gedeelte uit hergebruikt middeleeuws materiaal bestaat, maar dat de rest van de gevel bij de grondige 17e-eeuwse verbouwing de in aangepaste vorm gehandhaafde achtergevel van het middeleeuwse huis ter plaatse lijkt te zijn. In de 18e eeuw werd vermoedelijk een houten pui aan de achterzijde van de begane grond vervangen door twee grote schuifraamkozijnen (afb. 52).

Achter deze achtergevel bevindt zich een soort „pothuis”, een half verdiepte uitbouw, die aansluit op de kelder onder het huis. Dit „pothuis” is hier, in tegenstelling tot andere vergelijkbare voorbeelden aan het Buurkerkhof, voorzien van twee kleine middeleeuwse tongewelfjes naast elkaar.

A. F. E. Kipp

6. Domplein, Domtoren

Een van de (gunstige) gevolgen van de tijdelijke combinatie van Domtoren, Saturnusraket en personenlift, was dat daardoor de toren aan de noordzijde (de lift-

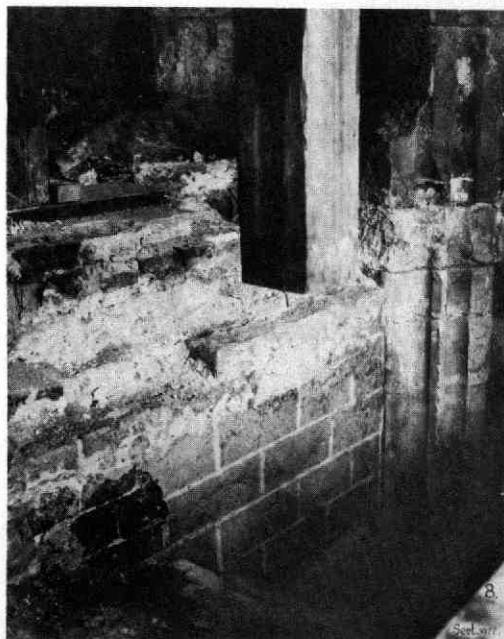
Afb. 53 Domplein, Domtoren. Reconstructietekening van de toren na de voltooiing in 1382, gezien vanuit het zuidoosten. Tek. Th. Haakma Wagenaar (Bew. A. F. E. Kipp). Hierin zijn aangegeven de verschillende aanwijzingen voor en resten van afwerking in kleur. A: dunne pleisterlaag, beschilderd met een kleinschalig (tufsteenkleurig?) blokkenpatroon met witte voegen, op de terugliggende vlakken boven de poort, B: warmrode sauslaag op de terugliggende vlakken van de nissen rond de Michaëlskapel en de Egmondkapel, C: rode afwerking met een grootschalig blokkenpatroon van ca 1 x 2 m, D: afwerking van de lantaarn met loodwit, blijkens de rekeningen.

zijde) aan een nadere inspectie onderworpen kon worden. Dit leverde uit bouwhistorisch oogpunt een aantal interessante gegevens op.

Voor zover deze het materiaalgebruik betroffen (zowel in de bouwtijd als bij latere reparaties, restauraties en onderhoudsbeurten), sloten deze gegevens goed aan bij het onderzoek dat twee jaar eerder aan de westzijde van het achtkant werd uitgevoerd (Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 67-72).

Een nieuw gegeven had betrekking op de afwerking van de toren. Hoogstwaarschijnlijk is de gehele toren in de middeleeuwen geschilderd geweest. Blijkens de rekeningen werden in juli 1521 - tijdens de afronding van een grondige restauratie van het achtkant - grote hoeveelheden lijnolie en loodwit aangeschaft „tot behoefte van sinte mertenstorn mede te witten“. Gezien de reeds uit de bouwtijd daterende variatie in gebruikte steensoorten, sloeg dit mogelijk op een herhaling van een oudere afwerking. Het is niet onaannemelijk, dat men zich de gehele bovenbouw van de Domtoren als een doorluchtige witte bekroning moet denken. Voorts werd in 1921 tijdens de grote restauratie van de toren (1901-1929) aan de westzijde op het muurvlak boven de boog van de onderdoorgang een belangrijk voorbeeld van geschilderde buitenafwerking uit de bouwtijd ontdekt. Het betreffende muurwerk stamt uit de eerste bouwcampagne (1321-1328), en verdween uit het zicht toen er ca 1517 ten behoeve van de Michaëlskapel een boog voorlangs gebouwd werd. De aldus geconserveerde muurafwerking ter plaatse bestond uit een min of meer regelmatig blokkenpatroon, met donkere blokken en lichte voegen. De kleur van de blokken moet waarschijnlijk worden opgevat als tufsteenkleur (bruingrijs). Dit schilderwerk bevond zich op een dunne pleisterlaag en vertoonde geen verband met het achterliggende werk, dat overigens uit een tufsteenbekleding van het baksteenmetselwerk bestond.

F. Corneille Jansen haalt in zijn boek *Behoud en Herstel* (Haarlem 1980, p. 70) een herinnering op aan een

Afb. 54 Domplein, Domtoren. Foto uit 1922 van het (tufsteenkleurige?) blokkenpatroon op een dunne pleisterlaag, aangetroffen in de zwikken boven de poort, en vermoedelijk daterend uit de bouwtijd. Foto Van Blitz. GAU TA Hn 10 (80).

bezoek dat hij tijdens de restauratie met W. Stooker aan de toren bracht en waarbij deze hem wees op het feit dat op het eerste en tweede vierkant van de toren nog talrijke resten te zien waren van een dunne, bruinrode bepleistering. In deze pleister waren witte voegen aangebracht op zodanige wijze, dat hierdoor blokken ontstonden van ca 1 x 2 meter. Deze sporen hebben vermoedelijk de genoemde restauratie niet overleefd.

Thans kan aan dit rijtje gegevens over de buitenafwerking van de Domtoren weer iets worden toegevoegd. Vanuit de lift kon namelijk worden geconstateerd, dat er zich nog belangrijke resten van een (op zijn minst zeer oude) warmrode buitenbeschildering bevinden op het redelijk goed tegen weersinvloeden beschutte muurwerk boven in de diep terugliggende boogvelden ter hoogte van de Egmondkapel. Van dichtbij gezien viel duidelijk het verschil op tussen het oorspronkelijke werk en latere herstellingen en inboetingen.

A. F. E. Kipp

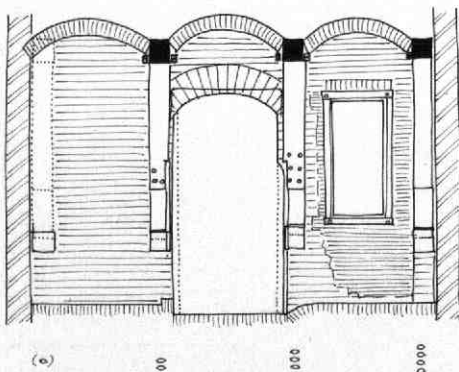
7. Donkere Gaard 9

Het huis Donkere Gaard 9 heeft als bijzonderheid, dat het op kelderniveau de overkraging van zijn middeleeuwse houten achtergevel heeft bewaard, en dat het daarvan in Utrecht het enige voorbeeld is (afb. 55 en 56).

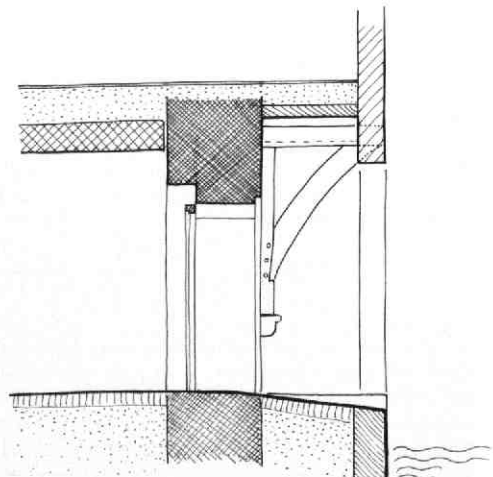
Het huis maakt deel uit van een reeks van negen huizen, die gebouwd zijn op een strook grond tussen de Oude Gracht en de boomgaard van de bisschop. Deze strook werd in 1238 door bisschop Otto III van Holland aan het kapittel van Oudmunster geschonken en kort daarna bebouwd. Na de grote stadsbrand van 18 april 1253 werden de huizen herbouwd. Zij behoren tot de oudste voorbeelden van werfbebouwing, die hier bij uitzondering op zelfstandige percelen is ontstaan en niet op het voorerf van (oudere) huizen aan de overkant van de straat (daar lag immers de boven-

genoemde boomgaard). Achter de huizen lag een smalle werf langs het water. Bij deze aan een klein grondvlak gebonden huizen kon - afgezien van uitbreiding van het aantal bouwlagen - in de groeiende ruimtebehoefte in de middeleeuwen alleen worden voorzien door het laten uitkragen van de houten voeren vooral achtergevel. Toen sedert het begin van de 17e eeuw van stadswege het vervangen van houten gevels door stenen gevels krachtig werd nagestreefd, ontstond bij de Donkere Gaard een soortgelijke oplossing als bij de Choorstraat en de Lijnmarkt: de voorgevels moesten in de rooilijn worden gebouwd, maar om tegemoet te komen aan de bezwaren van de eigenaren van deze vrij kleine huizen, mocht ter compensatie de werf geheel overbouwd worden. In tegenstelling tot de situatie bij de Lijnmarkt hield het stadsbestuur bij de Donkere Gaard kennelijk niet vast aan de eis, dat de overbouwde werven wel openbaar moesten blijven. Een interessant relikwie van de oude situatie met werf is nog te zien bij de twee ten opzichte van de lijn van de werfmuren naar voren springende kelders naast Donkere Gaard 13, recht voor het Wed. Deze kelders zijn in feite de onderbouw van het laatste huis van de Donkere Gaard („nummer 15''), dat rond 1600 moet zijn verdwenen, kort voordat in verband met de verstening van de gevels de rooilijn van de achtergevels naar het water werd verplaatst. De rechter kelder is de eigenlijke huiskelder, de linker is vermoedelijk het tot kelder verbouwde restant van het voormalige wed, dat onder dit huis doorliep naar de gracht.

Het huis Donkere Gaard 9 is een goede illustratie van het bovenbeschreven proces: ook hier werd in de 17e eeuw een nieuwe achtergevel opgetrokken op de rand van de toenmalige werf (afb. 57, 58). Deze muur heeft een grote boog op kelderniveau (steenformaat 23 x 11 x 4,5 cm, 10 lagen 51 cm). Ruim een meter daarachter bevindt zich de vrij zware onderbouw van de middeleeuwse achtergevel (90 cm dik, steenfor-

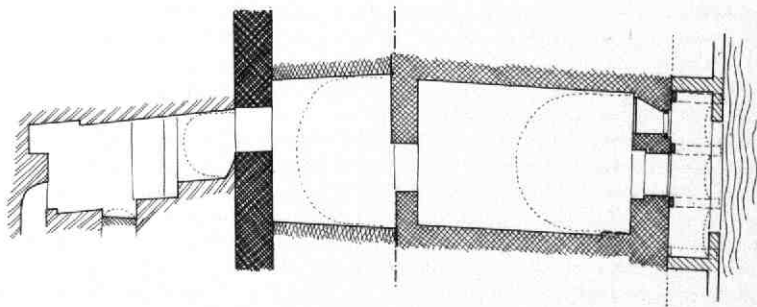
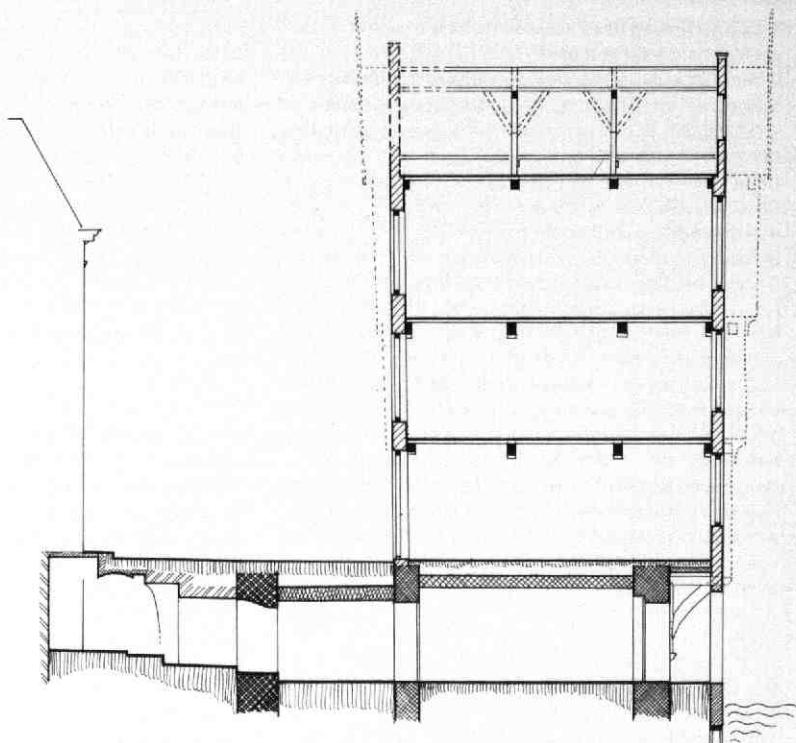
Afb. 55 Donkere Gaard 9. Doorsnede direct achter de 17e-eeuwse achtergevel, met gezicht op de middeleeuwse achtermuur van de kelder en op het overstek van de middeleeuwse houten achtergevel. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 56 Donkere Gaard 9. Doorsnede door de middeleeuwse achtermuur van de kelder en het overstek. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 58 Donkere Gaard 9. Doorsnede door het huis, met schematische aanduiding van de middeleeuwse houten voor- en achtergevel. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 57 Donkere Gaard 9. Plattegrond van de kelders onder en vóór het huis. Tek. A. F. E. Kipp.

maat $29/30 \times 14 \times 6/6,5$ cm, 10 lagen 76 cm). Deze muur heeft in het midden de oorspronkelijke, getoogde kelderuitgang, die voorzien is van een rechthoekige steensponning voor een vermoedelijk wat latere kelderdeur; voor de oorspronkelijke deur zit aan de binnenzijde een verdiepte nis met een halfsteens aanslag. Tegen de muur zitten nog drie van de vier eiken korbeelstellen die de balken van de overkraging van de middeleeuwse houten achtergevel steunen (afb. 55). Deze stond - wat betreft de beganegrond - in hetzelfde vlak als de buitenkant van de huidige 17e-eeuwse gevel, en sprong dus ooit ruim een meter

naar voren uit. De muurstijlen (13×26 cm) zijn ca 5 cm in de muur ingelaten en rusten op eenvoudig geprofileerde consoles van Naamse steen. De licht gebogen korbelen (26×26 cm) zijn beneden met een pen en drie toognagels in de muurstijl vastgezet en hebben (wellicht later) voor de zekerheid nog vier tot zes grote spijkers extra gekregen. De bevestiging aan de bovenkant is niet te zien, daar er in de 17e eeuw troggewelfjes (steenformaat $18 \times 9 \times 3,2$ cm) tussen de horizontale balken gemetseld zijn. De muurstijlen en de korbelen zijn van links naar rechts genummerd door middel van met de guts uitgehakte rondjes.

De zijmuren van deze voorruimte stammen uit dezelfde tijd als de achtergevel.

Onder het huis ligt een middeleeuwse kelder met een tongewelf loodrecht op de straatrichting. Onder de straat liggen in het verlengde hiervan nog twee middeleeuwse kelders, gescheiden door een ruim één meter dikke muur van een groot formaat moppen (afb. 57, 58). Deze muur schijnt onder het midden van de straat in beide richtingen verder door te lopen. Er heeft vermoedelijk vroeger nooit een directe verbinding bestaan tussen de huiskelder en het huis erboven. Dit hangt wellicht samen met het feit, dat het huis deel heeft uitgemaakt van het complex van het aan de andere kant van de straat gelegen Bisschopshof, waarvoor het - als een soort werfkelder - als verbinding met de gracht diende. In een transportacte uit 1623 van het buurhuis Donkere Gaard 11 wordt het aangeduid als „ 't Somerhuis van het Bisschopshof". Behalve de kelderpartij bleven van het middeleeuwse huis op zijn minst ook de moer- en kinderbalklaag met een peerkraalsleutelstuk boven de begane grond bewaard, alsmede twee eiken spanten met gekraste telmerken in de kap.

A. F. E. Kipp

8. Donkerstraat 13

Het complexe huis Zoudenbalch, Donkerstraat 15-19, loopt gedeeltelijk door achter Donkerstraat 13. Dat deel en een eenlaags gebouw dat hierbij aansluit zijn in gebruik bij Donkerstraat 13. Blijkens de inhoud van containers vond hier in 1986 een verbouwing plaats waarbij tenminste de kinderbinten van een balklaag verwijderd werden. Ook werd op deze wijze een zeer forse, geprofileerde stijl aangetroffen, die een aantal vraagtekens oproept.

Het betreft een eiken balk die oorspronkelijk vermoedelijk als kozijnstijl fungeerde, later, na diverse ruwe aanpassingen, secundair met een andere functie gebruikt werd. De zwaarte is maximaal ongeveer 26 x 37 cm, bij een lengte van 185 cm, maar de bovenzijde is verrot, hier ontbreekt een gedeelte. Aan de zijde die zich oorspronkelijk buiten bevond zijn twee spinnings aangebracht voor luiken of ramen. De zijkanten van de stijl, de dagkanten, vertonen een rijk profiel (zie afb. 59), dat met name rechts gaaf bewaard is, met uitzondering van het in de doorsnede gestippelde neusje dat een hypothetische reconstructie is. Het oorspronkelijke profiel is op die plaats weggeschaafd toen de stijl, blijkens resten van spijkers en verfsporen, gedeeltelijk omtimmerd werd met planken aan de binnenzijde en het aansluitende deel van de dagkanten.

Aan de onderzijde wordt het profiel van de dagkanten beëindigd met een band die, iets uitspringend, het profiel volgt. De onderzijde van de stijl loopt nu naar voren enigszins schuin af, waarbij geen aanzet van een pen waar te nemen valt; derhalve is óf een pen precies afgezaagd, óf de stijl liep naar onderen verder door en is dan in zijn geheel doorgezaagd ter hoogte van een wat schuine dorpel, waarbij de band aan de

onderzijde van het profiel behouden bleef.

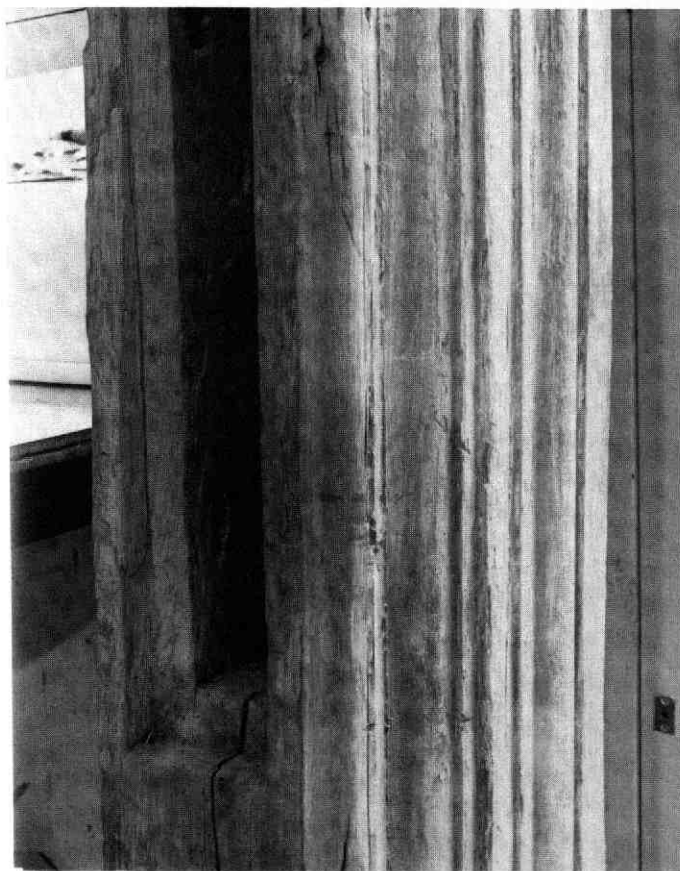
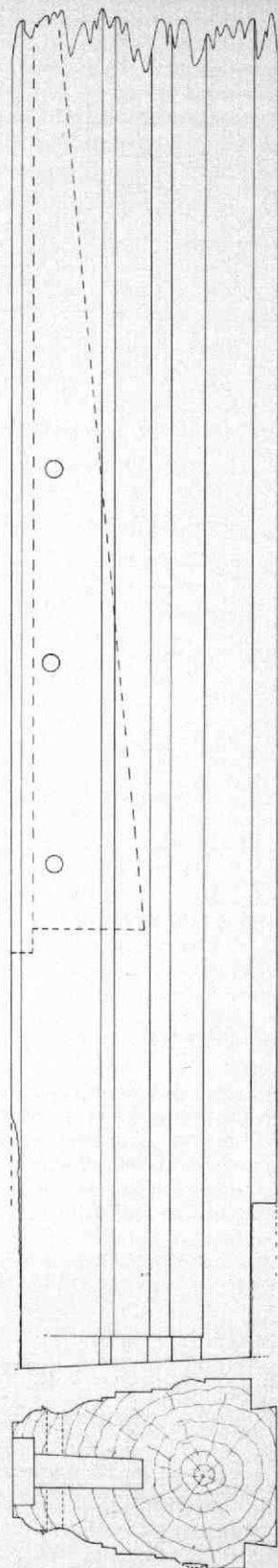
Niet alleen de zeer forse afmeting van de stijl is opmerkelijk, de binnenzijde vertoont een groot, schuin pengat (de toognagels zijn nog aanwezig) voor een console of een korbeel. Als dit pengat voor een korbeel bestemd is, valt op grond van de flauwe hoek van het gat aan te nemen dat dit korbeel een krommer was of anderszins een gebogen vorm had. De grote lengte van het pengat (meer dan 130 cm) is hiermee echter nog onvoldoende verklaard. Meer voor de hand ligt een steile, zeer hoge console. Rond het pengat loopt een verdiepte rand, waardoor de console gedeeltelijk verzonken was en niet scheef kon trekken.

Op grond van het profiel valt een datering rond 1600 aan te nemen. Moeilijker is het de oorspronkelijke functie van de balk te doorzien. De profielen zijn gebaseerd op langsstrijkend licht (afb. 60), en dat aan beide zijden, waaruit een verticale positie tussen twee vensteropeningen volgt. De schuine onderzijde kan samenhangen met de schuinite van zowel een kalf als een onderdorpel. Het pengat wijst in dit verband op een hoge plaats. Het is mogelijk dat de stijl, die een zware last droeg, tot de grond toe doorliep. Dat een stijl een last middels een console moet opvangen, is ongebruikelijk. Op die console of korbeel ligt een (moer) balk voor de hand en een balklaag loodrecht op het venster. Dat doet denken aan een dwars huis met deze stijl als onderdeel van een dragende houten pui. Een plaats in een zijraam in een diep huis is ook mogelijk.

De stijl komt vermoedelijk, secundair verwerkt, uit een deel van het complex Zoudenbalch, dat pas recent aan Donkerstraat 13 gekomen is. De oorspronkelijke plaats kan dus ook binnen Zoudenbalch geweest zijn. Een voor de hand liggende plaats is dan niet aan te wijzen. Het gaat om een geheel van deels uit 1467 stammende bouwdelen, toen samengevoegd met oudere huizen. De voorgevel lijkt bovendien niet voor de hand liggend omdat die met stenen kruiskozijnen uitgevoerd is. De stijl zou dus bij een 17e-eeuwse verbouwing moeten horen, waarbij een venster of pui geheel of gedeeltelijk vernieuwd werd. Of bijvoorbeeld een oudere constructie opgelapt moest worden. Het aan de brand van 1903 ontsnapte rechter huis van Zoudenbalch, Donkerstraat 15, heeft op de verdieping een samengestelde balklaag met moerbalken evenwijdig aan de voorgevel. Hieronder is later een onderslagbalk aangebracht, die rust in de smalle muurdam tussen de twee linker vensters (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, afb. 23). Indien deze onderslagbalk een opvolger is van een 17e-eeuwse, dan kan de stijl met console als extra steun aan de binnenzijde tegen de muurdam gestaan hebben. De 'spinningen' zijn dan mogelijk voor betimmeringen, aansluitend op de dagkanten van de muurdam bedoeld.

Jean Penders

Afb. 59 Donkerstraat 13. Doorsnede en zij-aanzicht kozijnstijl. Tek. Jean Penders. De doorsnede is ter hoogte van de onderzijde van het pengat van bovenaf genomen. De plaats van de toognagels is gestippeld toegevoegd. In het aanzicht van de rechterzijde is de plaats van het pengat gestippeld aangegeven.

Afb. 60 Donkerstraat 13. Strijklicht over de rechter zijkant van de stijl met links de onderzijde van het pengat.

0 25 CM

Afb. 61 Drift 27. Situatie van de immunitéit van St. Jan, op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. Met aanduiding van de structuur van de claustrale erven, de immunitéitsgrens (bolletjeslijn) en het Paleis van Lodewijk Napoleon.

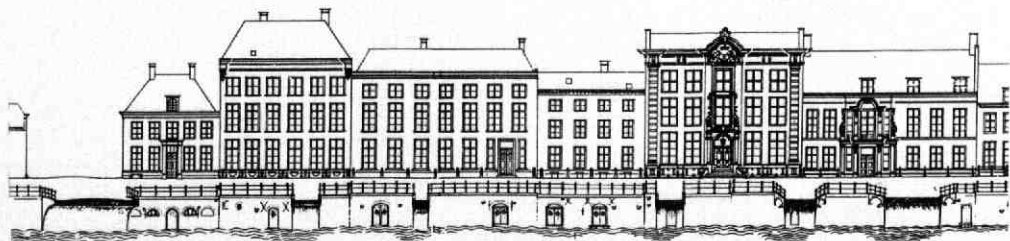
9. Drift 27

Bij de verbouwing van dit grote gebouw in het kader van de reorganisatie en uitbreiding van het complex van de Universiteitsbibliotheek werden met name gegevens verzameld betreffende de kelders, in de hoop dat dit op den duur een duidelijker beeld van aard en ontwikkeling van de bebouwing ter plaatse zou opleveren.

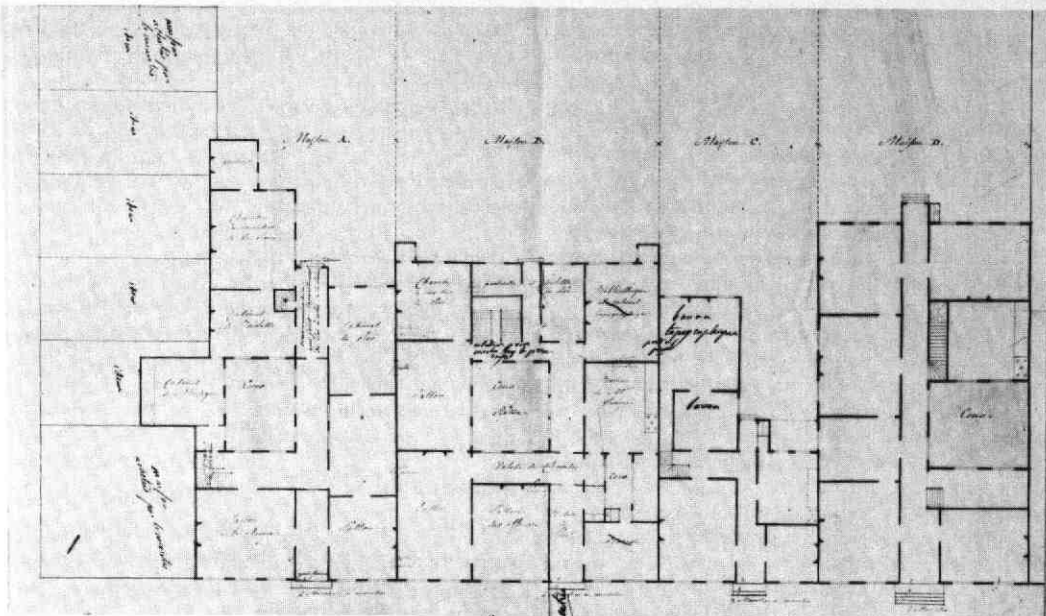
De panden Drift 25-31 hebben met elkaar gemeen, dat het vrij grote huizen zijn, die qua structuur en allu-

re deel uitmaken van de reeks claustrale huizen van St. Jan langs de oostzijde van de Drift (afb. 61). Op grond van de beschikbare archivalia wordt aangenomen, dat zij vanouds buiten de immunitéit van St. Jan hebben gelegen. De immunitéitsgrens lag volgens de oudste gegevens tussen Drift 25 en 27.

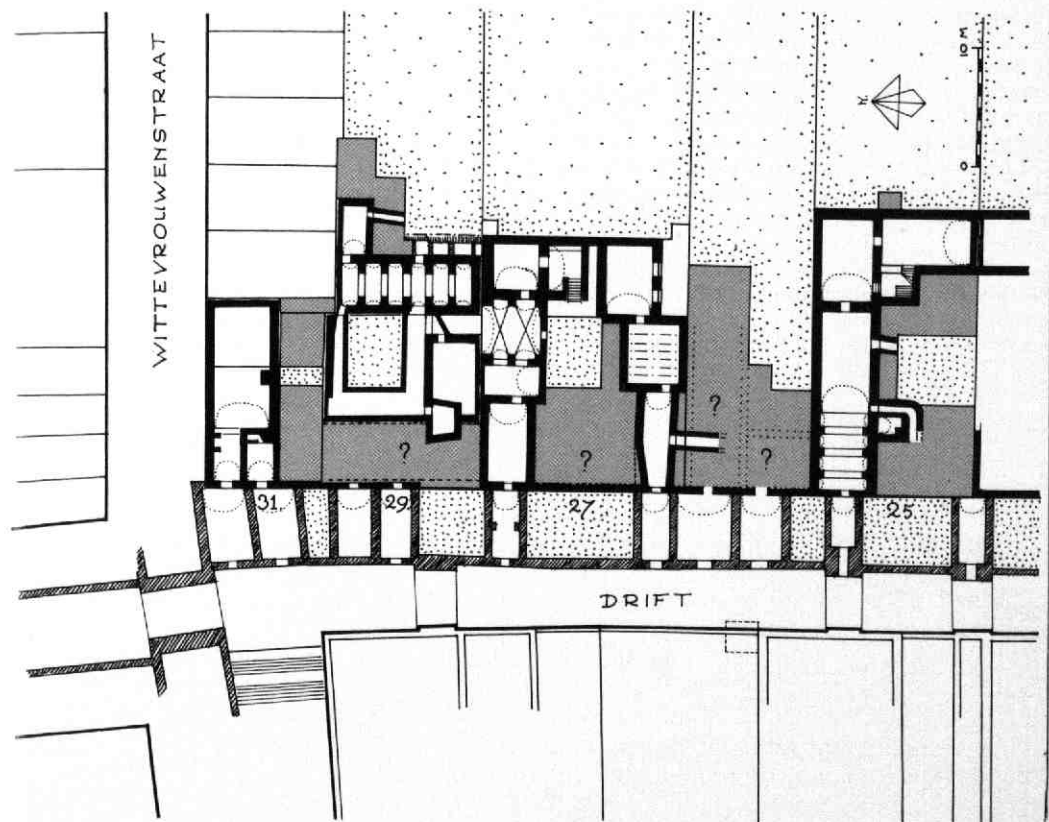
De hele reeks werd in 1810 meer of minder bescheiden verbouwd, om samen met een nieuwe vleugel langs de Wittevrouwenstraat (1-11) en een daarachter gelegen nieuwgebouwde balzaal te dienen als paleis voor Koning Lodewijk Napoleon (afb. 62). De be-

Afb. 62 Drift 27. Reconstructie van de gevelwand van Drift 31-23 na de verbouwing tot Paleis voor Lodewijk Napoleon in 1809. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 63 Drift 27. Plattegrond van de huizen langs de Drift (nrs 25-31) aangekocht om te worden samengevoegd en uitgebreid tot Paleis; toestand vóór de verbouwing in 1808 (GAU/TA Ma 2.3 (A)).

Afb. 64 Drift 27. Overzicht van de grotendeels middeleeuwse kelders onder de huizen aan de Drift, met aanduiding van de situatie van 1808. Tek. A. F. E. Kipp

langrijkste ingreep was wellicht het streven naar een homogene, sobere neoclassicistische achtergevel, die in feite als een naar de cour gekeerde voorgevel van het paleis moest gaan dienen. Na dit korte gemeenschappelijke intermezzo leidden de panden aan de Drift ieder weer een eigen leven.

In 1889 werd besloten de combinatie van Gemeentearchief en Rijksarchief te huisvesten in de twee huizen die thans samen het huisnummer 27 dragen. Ditmaal was de verbouwing veel grondiger. Om te kunnen voldoen aan de bepalingen van de Archiefwet werden hoge eisen (onder meer ten aanzien van brandveiligheid) gesteld. Voor dat doel werd links en rechts door sloop een vrije zone gecreëerd. Op die manier bleef van het rechter huis slechts de helft over, die bovendien nog werd verlaagd. Ook het veel grotere linker huis werd versmald en verlaagd, en van de rest bleven alleen voor- en achtergevel overeind alsmede de kelders. Tussen deze gevels werd een geheel nieuwe constructie opgetrokken in de vorm van een enorme, overdekte ijzeren archiefstelling. Daarom was (afgezien van de bewaard gebleven tekeningen van de indeling van de beganegrond voor en na de verbouwing tot paleis voor koning Lodewijk Napoleon, afb. 63) alleen uit de kelders nadere informatie te verwachten over de structuur van de oude bebouwing ter plaatse. Overigens bleven de ingrepen in de kelders ook bij deze laatste verbouwing beperkt.

Het is opvallend, dat alle huizen in deze rij slechts zeer gedeeltelijk zijn onderkelderd, en dat deze kelders een zeer complex karakter hebben (afb. 64). Daarbij lijken de huizen in het algemeen aan de straatzijde het minst onderkelderd te zijn, hoewel op sommige punten nog ontoegankelijke, en dus onbekende, kelders verborgen kunnen zitten. Verder naar achteren daarentegen bevinden zich juist enkele belangrijke middeleeuwse kelders.

Een ander gegeven is dat sommige middeleeuwse keldergewelven werden gebouwd in c.q. onder reeds bestaande bouwdelen waarvan de beganegrond voordien duidelijk lager lag, wat blijkt uit teruggevonden

den binnenafwerkingen met witkalk en zwarte plint, alsook uit de hoogte van haardplaatsen en doorgangen.

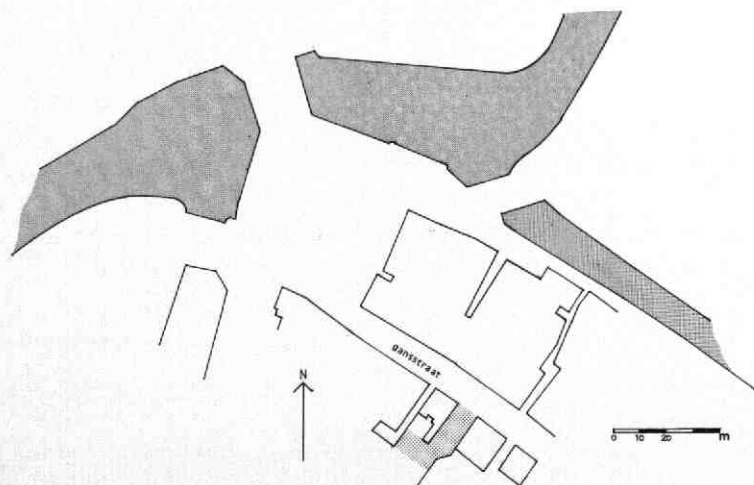
De beschikbare gegevens lijken erop te wijzen, dat de middeleeuwse bebouwing ter plaatse uit een aantal zeer complexe huizen bestond, die samengesteld waren uit ongelijke bouwdelen uit verschillende perioden, waarbij de hoofdbebouwing vaak niet aan de rooilijn stond. Ten gevolge van stedenbouwkundige en sociaal-economische ontwikkelingen verschoof sedert de 17e eeuw (en mogelijk soms reeds eerder) het accent sterk naar de straatzijde, alwaar zich aan de rooilijn een nieuw gevelfront van voorname huizen ontwikkelde, terwijl tevens de bebouwingsdichtheid daarachter geleidelijk toenam. Hetzelfde verschijnsel doet zich ook voor bij de rest van de bebouwing aan de oneven zijde van de Drift.

A. F. E. Kipp

10. Gansstraat 29

Kort na de sloop van het huis Gansstraat 29 en van de daar achterliggende bebouwing, ten behoeve van nieuwbouw, werd van 3 t/m 10 april een archeologisch onderzoek ingesteld. Het doel daarvan was tweeledig. Ten eerste een indruk te krijgen van de ouderdom van dit - juist buiten de middeleeuwse stad gelegen - gebied en ten tweede het verkrijgen van een profiel loodrecht op de Kromme Rijn (afb. 65). Dit laatste doel was van belang omdat aangenomen wordt dat de loop van de Kromme Rijn sedert de 12e eeuw niet meer is veranderd.

Het profiel loodrecht op de Gansstraat (en dus op de Kromme Rijn) vertoonde in de diepere lagen rivierafzettingen van zand, klei en zavel. Deze afzettingen zijn waargenomen tot een hoogte van 1,40 m + NAP. De diepste afzettingen hielden naar het noorden, terwijl de hellingsrichting van hoger liggende lagen steeds meer naar het noordoosten draaide. Wellicht is dit een gevolg van een veranderde stroomrichting van de Kromme Rijn. Een aantal ronde verkleuringen, dat op een rij in de natuurlijke afzettingen werd

Afb. 65 Gansstraat 29.
Situatie. Tek. H. L. de Groot.

Afb. 66 Gansstraat 128-130. De vroegere herberg in zijn 19e-eeuwse staat. Achter de boom is de hoge kap van de stal zichtbaar. Foto van A. v. d. Pol. 1932. GAU, TA Gansstraat 128-130 (1932).

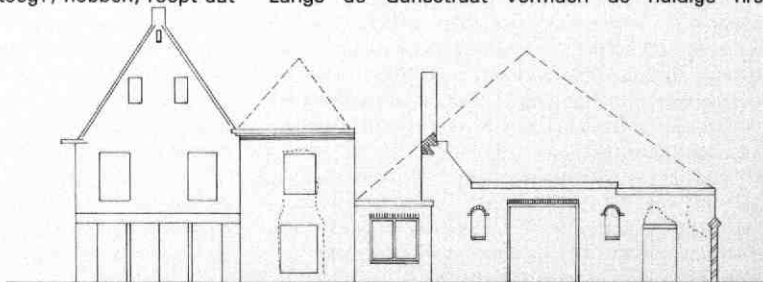

aangetroffen, was waarschijnlijk de rest van een beschoeiing. De oriëntatie daarvan was min of meer evenwijdig aan de Gansstraat. De datering van deze schoeiing wordt op grond van de schaarse scherven (pingsdorf, paffrath) in de 12e eeuw gesteld.

Op de natuurlijke afzettingen lag een pakket schone zavelige klei, waarvan niet duidelijk was of het was opgebracht of dat het van natuurlijke oorsprong was. Daar weer boven bevond zich een ongeveer 50 cm dikke humeuze laag grond die de indruk wekte dat hier geruimte tijd gewassen zijn verbouwd (moestuinen, hoveniers?). De scherven die in dit pakket zijn aangetroffen zijn te dateren van de 13e tot de 15e eeuw. De conclusie dat hier in deze periode van agrarische activiteit sprake is geweest, voert echter wellicht te ver. Het is immers evenzeer denkbaar dat in een latere tijd door spitten of ploegen materiaal uit diepere lagen naar boven is gebracht, of dat het met mest van elders is aangevoerd.

Het overgrote deel van de bebouwingsresten stamt uit het einde van de vorige eeuw. De funderingen waren niet erg stevig en zij zaten vrij ondiep in de grond. Midden in het perceel werd, loodrecht op de straat, een funderingsrest van grote bakstenen gevonden die geen duidelijk verband had met de funderingen uit de 19e eeuw. Zonder tot een goede datering te kunnen komen, nemen wij aan dat het hier een oudere bebouwing betreft, die zich mogelijk ook nog onder het perceel nr 27 (zuidelijk) bevindt. Aangezien Gansstraat 29 aan de noordkant en Gansstraat 27 aan de zuidkant een inrit (steeg?) hebben, roept dat

Afb. 67 Gansstraat 128-130. De huidige staat van de oostgevels met rechts de genivelleerde stal. Tek. Lissy Kam.

het beeld op van een vrijstaande bebouwing. Dit lijkt, gezien de aanwezigheid van enkele, eveneens vrijstaande, boerderijen in de directe omgeving en de aangetroffen „hoveniersgrond“, zeer wel mogelijk. In een latere periode zou het oorspronkelijk brede perceel dan zijn opgedeeld.

De conclusies van dit korte onderzoek zijn dat de Kromme Rijn hier tot in de 12e eeuw zijn sedimenten heeft gedeponeerd, waarbij van een verandering in de stroomrichting sprake lijkt te zijn geweest. De maximale hoogte van deze sedimenten sluit zeer goed aan bij de waarnemingen die elders in de stad zijn gedaan. Ook daar schommelt de hoogte van de natuurlijke afzettingen uit de 12e eeuw rond de 1,40 m + NAP. Daarna is het onderzochte terrein zeer lang onbebouwd gebleven. De humeuze grond duidt op agrarische activiteit. Pas in het einde van de 19e eeuw is sprake van een vrij dichte bebouwing, waaraan misschien een vrijstaand huis (boerderij?) is voorafgegaan.

H. L. de Groot

11. Gansstraat 128-130

Langs de vroegere uitvalswegen van de stad trof men als vast gegeven herbergen aan voor diegenen die voor hun beroep of bij gelegenheid op reis waren en die bijvoorbeeld vóór het sluiten van de poorten de stad niet meer hadden kunnen bereiken.

Langs de Gansstraat vormden de huidige nrs

128-130 een dergelijke herberg, die - zoals vaak het geval was - gecombineerd was met een boerenbedrijf. Omstreeks het begin van de 19e eeuw kreeg het gebouw zijn huidige omvang als tweebeukig huis met aangrenzend een grote stal (afb. 66). Helaas zijn sinds 1932 de kap van de zijbeuk en de grote kap van de stal met de topgevels verdwenen en werd het herberggedeelte vernieuwd (afb. 67). Toch is het complex karakteristiek genoeg en historisch-geografisch van zodanig belang dat versterking van het oorspronkelijke beeld door het terugbrengen van de kappen wenselijk zou zijn.

B. J. M. Klück

12. Geertebolwerk

Van 9 tot en met 24 december 1986 vond een opgraving plaats op het schoolplein van de voormalige Marxschool tussen de Springweg en het Geertebolwerk (afb. 68). Het was voor het eerst dat een uitgebreid archeologisch onderzoek plaats vond in dit deel van de stad.

Oude kaarten van de stad vestigen de indruk dat dit gedeelte van de middeleeuwse stad lange tijd een open karakter had, wat bijvoorbeeld bevestigd werd door de aanwezigheid in het Gemeentearchief van een bouw aanvraag voor twee woningen ten noorden van de Andreasstraat „op een bleekveld”. Deze aanvraag dateert uit 1858.

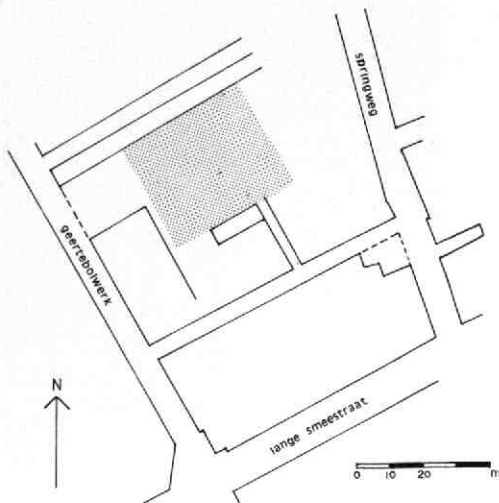
Hoewel keer op keer blijkt dat het bijna onmogelijk is voorspellingen te doen over de resultaten van een opgraving, waren de verwachtingen in dit geval niet hoog gespannen. Maar ook in een dergelijk geval is een archeologisch onderzoek van belang om te weten te komen of de indrukken die vaak gebaseerd zijn op geschreven en/of getekende bronnen, juist zijn. Bovendien bestaat de - niet geringe - kans, dat uit de periode vóór deze bronnen nog gegevens in de bodem aanwezig zijn.

Zoals wij zullen zien leverde deze opgraving - absoluut gezien - weinig op; toch kan van een goed resultaat worden gesproken omdat vermoedens over de geschiedenis van dit gebied bevestigd werden.

Opbouw van de grond

Vanaf het diepst waargenomen punt (0,10 m + NAP) tot een hoogte van 1,50 m + NAP bestond de ondergrond uit horizontaal liggende klei- en zandlagen. Op deze riviersedimenten lag een dun humeus laagje, een zogeheten „vegetatieniveau”. Dat betekent dat zich op deze hoogte een oud oppervlak heeft bevonden waarop zich plantengroei heeft ontwikkeld. Wanneer dat geweest is en hoe lang deze situatie heeft bestaan weten we niet omdat er geen enkele vondst in dit pakket is aangetroffen.

Dit oude oppervlak was afgedekt door een pakket klei van ongeveer 20 cm dikte, dat door een rivier is afgezet. Het grondpakket hier weer boven (ongeveer 1 m dik) was tot aan het huidige maaiveld geheel verstoord.

Afb. 68 Geertebolwerk. Plaats van de opgraving. Tek. H. L. de Groot.

De oudste sporen van menselijke activiteit

Zoals gezegd boden de diepere grondlagen geen enkel houvast ten aanzien van hun ouderdom. Vanuit de verstoorde bovenlaag was evenwel een aantal kuilen gegraven en waren enkele water- en beerputten gebouwd die ons iets „vertelden” over de geschiedenis van dit gebied.

Een paar kuilen waren met mest en afval gevuld en wekten de indruk dat in het verleden hier agrarische activiteit heeft plaatsgehad. De datering van deze kuilen varieerde van de 14e tot in de 18e eeuw. Dat betekent derhalve, dat de grondlagen waarin deze kuilen zijn gegraven van vóór de 14e eeuw dateren. De resten van een waterput stamden uit de late 13de eeuw. Het ging hierbij om een tonput, waarvan, toen de put buiten functie raakte de ton uit de bodem werd verwijderd: wat ons nog restte was het onderste deel van de kuil waarin deze ton had gestaan.

Na-middeleeuwse tijd

De „oogst” aan gegevens uit de late middeleeuwen was dus nogal mager. Niet veel anders was het gesteld met de jongere perioden.

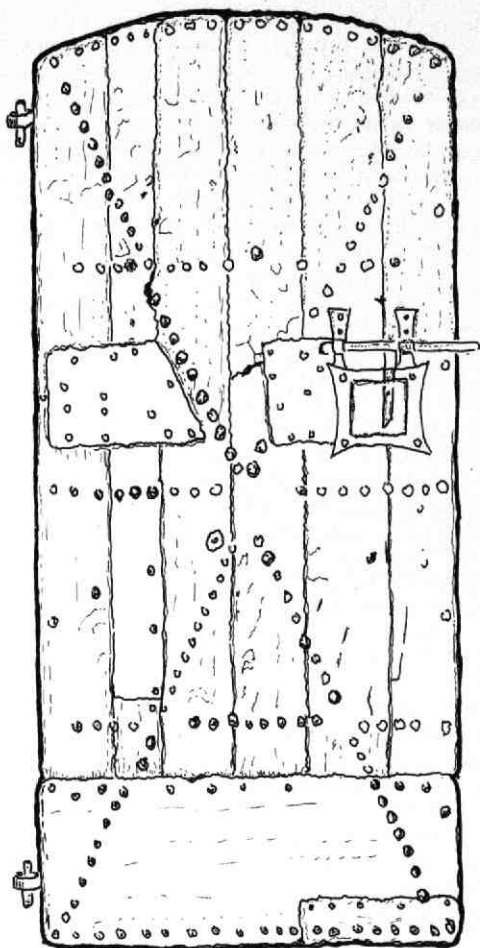
In het zuidelijk deel van het opgravingsterrein kwamen resten van funderingen en een deel van een geplaveid straatje te voorschijn. Alhoewel het grootste deel ervan uit de 19e eeuw dateerde, wees het steenformaat van enkele funderingsfragmenten op een mogelijk ontstaan in de 17e eeuw.

Verder zijn geen bebouwingssporen waargenomen.

De conclusie lijkt dus gerechtvaardigd dat dit gebied eeuwen lang een open terrein is geweest, waar pas in de 17e eeuw enige bebouwing is ontstaan.

H. L. de Groot

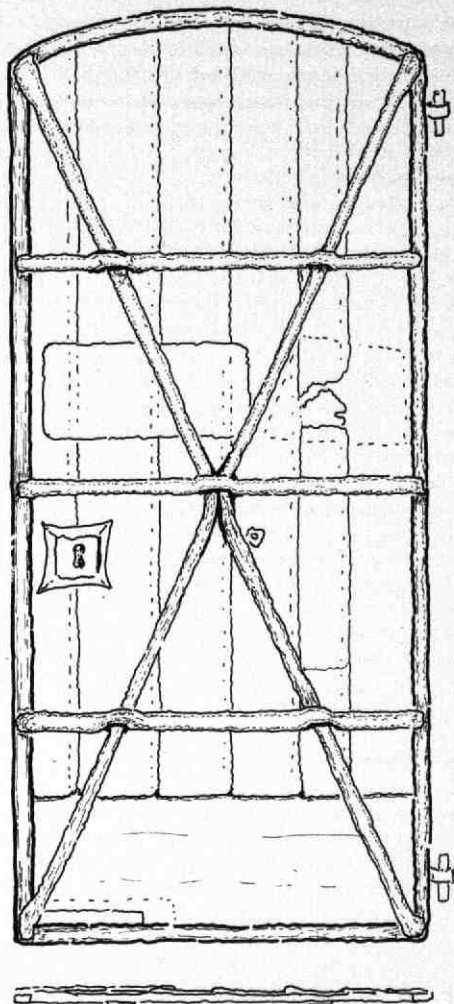

Afb. 69 Geertebolwerk 1A (Duitse Huis). De buitenzijde van de 14e-eeuwse ijzeren archiefdeur van het Duitse Huis, met aanduiding van de constructie en van latere reparaties. Tek. H. J. Slot.

13. Geertebolwerk 1A (Duitse Huis)

In de zuidelijke gevel van de Mariakapel van het Duitse Huis bevindt zich een doorgang die afgesloten wordt door een smeedijzeren deur (afb. 69 en 70). Die deur is daar geplaatst in het kader van de restauratie van de genoemde kapel, waarin ds A. S. Kluse-ner een belangrijke rol heeft gespeeld.

De deur is oorspronkelijk afkomstig uit de toren die aan de zuidwestelijke zijde van het Duitse Huis gelegen heeft. Hij diende vermoedelijk als afsluiting en bescherming van het archief van de Balije van Utrecht van de Ridderlijke Duitse Orde. Dit soort deuren werd ook wel „branddeur“ genoemd. Het exemplaar uit het Duitse Huis stamt vermoedelijk uit de 14e eeuw. Middeleeuwse smeedijzeren deuren zijn zeldzaam. In de literatuur komt men ze weinig tegen. K. Schuur stipt in zijn scriptie over het Duitse Huis (TH Delft 1982, p. 21) deze deur even aan. C. L. Temminck

Afb. 70 Geertebolwerk 1A (Duitse Huis). De binnenzijde van de 14e-eeuwse ijzeren archiefdeur van het Duitse Huis, met doorsnede. Tek. H. J. Slot.

Groll vermeldt hem in MBOU 1959-3, 33-34.

Reden genoeg om in het kader van het bouwhistorisch onderzoek van de Mariakapel nader in te gaan op de bijzonderheden van deze deur.

De deur heeft een breedte van 85,5 cm en een totale hoogte van 190,5 cm. De hoogte langs de zijanten bedraagt 181 cm. De opbouw bestaat uit een rechthoekig frame van massief smeedijzeren staven van 4,5 x 4,5 cm. Om schranken te voorkomen zijn daar in diagonaalsgewijs twee smeedijzeren staven van 3,5 x 3,5 cm aangebracht die elkaar in het midden ruggelings steunen (afb. 70).

Om de stijfheid van het frame te verhogen zijn horizontaal drie staven aangebracht die de diagonale staven overbruggen. Ook deze staven hebben een doorsnede van 3,5 x 3,5 cm. Het geheel is door wellen aaneengesmeed.

Het frame is aan de voorzijde afgewerkt met verticaal aangebrachte smeedijzere stroken die in zichtbare breedte variëren van 13,9 tot 17 cm (afb. 69). Deze stroken liggen met een overslag van ongeveer 2 cm over elkaar. Aan de onderzijde wordt de deur afgesloten door een stootbord van 85,5 × 34 cm. Het plaatwerk heeft een dikte van 8 mm. Het is door middel van ongeveer 200 klinknagels aan het frame verbonden. Op afb. 69 is het juiste aantal klinknagels op de juiste plaats aangegeven.

De deur is aan de binnenzijde voorzien van een klein slot dat vermoedelijk het oudste is en aan de buitenzijde van een groot grendeloverslag slot.

Opmerkelijk aan deze deur zijn de duidelijk zichtbare reparaties. Corrosie veroorzaakte schade in het midden en aan de onderzijde. De hoge kwaliteit van het materiaal en van de bewerking hebben vermoedelijk bijgedragen tot het lange leven van deze deur. De wijze van bewerking van het materiaal is duidelijk af te lezen aan de oppervlakte van de platen, staven en nagels.

Tenslotte zij nog vermeld dat zich in de Steingasse 3 te Salzburg een overeenkomstige deur bevindt, zoals vermeld wordt in A. O. Keidel, *Altes Schmiedeisen am Bau*, Wien 1947, p. 10-11 (vermeld in het genoemde artikel van C. L. Temminck Groll).

H. J. Slot

14. Geertekerkhof 2

Ruim 15 jaar geleden werd dit eenkamerhuisje in gebruik genomen als pakhuis, wat in die dagen een voorstadium van sloop betekende. Die heeft gelukkig geen doorgang gevonden en recent heeft het huisje na een liefdevol herstel, zijn oorspronkelijke woon-

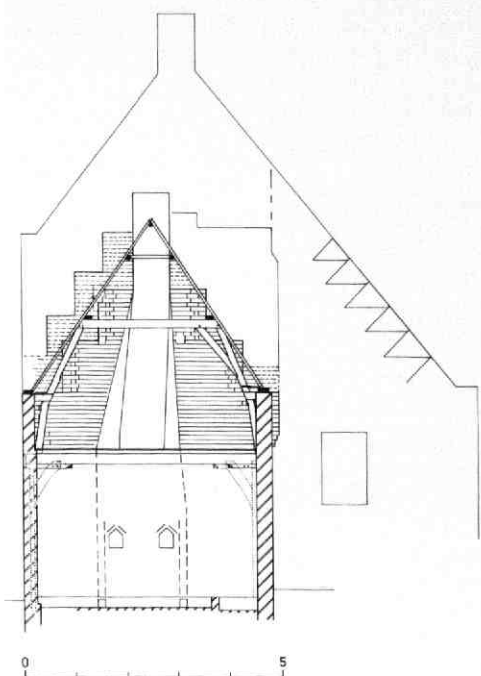
bestemming teruggekregen. Daarmee is een zeer boeiend stuk bouwgeschiedenis bewaard gebleven. Wie de middeleeuwse trapgevel tegen het buurpand aan de noordzijde (nr 3) heeft opgemerkt, zal nieuwsgierig zijn naar wat er achter de midden 18e-eeuwse voorgevel schuil gaat. Bij binnenkomst vallen meteen de zware moerbalk met sleutelstukken en de sporen van een middeleeuwse schouw met nissen op. De sleutelstukken hebben een 15e-eeuws peerkraalprofiel. Uit hun ongebruikelijke lengte, pengaten en toognagelgaten valt op te maken dat zij bij het gebint van een houtskelet behoren, waarvan de muurstijlen en de korbelen verwijderd zijn (afb. 71). Een fragment van een muurstijl zit op zolder verwerkt als korbeel in het eiken spant van omstreeks 1600. Uit dat fragment blijkt dat de hoeken van de muurstijlen waren afgeschuind en dat gekraste telmerken waren gebruikt. De noordmuur op zolder bevat een nog oudere trapgevel, die - gezien de lagenmaat van 10 l = 85 cm - uit de 14e eeuw kan dateren (afb. 72). De gevel moet - gezien de afgewerkte voegen en het ontbreken van een daklijn - van een eenlaags voorganger van nr. 5 geweest zijn. De onderste geveltrap rechts kraagt uit voorbij de achtergevel.

In dat metselwerk is in de 15e eeuw een schouw gemaakt met twee nissen in de achterwand en met een bakstenen stookvloer, waarop een vloer van bakstenen op hun kant aansloot.

Mogelijk vormde Geertekerkhof 1 oorspronkelijk één huis met nr 2: de in leem gemetselde scheidingsmuur dateert van rond 1600, toen ook nr 1 een nieuwe kap kreeg. Het spant van nr 2 is - toevallig - met 2 gemerkt. De indeling van het huis is van het traditionele kamerwoning-type: een bedstede tegen de achtergevel naast de schouw en een secreet in de hoek daartegenover (afb. 72). Een (stenen?) wand scheidde een

Afb. 71 Geertekerkhof 2. Doorkijk naar de kap met rechts een 15-eeuws sleutelstuk waarin pengat en toognagelgaten van een korbeel zitten. Links boven is het korbeel van het spant te zien dat oorspronkelijk een deel van een muurstijl was (met toognagelgaten).

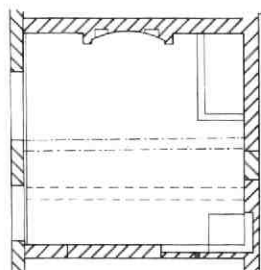

Afb. 72 Geertekerkhof 2. Plattegrond en doorsnede met de noordgevel waarin twee trapegevels herkenbaar zijn: van nr. 3 uit de 14e eeuw en nr. 2 uit de 15e eeuw. Het gebint met muurstijlen is als reconstructie aangegeven. De rechter muurplaat is apart afgebeeld in zijn oorspronkelijke functie als onderdeel van een houten langsgewel. Tek. Kees Terhorst.

strook tussen deze hoek en de deur af met daarachter een trap. In de achtergevel was alleen een venster. Deze muur was bij dezelfde verbouwing grotendeels vernieuwd, waarbij met een merkwaardig brede en flauwe boog over ouder metselwerk was heengebouwd.

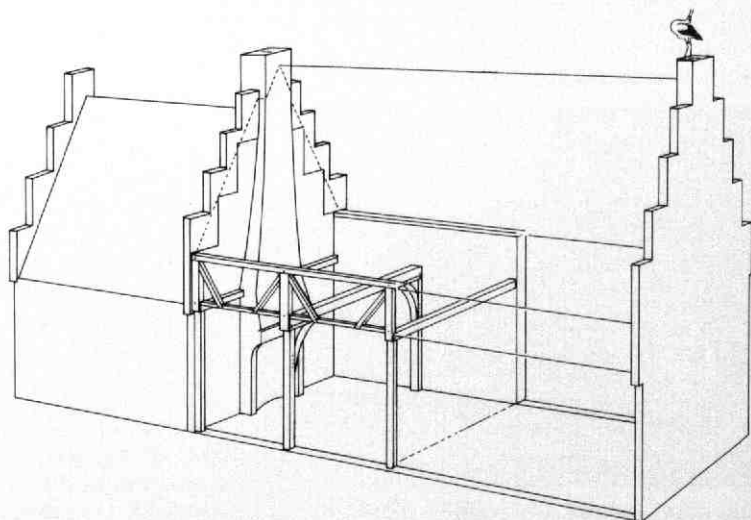
De muurplaat op de hoge borstwering leverde een volgende verrassing op: uit schuine inkepingen en een pengat kon opgemaakt worden dat deze muurplaat van oorsprong een zogenoemde voetplaat van een borstweringsraam van een houten voorgevel is geweest (afb. 72). Uit het einde van de moerbalk in de voorgevel was al af te leiden dat de muurstijl ter plaatse van de huidige gevel gestaan heeft, wat op het bestaan van een houten vakwerk- of houten langsgewel in de 15e eeuw wees. Dit extra gegeven maakt het mogelijk ons daarbij iets meer voor te stellen. We moeten er dan vanuit gaan dat deze gevel ook doorliep over nr 1 met mogelijk een driehoekige dakkapel in het midden (afb. 73).

B. J. M. Klück

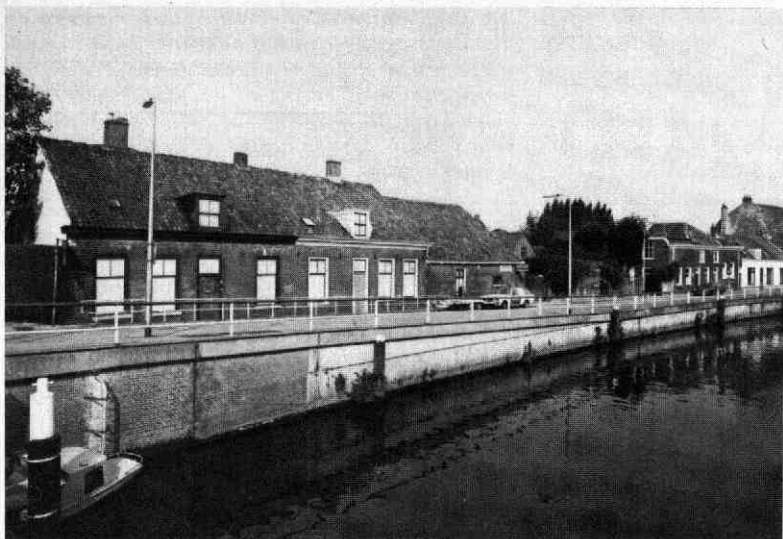

15. Hogenoord 6-7 en 8-9

Hoewel de bebouwing langs de oevers van de Vecht voorbij de Bemuurde Weerd vooral in de jaren vijftig en zestig van deze eeuw geteisterd is door sloop, zijn daar toch nog overblijfselen van de vroegere lintbebouwing met tuinderswoningen en kleine tot zelfs vrij grote boerderijen overgebleven. Samen met hun en-

Afb. 73 Geertekerkhof 2. Reconstructie van de 15e-eeuwse toestand van de nrs. 1-2 en 3, waarbij 1 en 2 een houten langsgewel hadden. Tek. Bart Klück.

Afb. 74 Hogenoord 6-7. De landbouwerswoningen met stal langs de Vecht. Rechts, voorbij de bomen nr. 8-9.

tourage in de vorm van hekwerken, schuurtjes en beplanting zoals leilinden, roepen zij nog de sfeer op van „buiten de stad zijn”.

Hogenoord 6-7 (afb. 74) is een voorbeeld van kleine agrarische bebouwing, die in 1878 neergezet is als twee landbouwerswoningen met stalling en schuur, gelegen naast een reeds bestaande boerderij. Het geheel is simpel, maar karakteristiek van opzet. Zo is de voor een stal gebruikelijke driebeukige opzet binnen de gegeven bescheiden schaal gerealiseerd door de drie hoofdbalken op ter weerszijden van de deel geplaatste standvinken te laten rusten. De woningen hebben hun indeling nog gaaf behouden.

Hogenoord 8-9 (afb. 75) is een echte boerderij, waarvan de ankerbalkgebinten van vóór 1800 dateren (afb. 76). Hier stond al minstens vanaf de 17e eeuw een boerderij.

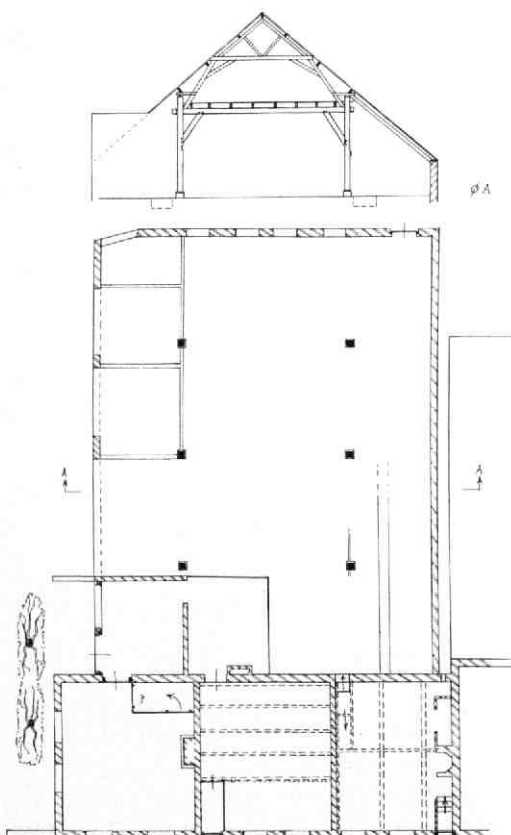
De voorgevel dateert uit het eerste kwart van de 19e eeuw. Het geheel is omstreeks 1875 tot een dwars-huis uitgebouwd ondermeer door er een knechtenwoning aan toe te voegen (afb. 76). De woonkamer verhuisde naar de zuidzijde om plaats te maken voor een winkel. De met riet gedekte kap van de stal brandde

in 1915 af, waarna ook hier een pannendak gemaakt werd.

B. J. M. Klück

Afb. 75 Hogenoord 8-9.

Afb. 76 Hogenoord 8-9. Plattegrond van het voorhuis en van de stal, en doorsnede over de stal. Tek. Bart Klück.

16. Jacobsstraat

De meest uitgebreide en langdurige opgravingen van de afgelopen 14 jaar hebben alle in de directe omgeving van de Jacobikerkerk plaatsgevonden. In 1974 werden bij het ontgraven van de bouwput voor de Nederlandse Bank twee schepen en beschoeiingen gevonden. De opgraving Jan Meijenstraat leverde zoveel gegevens en materiaal op dat tot op heden slechts incidenteel een partiële verwerking heeft plaatsgevonden. Tezamen met de gegevens die in 1946 bij een archeologisch onderzoek op de noordwesthoek van de Waterstraat en de Jacobsstraat werden verkregen, kon een beeld worden geschetst van de ontwikkeling van dat stadsdeel. Deze ontwikkeling bleek ten nauwste samen te hangen met de voormalige loop van de Vecht (Kroniek 1978-1979-1980 MBOU 1981-1, 44-50, en 1981, MBOU 1982-2, 31-40).

In dit Kroniekjaar deed zich - na sloop van de Rabobank - de mogelijkheid voor op een klein terrein nabij de Jacobsstraat-Nieuwe Kade een opgraving te doen. Door het graven van twee kleine sleuven werden doorsneden over het westelijk deel van de voormalige Oranjestraat gemaakt. Daarbij werden funderingsresten van gebouwen aan weerszijden van die straat aangetroffen. Over het algemeen dateerden die uit de vorige eeuw. Slechts een kelder aan de noordzijde van de Oranjestraat zou op grond van het steenformaat (30 x 14 x 7 cm) uit de late Middeleeuwen kunnen stammen.

De opbouw van de grond bleek niet wezenlijk te verschillen van die, welke tijdens de opgraving Jan Meijenstraat reeds was waargenomen. De diepste lagen bestonden uit zandige en zavelige sedimenten die een flauwe helling noordwaarts vertoonden. Hierop was een kleipakket afgezet dat ongeveer 50 cm dik was. De rivierafzettingen werden afgesloten door een pakket humeuze, mestachtige grond, dat - gezien het voorkomen van protosteengoed-scherven als jongste materiaal - in de 13e eeuw moet zijn opgebracht.

De meest opvallende waarneming van deze overigens niet erg boeiende opgraving was dat in de riviersedimenten ooit een slootje was gegraven. Enkele scherven pingsdorp, andenne en protosteengoed in de vulling wijzen erop dat dit slootje rond 1200 zal zijn dichtgegooid, mogelijk zelfs kort voordat de ophoging met humeuze grond plaatsvond.

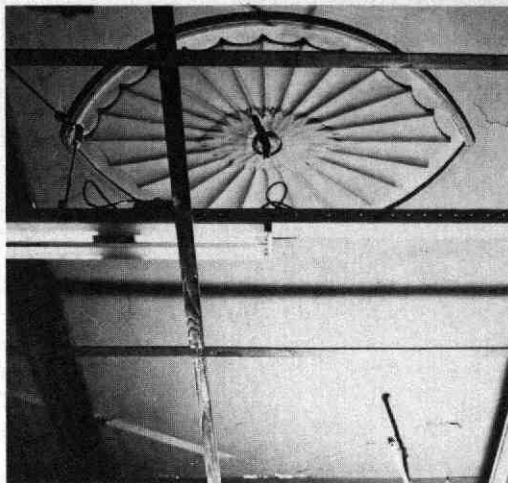
Ook bij de opgraving Jan Meijenstraat is - ten noorden van de Oranjestraat - een aantal sloten aangetroffen die ofwel noord-zuid ofwel oost-west waren georiënteerd (Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-1, 47).

Het opmerkelijke van het slootje bij de Jacobsstraat is dat het precies onder de latere, noordelijke rooilijn van de Oranjestraat lag en dat het voor zover kon worden vastgesteld - ook een beloop had dat gelijk was aan die rooilijn.

H. L. de Groot

17. Keizerstraat 35

Daar dit boeiende tweebeukige huis met traptoren -

Afb. 77 Keizerstraat 35. Het empire-plafond, waarachter het 17e-eeuwse stucplafond van de achterkamer zit.

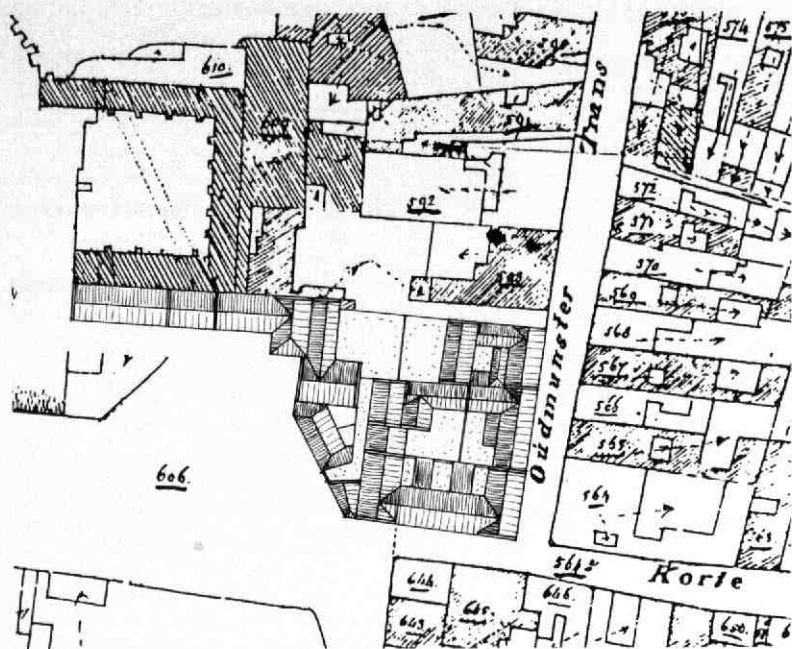
met het jaartal 1645 op de poort - uitvoerig besproken wordt in het binnenkort te verschijnen boek over de Utrechtse woonhuizen, kan hier worden volstaan met een korte vermelding ten aanzien van de plafonds.

Omstreeks 1800 kreeg het huis op de beganegrond nieuwe stucplafonds in de toen heersende empirestijl (afb. 77). Het plafond in de achterkamer was het best bewaard gebleven, zij het zo beschadigd dat herstel te kostbaar bleek te zijn. Door een gat in dat plafond kon een glimp van zijn 17e-eeuwse voorganger opgevangen worden. Dit bleek geen balkenzoldering te zijn, maar een stucplafond. Daarmee is voor het eerst het bestaan van een 17e-eeuws stucplafond in Utrecht vastgesteld.

Helaas kon door een misverstand geen afbeelding van het stucpatroon gemaakt worden voordat het weer achter het nieuwe plafond verdween. In grote trekken komt het er echter op neer dat de drie balkvakken elk een eigen variant op eenzelfde grondpatroon kenden,

Afb. 78 Keizerstraat 35. Een voorbeeld van het in de tekst beschreven stucplafond, gezien in het voormalige Cellebroedersklooster te Mechelen (B). Foto Jan van der Hoeve.

Afb. 79 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Situatietekening van een deel van Oudmunsterkerkhof, Korte Nieuwstraat en Trans. Tekening A. F. E. Kipp. Kappenplan op basis van de kadastrale minuut van 1832.

nl. van hele, halve en kwartcirkels in gegolfd lijstwerk (afb. 78). De patronen waren in nat stucwerk aangebracht op een ondergrond van leem met gehakt stro, dat op een rachelwerk tegen de kinderbinten was gesmeerd.

B. J. M. Klück

18. Korte Nieuwstraat 2 en 4, Trans 2 en 4

Dankzij de combinatie van het archiefonderzoek van drs M. W. J. de Bruijn, en de bouwhistorische gegevens uit de huizen ter plaatse, wordt het beeld van de ontwikkeling van de bebouwing en de parcelering in de voormalige immuniteit van Oudmunster (tussen Domplein en Trans) steeds duidelijker (zie ook Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 146-153). De uitwerking van deze gegevens zal t.z.t. in een publicatie van De Bruijn terug te vinden zijn. Hier blijft het verhaal in hoofdzaak beperkt tot het onderzoek in de bovengenoemde huizen.

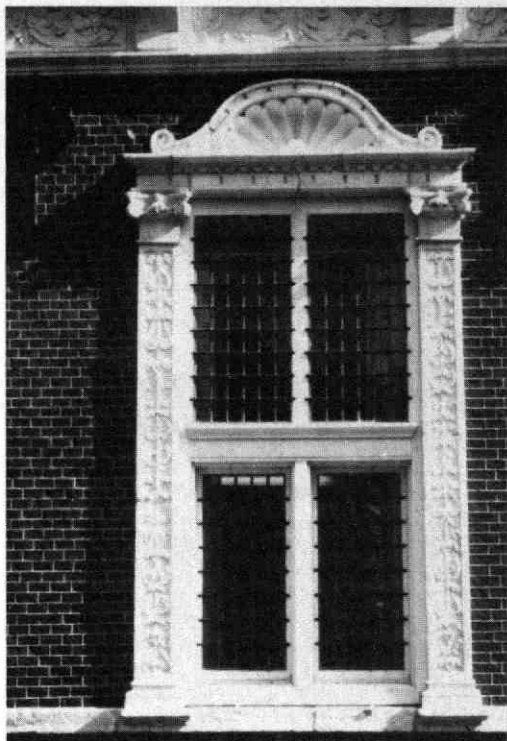
Dit viertal panden komt hier als groep aan de orde, omdat zij samen de tweede fase vormden van een groot verbouwingsplan ten behoeve van de Rijksuniversiteit. Het onderzoek betreffende de panden uit de eerste fase staat beschreven in de Kroniek van 1983, MBOU 1984-8/9, 146-153: Trans 6-16, Pausdam 4, Achter de Dom 13.

Er is echter nog een tweede reden voor deze gecombineerde aanpak. Het onderzoek heeft namelijk uitgezeten, dat deze vier panden ook met een gemeenschappelijke geschiedenis zijn begonnen (afb. 79). De kern van het complex is Korte Nieuwstraat 2, van

oorsprong een claustraal huis van Oud-Munster, dat georiënteerd was op het vroegere Oudmunsterkerkhof (thans Domplein). Het bij dit huis behorende claustrale erf omvatte ooit de combinatie van percelen waarop de hier besproken huizen staan, alsmede (een deel van) het aangrenzende Domplein 28. Bij verkoop in 1602 wordt het hele erf als onverdeeld perceel vermeld, en ook in het huisgeldregister van 1629 komt het nog als één eigendom voor. Nadat er in 1634 reeds plannen voor verkoop bestonden, werd het complex in 1644 verkocht aan Jacomina van Beeck (weduwe van Johan de Veer) en Herman van Ewijck, haar schoonzoon (die hier reeds in of vóór 1629 woonachtig was). In de omschrijving luidt het dan: „... alsnu in Vijff woningen betimmert ende gesepareert...”. Twee jaar later werd tussen schoonmoeder en schoonzoon een akkoord ondertekend over de verdeling van dit complex. Merkwaardig genoeg heet het dan: „... alsnu tot vier hujsen ofte wooningen geappropriert...”. De eigendommen worden gescheiden als volgt: „Ewijck Alleen ende eijgen sall behouden den inganck opt Oudemunsters kerckhoff, ende de plaetse daer annex met het getimmer van een camertgen ende cantoorgen bij hem Ewijck opde selve plaetse gemaect, ende aldaer staende tot ende langs de noortsijdelmuire der groote hujsinge die de voorn. weduwe van Johan de Veer bewoont toe, welcke noortsijdelmuire van deselve hujsinge daer tegens 't voors. Camertgen ende Comptoitgen is getimmert tusschen pertijen ende hare nacomelingen sall wesen gemeen. . . . gelijk mede gemeen sall wesen de middelmuire staende tusschen het Saleth vande hujsinge die den gemelten Ewijck bewoont, ende tusschen het Saleth der hujsinge die sijn Schoonmoeder bewoont, te weten van onder wtte kelder tot boven wt het dak toe, van wel-

cke middelmuijrljntrecht tot inden trans toe is geleijt ten deelen een heijnmujre en ten deele aende trans een gevelmujre . . . ". Hieruit blijkt, dat het claustrale erf werd verdeeld in twee stroken evenwijdig aan de Korte Nieuwstraat. De „grootte huijsinge" van de schoonmoeder is het claustrale huis, het huidige Korte Nieuwstraat 2, en de schoonzoon woonde in het in 1882 afgebroken middeleeuwse achterhuis daarvan. De „middelmuijrl" komt overeen met de huidige achtergevel van Korte Nieuwstraat 2, en de scheidingsmuur van daaraf naar de Trans betreft de tuinmuur van Korte Nieuwstraat 4 en de achtergevel van Trans 2.

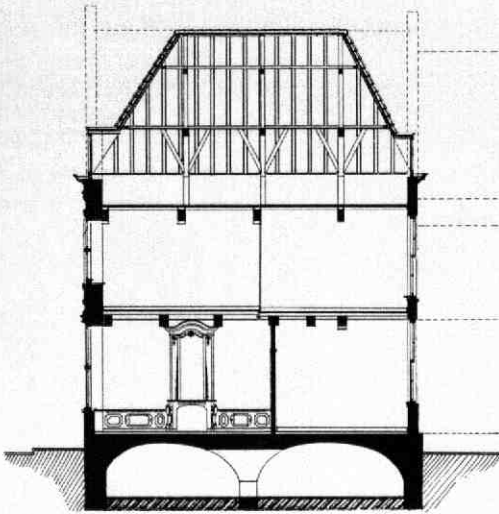
Ewijck krijgt in eigendom: „ . . . alle het getimmer ende erve aende oostzijde der voors. gemeene middelmuijre gelegen, bij hem tot twee huijsingen ofte wooningen, t'eene opt Oude Munsters kerckhoff wtgaende, t'welck den voorn. Ewijck selfs bewoont, ende t'ander in de Oude Munster trans wtgaende, dat den heere professor Schotanus bewoont, geappropriert, met ook de poorte ende poortwech inden trans wtgaende . . . ". Zijn schoonmoeder krijgt: „ . . . alle het getimmer ende erve aende westzijde der voors. gemeen muijre gelegen, alsnu mede tot twee huijsingen, t'eene inde corte Nieuwstraat bijt oudmunsters kerckhoff wtgaende, t'welck de Weduwe van Johan de Veer selfs bewoont, ende t'ander mede inden trans wtgaende, dat den heere Advocaat Moll bewoont, geappropriert . . . ". Hieruit blijkt, dat achter op het erf van Ewijck een tweede huis stond (Trans 4), dat verhuurd werd aan professor Schotanus, en waarnaast Ewijck nog een poortweg had aan de kant van Trans 2. Op de helft van de schoonmoeder (zijnde de strook langs de Korte Nieuwstraat) stond eveneens een tweede huis, dat verhuurd werd aan advo-

Afb. 80 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Renaissancevenster op de beganegrond van Korte Nieuwstraat 2. Dia A. F. E. Kipp. Opmerkelijk is het feit, dat de kandelabermotieven op hun kop staan, en dat de volgorde van de deelmotieven per pilaster zeer verschillend is.

Afb. 81 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Detail van een tekening van het Domplein en het Oudmunsterkerkhof. J. de Beijer, 1745 (Kon. Huis Archief). 1: Korte Nieuwstraat 4; 2: Korte Nieuwstraat 2; 3: Een van de kruiskozijnen in de middeleeuwse voorgevel van Korte Nieuwstraat 2, uitkijkend op het Oudmunsterkerkhof; 4: Het „comptoirken en camertgen" van de heer Van Ewijck (1646); 5: het toegangspoortje naar het huis van de heer Van Ewijck; 6: Huizen ter plaatse van het huidige Universiteitsgebouw (Domplein 29); 7: Toegang tot de Kloostergang, ter plaatse van het huidige St. Maartenspoortje; 8: Scheidingsmuur tussen de immuniteiten van Dom en Oudmunster.

Afb. 82 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Langsdoorsnede door Korte Nieuwstraat 2. Tek. A. F. E. Kipp.

caat Moll. Wellicht wijst het verschil in de bovengenoemde omschrijvingen van 1644 en 1646 betreffende de verdeling van het hele complex, eerst in vijf en later in vier woningen, erop dat in 1646 Korte Nieuwstraat 4 en Trans 2 beide gehuurd werden door Moll, maar dat zij wel als twee aparte huizen werden gebouwd.

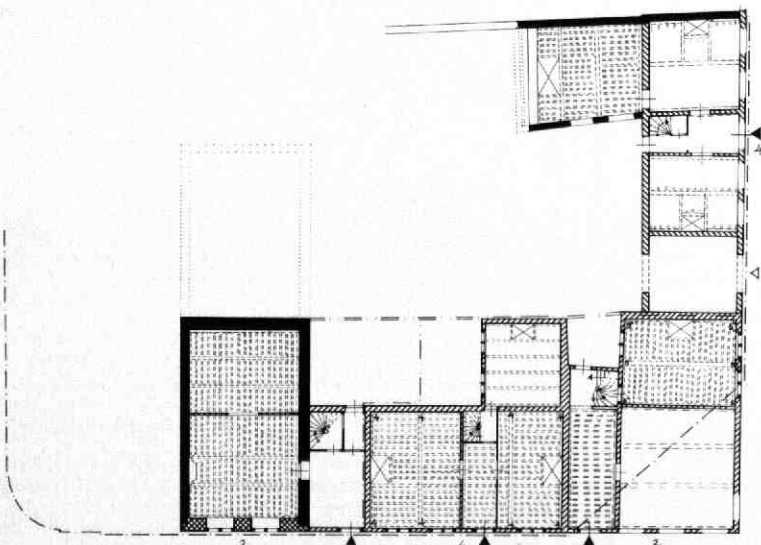
De bovenstaande gegevens bleken zeer verhelderend in combinatie met de bouwhistorische gegevens uit de huizen zelf.

Korte Nieuwstraat 2

Van dit van oorsprong middeleeuwse claustrale huis van Oudmunster werd de opmerkelijke renaissancegevel aan de Korte Nieuwstraat in 1981 gerestaureerd. Deze gevel moet dateren van rond 1540 of

wellicht iets vroeger. Als bouwheer is kanunnik Arnold Buser te beschouwen, die als bezitter van dit claustrale erf het eerst in 1527 en het laatst in 1546 voorkomt in het kapittelarchief van Oudmunster. Later wordt in een goederenregister uit 1582 van deze Buser gezegd, dat hij het huis „magnifice reedificavit”, dus kennelijk grondig verbouwd en verfraaid heeft. De gevel is geheel in patijsverband opgetrokken uit baksteen van $22 \times 11 \times 5$ cm (10 lagen: 59 cm). Het decoratieve beeldhouwwerk van lijsten, friezen, pilasters en schelpvormige frontons is geheel in zandsteen uitgevoerd. Het is verwant aan de decoratie van de verdwenen stadhuisgevel van Willem van Noort uit 1548, maar wat vroeger. Dit laatste verklaart misschien de weinig klassieke opzet van de schelpmotieven boven de vensters op de beganegrond en ook de wat merkwaardige plaatsing van op zichzelf goed uitgevoerde onderdelen. Bij de van kandelaar-motieven voorziene pilasters zijn namelijk alle onderdelen consequent op hun kop gezet, en deels in een vrij willekeurige volgorde, zodat de aansluitingen soms niet kloppen.

Evenals bij het stadhuis was het zandsteenwerk van Korte Nieuwstraat 2 vermoedelijk vanouds geschilderd, en wel met loodwit, „glanzend in de olie”. Terwijl het stadhuis kleurrijk was afgewerkt (in het bestek staan de toe te passen kleuren nauwkeurig omschreven), is er in het geval van de Korte Nieuwstraat bij het door het Centraal Laboratorium uitgevoerde onderzoek geen enkel spoor van kleurgebruik aangetroffen. Het baksteenwerk van de gevel moet tijdens de bouw warmrood zijn geschilderd en vervolgens van zorgvuldig gesneden voegwerk zijn voorzien, waarvan het voorvlak witgeschilderd werd ten behoeve van een sterk decoratief effect. Ook het koppenverband draagt de nodige verfijning daartoe bij. Helaas werd de bijbehorende geveltop in 1836 gesloopt, waarna overigens wel voor een zorgvuldig geprofileerde nieuwe bakstenen kroonlijst werd gezorgd.

Afb. 83 en 84 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Plattegrond van de vier huizen, met aanduiding van hun 17e-eeuwse structuur. Tek. J. van der Hoeve. (Afb. 83: beganegrond; afb. 84 verdieping) a: middeleeuws; b: ca

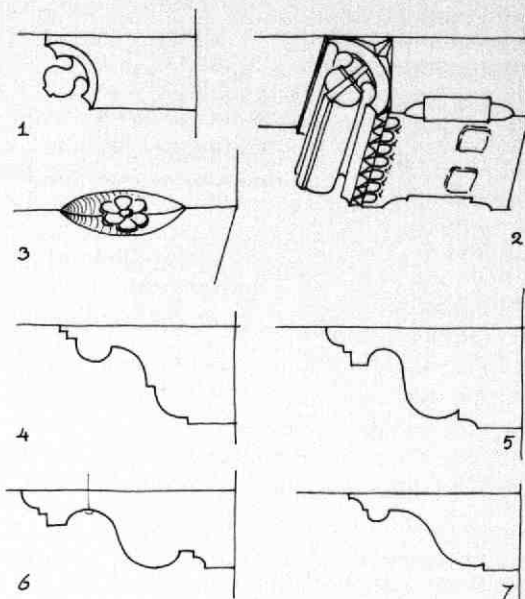

Als oorspronkelijke voorgevel moet de noordmuur worden beschouwd, die over een eigen voorerf uitkeek op de voormalige kapittelkerk van Oudmunster (afb. 81). Op dit voorerf stonden reeds lang geleden bescheiden bouwsels (het bovengenoemde „*camertgen ende cantoorgen*”, die rond 1860 door het huidige hoekhuis (Domplein 28) werden vervangen. Van het middeleeuwse huis bleven kelder, zijmuren, balklagen en kap bewaard (afb. 82, 83, 84). Omtrent de vroegere voorgevel zijn bij de huidige verbouwing geen andere bijzonderheden aan het licht gekomen dan het steenformaat ($29 \times 14,5 \times 6,5$ à 7 cm). Van de middeleeuwse zuidmuur was op de zolder van het buurpand een gedeelte te zien, dat zijn oude buitenafwerking nog vertoonde: opvallend zorgvuldig voegwerk, dat langs de steenranden ingesneden was. De oude achtergevel (de genoemde „*middelmuur*” werd rond 1880 vernieuwd toen het middeleeuwse achterhuis werd afgebroken. Dit laatste had als achtergevel een trapgevel met ezelsruggen.

De balklagen zijn voorzien van peerkraalsleutelstukken die op de verdieping op de zijranden versierd zijn met een zesbladig roosje in een dubbele uitholling (afb. 85). De zoldervloer bestaat uit brede eiken delen, waarvan de niet glad afgewerkte onderkant nooit geschilderd is geweest. Het bijbehorende eiken spreidseel bleek in de achterkamer op de verdieping nog gedeeltelijk bewaard. Het was in eerste instantie licht blauwgrijs geschilderd.

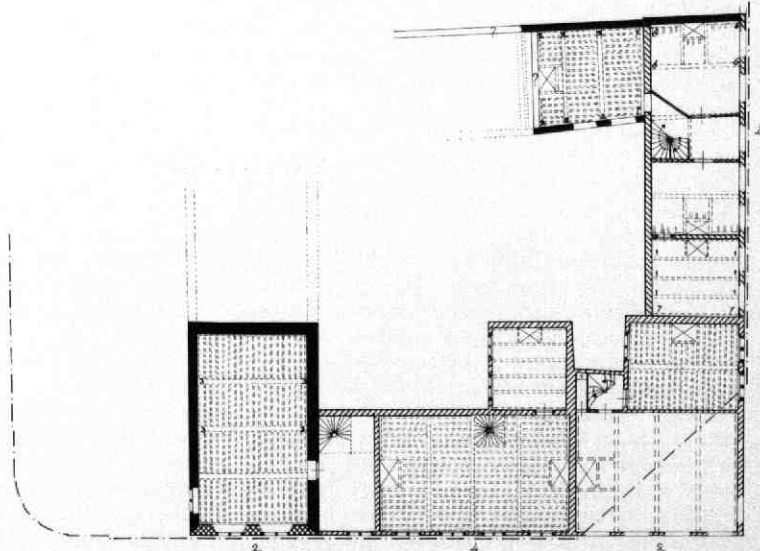
De zeer zorgvuldig samengestelde kapconstructie bestaat geheel uit eiken onderdelen. Bij de onderspanen zijn de korbelen aan beide einden met pennen en toognagels vastgezet. De windschoren zitten met pen en toognagel in de vlieringsbalken. Bij de bovenspanen zijn de korbelen aan de onderkant met spijkers bevestigd, evenals het windverband. De dubbel afgeschoorde nokstijlen hebben toognagels onder en boven en spijkers in het midden. De keurig vierkante eiken sporen zijn tweedelig. De ondersporen rusten tegen de vlieringen; de bovensporen liggen paarsge-

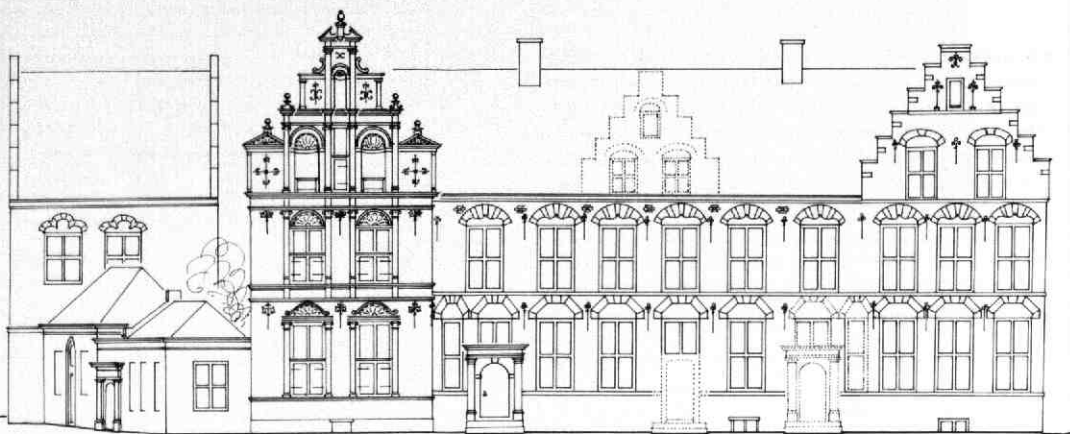
1540; c: eerste helft 17e eeuw; d: de in 1646 omschreven heinmuur tussen de eigendommen van schoonmoeder en schoonzoon (1646); e: huidige rooilijn. De nummers in de tekening verwijzen naar de sleutelstukken van afb. 85.

Afb. 85 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Overzicht van de sleutelstukken in de huizen. Tek. A. F. E. Kipp. De nummers verwijzen naar de plattegronden van afb. 83 en 84. 1: Trans 4, verdieping, links voor; 2: idem, rechts achter; 3: Korte Nieuwstraat 2; 4: Korte Nieuwstraat 4, beganegrond; 5: Trans 2, beganegrond, opkamer; 6: Trans 4, verdieping, rechts voor; 7: idem, links voor en rechts achter.

wijs op de nokgording. Behalve telmerken (rechts met de platte beitel, links eitjes) waren er diverse ingesneden tekens in de kap terug te vinden, die vermoedelijk als resten van vlotmerken moeten worden opgevat. Toen de toegang in de oorspronkelijke voorgevel (noordzijde) kennelijk buiten gebruik raakte, werd aan de andere kant een schijf van het 17e-eeuwse buur-

Afb. 86 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Reconstructie van de voorgevels van Korte Nieuwstraat 2 en 4 en Trans 2 in de 17e eeuw. Tek. A. F. E. Kipp.

pand bij het huis getrokken ten behoeve van een nieuwe toegang. De indruk bestaat, dat dit reeds ten tijde van de bouw van nr 4 is gebeurd (zie aldaar). Hoewel dit huisdeel architectonisch en bouwkundig deel uitmaakt van Korte Nieuwstraat 4 heeft het sedertdien steeds een eigen leven geleid. De fraaie dubbele binnenpui in de hal bleef bewaard; de daarachter gesitueerde spiltrap werd in de 19e eeuw door een nieuwe trap vervangen.

Korte Nieuwstraat 4

Nadat het stadsbestuur in 1618 had besloten tot aanleg van de Korte Nieuwstraat over het terrein van de Paulusabdij werd in 1619 tot uitvoering overgegaan. Overigens moet men zich deze straataanleg hoofdzakelijk voorstellen als het onderling verbinden en plaatselijk verbreden van bestaande ruimtelijke elementen, en het uitzetten van daaraan grenzende percelen voor de bouw van woonhuizen c.q. de verbouw van bestaande (abdij)gebouwen. De daaruit voortgekomen knikken en sprongen in het straatbeloop zorgden voor het speciale karakter, dat de Korte Nieuwstraat vooral tot 1963 een zo eigen plaats gaf in de structuur van de binnenstad.

Korte Nieuwstraat 4 en het hoekpand Trans 2 horen tot de huizen, die hoogstwaarschijnlijk kort na de aanleg van de Korte Nieuwstraat, dus kort na 1620, als nieuwbouw ontstonden. Zij werden als huurwoningen gebouwd op het claustrale erf van Korte Nieuwstraat 2. Beide huizen zijn verschillend van opzet, maar kwamen als één bouwproject tot stand. Zij zijn, ook architectonisch gezien, ontworpen als één geheel, bestaande uit een diep hoekhuis (Trans 2) met een trapgevel, en een zes traveeën breed huis tussen het hoekhuis en het reeds bestaande huis Korte Nieuwstraat 2 (afb. 86). De uiterst linkse travee van deze brede vleugel werd echter kennelijk reeds bij de bouw bestemd voor een nieuwe toegang ten behoeve van Korte Nieuwstraat 2, terwijl de uiterst rechtse travee als entreepartij deel uitmaakte van het hoekhuis met de trapgevel (Trans 2). Twee oorspron-

kelijke halfsteens binnenmuren verdelen dan ook de beganegrond in drie delen. Een derde stond los onder de balklaag en diende als binnenmuur voor Korte Nieuwstraat 4 (afb. 83). Tussen deze twee eindtraveeën in bestaat de rest uit een kamer links en rechts van de entree, die met hal en spiltrap was afgescheiden in de rechter helft van het huis. Alleen dit rechter deel is ook onderkelderd, met een plat tongewelf dwars op de straatrichting.

Het huis heeft samengestelde grenen balklagen met sleutelstukken (afb. 85). De kinderbalken zijn om de vijf met een zwaluwstaart in de moerbalken verankerd. De 17e-eeuwse kleuren van de plafonds op de verdieping waren grijs in de zuidhelft en rood in de noordhelft. De zorgvuldig afgewerkte 17e-eeuwse grenen kap is gemerkt met C'tjes en streepjes. Hij blijkt deels uit secundaire onderdelen te bestaan, waaronder een kozijnstijl van een deur met bovenlicht. De van korbelen voorziene bovenspanen staan met pen en toognagel in de dekbalk van de onderspanen. Er was vanouds een vliering op kinderbalken (55 cm h.o.h.); alleen in het meest rechtse vak lagen drie hangbalken.

De voorgevel heeft beneden trapeziumbogen en boven accoladebogen boven de vensters. Onder de geprofileerde bakstenen gootlijst zit een reeks geblokte kortelingsgaten voor een vliegende (onderhouds)steiger. De achtergevel lijkt gebouwd te zijn als een op beide bouwlagen geheel blinde muur. Alleen geheel rechts heeft zich sedert de 17e eeuw een bescheiden eenlaags uitbouw bevonden (keuken?). De andere uitbouwen aan de achterzijde dateren uit de 19e en 20e eeuw.

Trans 2

Het huis Trans 2 heeft bij de afschuining van de straathoek in 1882 een geheel 19e-eeuws gezicht gekregen, maar men blijkt bij die gelegenheid het 17e-eeuwse huis eenvoudigweg diagonaal te hebben doorgesneden en de oude opzet vrijwel geheel te hebben gehandhaafd (afb. 83).

Het was van oorsprong een diep huis, met de nok loodrecht op de Korte Nieuwstraat en een trapgevel aan die kant, die in zijn vormtaal geheel aansloot bij die van het buurpand (afb. 87). In opzet bestond en bestaat het huis uit een met een laag tongewelf onderkelderde hoge voorkamer, waarachter een opkamer op een royale keukenkelder ligt. De stookplaatsen van keuken, opkamer en verdieping bevinden zich in de as van de achtergevel. Door gebruik te maken van een in schijn tot het buurhuis Korte Nieuwstraat 4 behorende travee konden naast het diepe huis de entree, de hal en de nog compleet bewaard gebleven spiltrap worden ondergebracht, terwijl op de verdieping deze travee kennelijk bij de voorkamer werd getrokken (aldaar bevond zich ook de stookplaats) (afb. 88), alsmede een kleine zijkamer op de verdieping.

De moer- en kinderbalklagen waren voorzien van sleutelstukken van hetzelfde model als bij Korte Nieuwstraat 4 (afb. 85). De 17e-eeuwse kleurafwerking van het plafond van de voorkamer op de verdieping was lichtblauw met gele biezen; in de achterkamer was de eerste kleur oud-rose. De in de moerbalken ingelaten kinderbalken waren om de vier middels zwaluwstaarten verankerd. De grotendeels nog betegelde keuken in de halfverdiepte kelder heeft zijn oude opzet nog in belangrijke mate bewaard. Het plafond daarvan bestaat uit troggewelfjes op een houten balklaag. De deur naar de voorkelder is afgewerkt met een gecanneleerde eiken omlijsting met renaissance-decoratie.

Trans 4

Hoewel op deze plaats kort na 1860 een nieuw „Heerenhuis“ werd gebouwd, bleek ook hier voor een

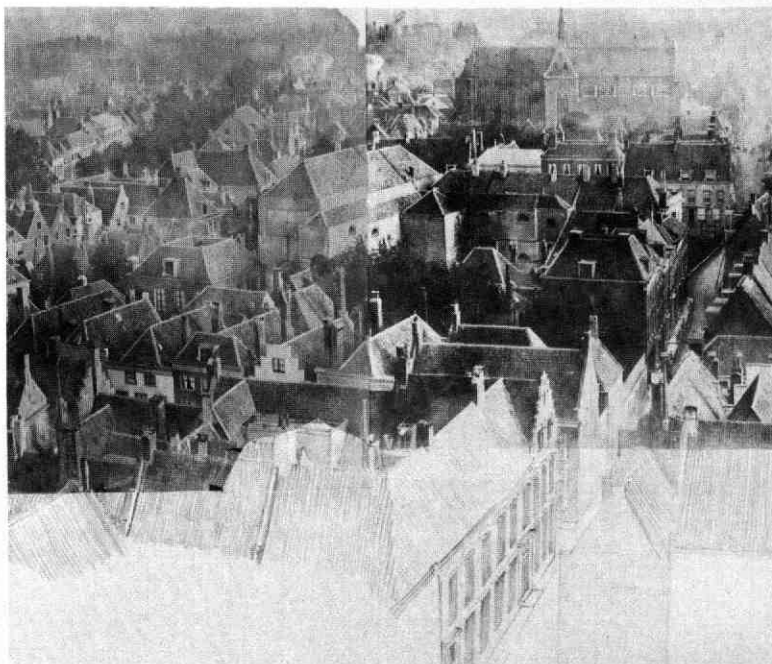
groot deel van het eraan voorafgaande 17e-eeuwse huis gebruik te zijn gemaakt, zodat de opzet daarvan nog enigszins kon worden achterhaald.

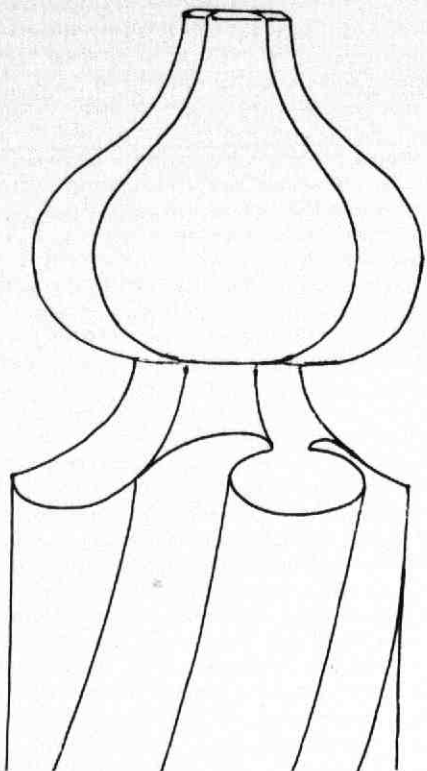
Het oude huis bestond uit een verbouwde middeleeuwse vleugel loodrecht op de straat en links daarnaast een 17e-eeuwse vleugel langs de straat (afb. 83). De rechter vleugel heeft middeleeuws muurwerk over twee lagen. De achtermuur van de linker vleugel bestaat op de beganegrond uit (secundair gebruikte?) moppen en daarboven uit 17e-eeuwse steen. Hij was geheel blind, met uitzondering van een later dichtgezette poort ter plaatse van de linker voorkamer: oorspronkelijk moet door deze kamer de bovengenoemde poortweg van het achterliggende huis van Herman van Ewijck hebben gelopen.

Alleen het voorste deel van de middeleeuwse vleugel was onderkelderd, met een tongewelf in de straatrichting. Het achterste deel had 60 cm onder het huidige vloerpeil een rode plavuizenvloer, die bij het 17e-eeuwse huis zal hebben gehoord. De indeling van de beganegrond bestond, voor zover na te gaan, uit een entree (op de huidige plaats) met hal en spiltrap en daarnaast links twee kamers naast elkaar en rechts twee kamers achter elkaar (afb. 83). De hal en de kamer links daarnaast hadden nog een 17e-eeuwse moer- en kinderbalklaag, de rest van de balklaag was in het recente verleden geheel vernieuwd. De stookplaatsen van de beide kamers links zaten rug aan rug tegen de tussenmuur.

Op de verdieping was de indeling vrijwel gelijk (afb. 84). Hier was de oude balklaag vrijwel geheel bewaard gebleven. Deze was in de achterkamer rechts nog middeleeuws en voorzien van vrij rijk bewerkte peerkraalsleutelstukken (afb. 85). Het achterste balkvak was smaller en de achtergevel bleek in de 19e

Afb. 87 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Gezicht vanaf de Domtoren op de huizen aan de Korte Nieuwstraat en de Trans. Foto W. C. van Dijk, ca 1870, aanvulling A. F. E. Kipp.

Afb. 88 Korte Nieuwstraat 2 en 4; Trans 2 en 4. Peervormige beëindiging van de spil van de trap in Trans 2. Tek. A. F. E. Kipp.

eeuw te zijn vernieuwd en verplaatst, zodat de middeleeuwse vleugel voordien verder doorgelopen moet hebben. De voorkamer rechts werd in de 17e eeuw kennelijk van de achterruimte afgescheiden door middel van een halfsteens muurtje, waarop een nieuwe 17e-eeuwse moer- en kinderbalklaag (met vrij plat model sleutelstukken, zie afb. 85) kwam te rusten. De balkrichting werd daarbij kennelijk een kwartslag gedraaid: oorspronkelijk liep de middeleeuwse balklaag tot aan de straatgevel door. Van de voorkamer was door middel van een halfsteens muurtje een hoek afgeschuind om dienst te doen als gangetje van de spiltrap naar de achterkamer. Vóór de spiltrap bleef een klein kamertje over met een raam aan de straat. Links daarvan waren, net als op de beganegrond,

twee kamers naast elkaar, waarvan de eerste een 17e-eeuwse samengestelde grenen balklaag had met bijpassende sleutelstukken, terwijl voor de enkelvoudige balklaag van de tweede kamer gebruik gemaakt was van oude middeleeuwse balken (twee moerbalken en een strijkbalk) inclusief de bijbehorende sleutelstukken (afb. 85). Er was alleen een nieuwe strijkbalk bijgemaakt met eigentijdse sleutelstukken van hetzelfde model als dat van de nieuwe 17e-eeuwse strijkbalk in de achterkamer. Kennelijk had deze kamer minder allure dan de ernaast gelegen kamer. De 17e-eeuwse kleuren van de plafonds waren: rood met witte biezen in de achterkamer, donker blauwgrijs rechtsvoor, vermoedelijk oker bij de trap en in het kleine kamertje, oud-rose in de linker kamer en rood in de laatste kamer. De kappen zijn geheel 17e-eeuws. Zij bestaan bij het doorlopende voordak uit grenen spanten (gemaakt met streepjes en eitjes), terwijl bij de achterkap gebruik gemaakt is van middeleeuwse eiken spantbenen en korbelen met gesneden merken. De linker topgevel is in zijn geheel 17e-eeuws, de rechter werd in de 17e eeuw verhoogd boven de middeleeuwse trapgevel van Trans 6 (zie Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 146-148).

A. F. E. Kipp

19. Kromme Nieuwe Gracht 33

Dit complex huizen heeft zich ontwikkeld vanuit een kanunnikenwoning op een van de claustrale erven van de immunitet van St. Pieter. Ondanks allerlei verbouwingen en het verleggen van de oriëntatie van het huis van het Pieterskerkhof naar de Kromme Nieuwe Gracht, is de oorspronkelijke kern ervan nog aanwezig. Deze kern wordt gevormd door het huidige zuidelijke deel van het dubbele achterhuis van nr. 33 (afb. 89, 90, 91). Ondanks de zwaar verwaarloosde staat van dit bouwdeel waren daarin veel gegevens te vinden waaruit de middeleeuwse toestand zich goed liet reconstrueren. Zo waren er zelfs tot de 16e eeuw drie bouwfasen te onderscheiden (afb. 92). De bouwgeschiedenis van het huis begint al vóór 1300 toen tamelijk achteraan op het erf een rechthoekig, bakstenen huis van twee lagen hoog gebouwd werd. In tegenstelling tot wat bij vele andere claustrale huizen het geval is, stond dit huis met zijn

Afb. 89 Kromme Nieuwe Gracht 33. Het claustrale huis na de restauratie met links van de naad de verlenging van ca. 1630 en het zandstenen poortje uit deze tijd. Rechts de 18e-eeuwse keukenvensers.

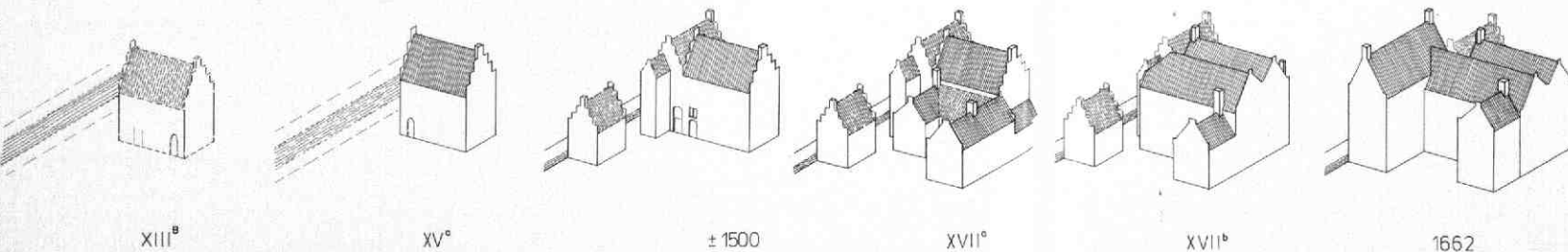

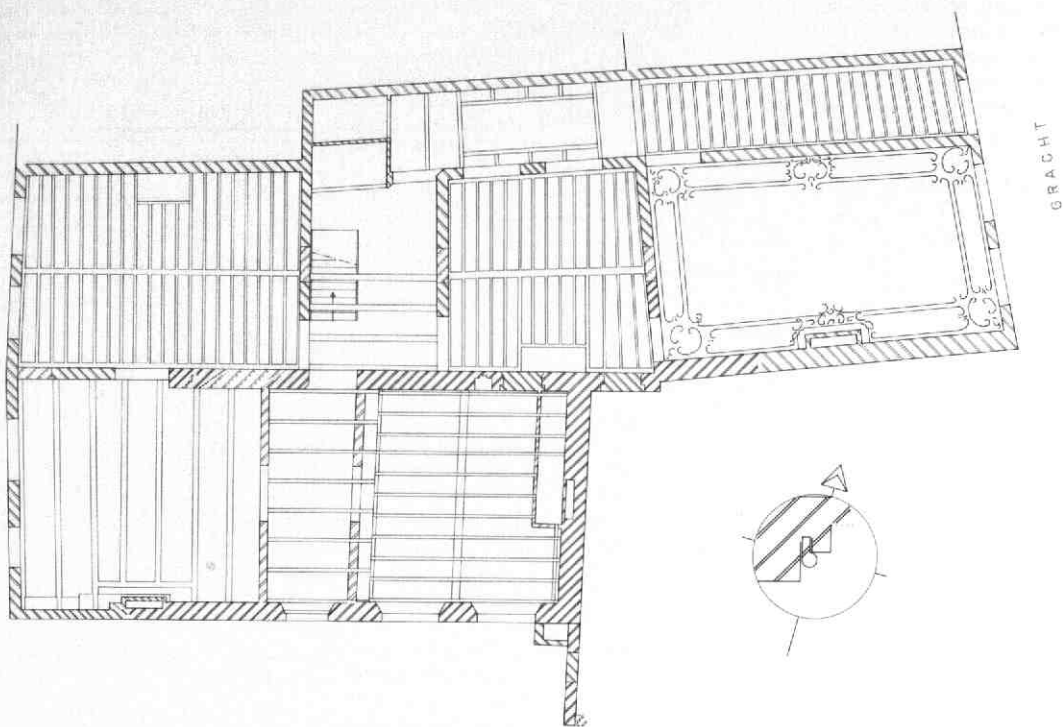
lengte-as in dezelfde oost-west richting als het perceel. In de noord- en zuidgevel en in het gedeelte op de beganegrond van de oostgevel is muurwerk uit deze eerste bouwperiode vastgesteld. Er is daar baksteen gebruikt met een formaat van $30 \times 14,5 \times 15 \times 7,5$ à 8 cm ; $101 = 87-91 \text{ cm}$. De vloeren lagen een stuk beneden de huidige nivo's, zoals bleek uit de enkelvoudige balklaag van de vloer van de verdieping, waarvan een aantal balkgaten werd teruggevonden (afb. 93, 94). In de noord- en zuidgevel zijn fragmenten bewaard gebleven van vensters van de vroegere verdieping, terwijl op de beganegrond voornamelijk bouwsporen van ingangen over waren. Een heel boeiende vondst was de hoek van een laat 13e-eeuwse ingang in de noordmuur, waarvan het oorspronkelijke rondstaafprofiel nog over een flinke hoogte gaaf aanwezig was (afb. 93, 94 en 95). Of dit profiel in een rondboog dan wel in een spitsboog eindigde, was niet meer vast te stellen. De vensternissen van de verdieping, die licht afgeschuinde hoeken hadden, liepen aan de binnenzijde ongeveer tot aan het vloerpeil door. Behalve de aanzet van een nisje in de zuidmuur en een mogelijk eveneens oorspronkelijk venstertje in de oostmuur, weten we niets van andere

onderdelen van de oudste fase, zoals stookplaats(en), trap of kapconstructie.

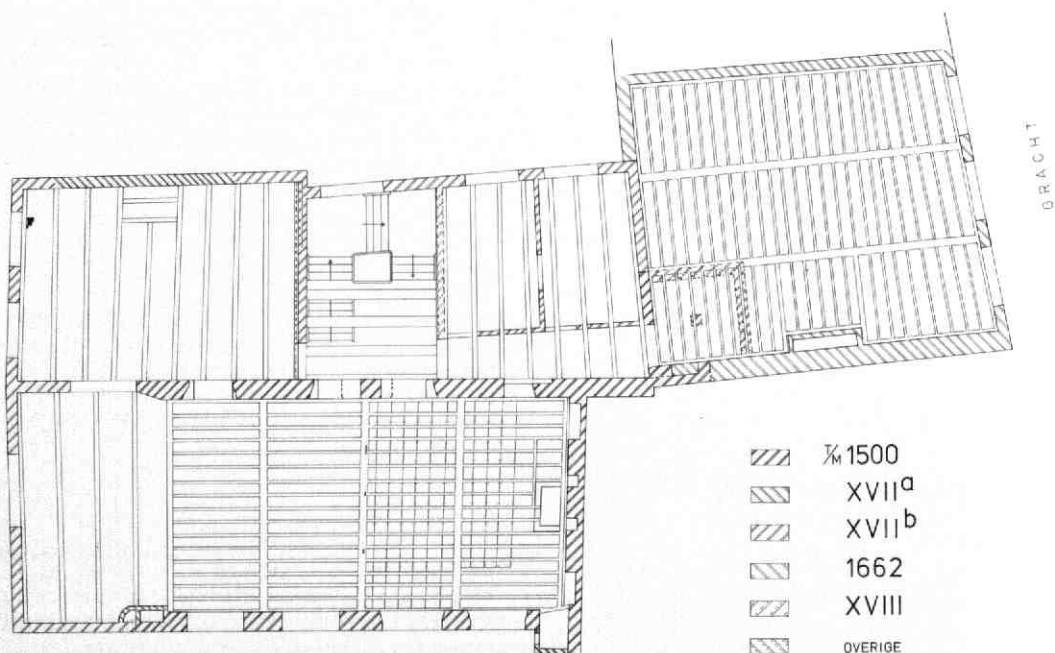
Kort na 1400 heeft een ingrijpende verbouwing plaats gehad. Met behoud van een groot deel van het muurwerk werd in feite een geheel nieuw huis gecreëerd. De vloernivo's gingen aanzienlijk omhoog (ongeveer 1,40 m voor de verdieping!). De balklagen werden samengesteld uit eiken moerbalken met fors uitgevoerde peerkraalsleutelstukken en dennen kinderbinten van een nogal uitzonderlijke maat (12 cm hoog). Op de beganegrond zijn nog twee balkvakken met deze kinderbinten bewaard gebleven met daaroverheen een eiken vloer (afb. 90). De bijbehorende ankers zijn uit één stuk gesmeed. De lange gevels werden in dezelfde dikte als het oude muurwerk verhoogd en eindigden zonder borstwering ter hoogte van de zoldervloer. Van de kopgevels is de oostgevel vrijwel compleet bewaard gebleven (afb. 96). Op verdiepingshoogte gaat de dikte van de muur van tweeesteens (ruim 60 cm) over naar anderhalfsteens, terwijl de top een even dikke driehoek is met - gescheiden door een muurdam - twee nissen die met een kwartcirkel eindigden en waarin zoldervensters geplaatst waren. Eensteens geveltrappen, afgedekt met een rollaag, vormden de bekroning (afb. 97, 98). Van de verdwenen kap kan gezegd worden dat de sporen gekoppeld waren met haanhouten waarvan

Afb. 92 Kromme Nieuwe Gracht 33. Ontwikkeling van het complex, vanuit het noordwesten gezien. Tek. Bart Klück. De bouwdeelen die na de verbouwing van 1662 aan de noordzijde uitsteken ontwikkelen zich verder als zelfstandig complex (nr. 31).

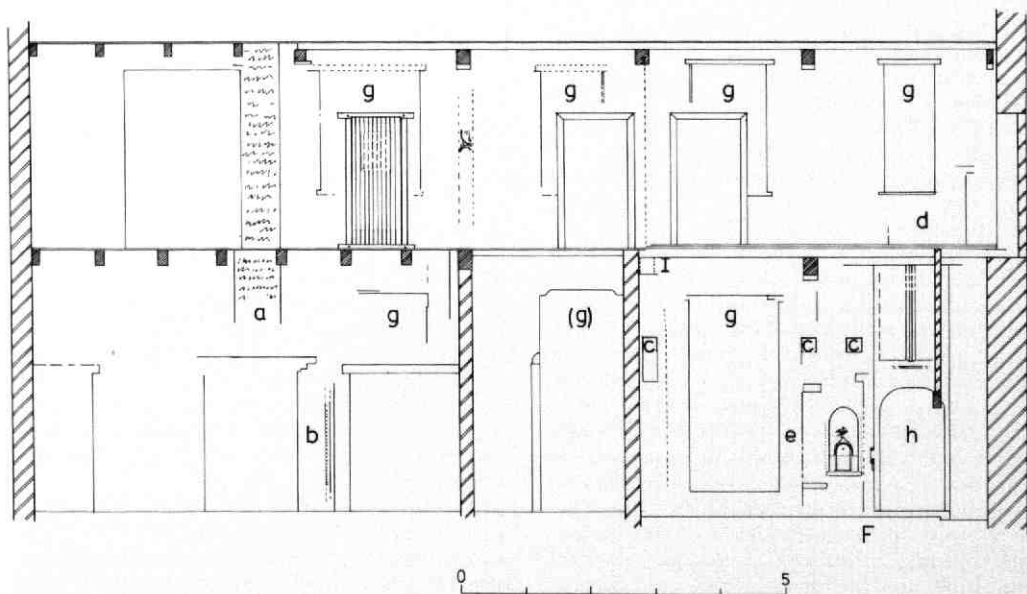
Afb. 90/91 Kromme Nieuwe Gracht 33. Plattegrond van de begane grond en van de verdieping met de verschillende periodes van het metselwerk. Tek. Kees Terhorst. De kamer met het 18e-eeuwse stucplafond grenst rechts aan de gracht. In de noordpijl verwerkt: de hoek met rondstaafprofiel van de 13e-eeuwse ingang (zie ook afb. 95). Op de verdieping is in de zuidwesthoek van de grachtvleugel de traptoren geprojecteerd.

Afb. 93 en 94 Kromme Nieuwe Gracht 33. Langsdoorneden door het claustrale huis. Tek. Kees Terhorst. Boven: noordmuur; onder: zuidmuur.

- a. afgehakte westgevel;
- b. de hoek van de 13e-eeuwse doorgang;
- c. balkgaten 13e eeuw;
- d. vensters 13e eeuw;
- e. doorgang vóór 1400;
- f. doorgang 15e eeuw;
- g. vensters 15e eeuw;
- h. doorgang van ca. 1500 met links ernaast de lavabo-nis;
- i. nisje 13e eeuw;
- j. secreet 17e eeuw;
- k. gevelrest van vroeg-17e-eeuwse keukenaanbouw.

Afb. 95 *Kromme Nieuwe Gracht 33. De binnenhoek van de 13e-eeuwse ingang in de noordmuur van het claustrale huis met het karakteristieke rondstaafprofiel.*

de laatste in de reeks verbonden waren met een balk die in de trapgevel stak en daarin verankerd was.

De stookplaatsen zijn met de westgevel verdwenen, maar niet helemaal spoorloos: in de kelder is in de 17e eeuw een fragment van een gotische schouwvang van trachiet verwerkt. De vloer moet uit geglazuurde plavuizjes van 8,5 cm in het vierkant bestaan hebben. In de oostmuur dateren twee hoge kaarsnissen op de verdieping en een doorgang op de beganegrond uit deze vroeg 15e-eeuwse bouwfase.

De zeer onvolledige bouwsporen in de overgebleven muurdammen van de zuidgevel duiden op de aanwezigheid van een ingang en van enkele grote vensters op de beganegrond en op de verdieping. In de noordmuur was veel meer terug te vinden (afb. 93). Hier is ter plaatse van ieder balkvak een opening geweest. Op de beganegrond bevonden zich een ingang in het meest oostelijke vak en grote kruisvensters in de andere drie vakken. Op de verdieping waren het afwisselend een kruisvenster en een kloostervenster. Deze verdeling vormde samen met een aantal pengaten in de middelste moerbalk een duidelijke aanwijzing voor het feit dat deze ruimte door een wand in twee ongeveer vierkante kamers was verdeeld. In deze (houten) wand bevond zich tegen de zuidelijke muur een doorgang van de ene naar de andere kamer. Op de begane-

grond zijn op de zuidmuur langs het plafond minimale resten van middeleeuwse muurschilderingen gevonden, waarvan de oudste - een gele bies door een felrode bloemslinger - misschien uit deze bouwfase stamt. Hoe de verdieping en de zolder in die tijd bereikbaar waren, is niet duidelijk geworden.

Een tweede verbouwing heeft omstreeks 1500 plaats gevonden. Allereerst is toen de kap vernieuwd. Er werden borstweringen op de lange gevels gemetseld, waarbij het in verband met de veranderde dakhelling nodig bleek de onderste geveltrappen te verhogen. In een muurvulling kwamen geprofileerde bakstenen tevoorschijn van een lijst waarmee de borstweringen waren afgewerkt (afb. 97, inzet).

De nieuwe spanten waren samengesteld uit een juk met kromme benen, waarop een tweede juk rustte. Van het laatste is een klein fragment met telmerk bewaard gebleven, omdat het als blokkeel hergebruikt was.

Een groot deel van de balklaag van de verdieping werd vervangen, nu met fraaier ogende kinderbintjes met kopschotjes boven de moerbalken. Tegen de oostgevel werd een opening vrijgehouden voor een steektrap naar de zolder (afb. 91). Deze trap was bereikbaar vanuit een gang die aan de noordkant door een houten wand van de kamer was afgescheiden. De beganegrond is toen eveneens - met een halfsteens muur - in tweeën gedeeld.

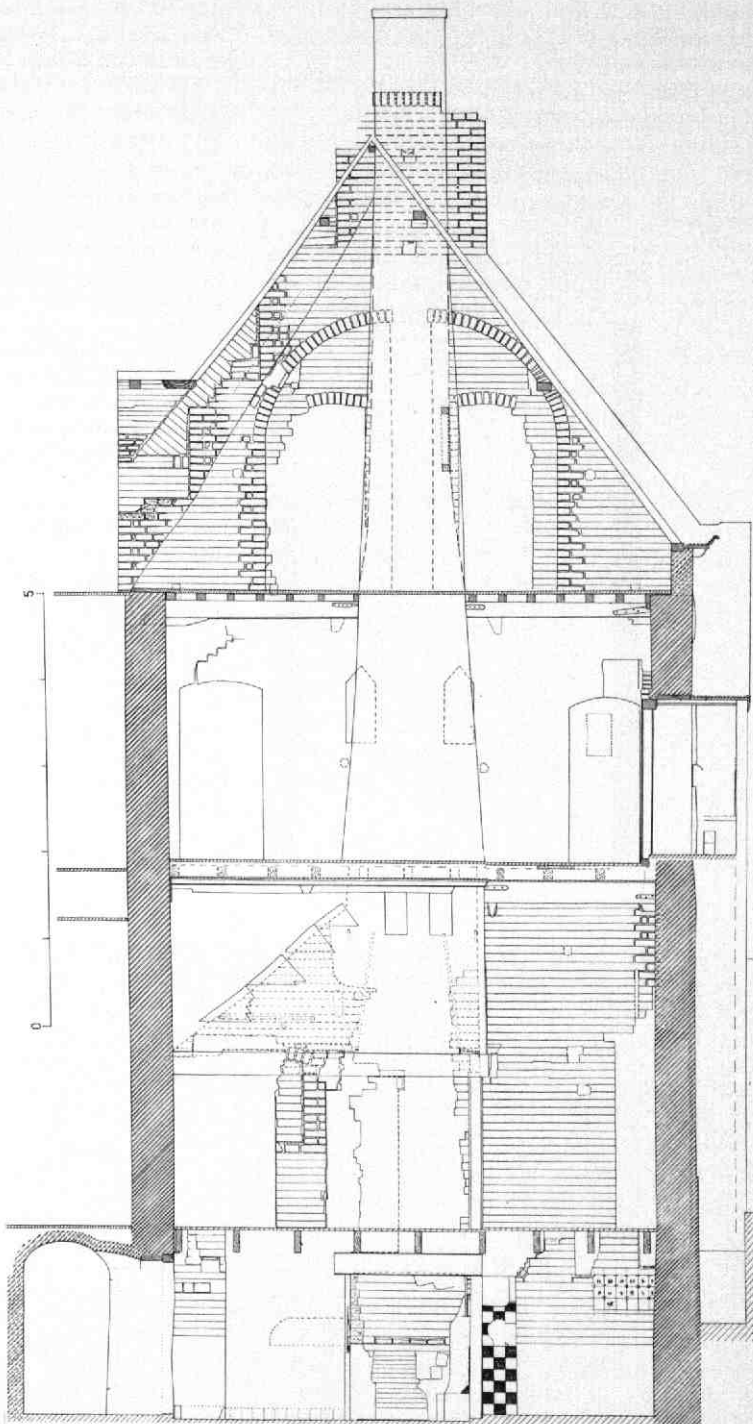
In de zuidmuur veranderde er op de verdieping weinig: één venster werd verschoven. Op de beganegrond verdween het meest westelijke venster ten behoeve van een ingang. In de oostmuur werd een doorgang gemaakt naar een secreet.

Op de noordmuur van de oostelijke kamer op de verdieping verscheen midden tussen de vensters een schildering van een glimlachende volle maan in een sierlijke omlijsting (afb. 99). Op de beganegrond zijn onderlangs het plafond resten van een sierrand in groen, rood en zwart teruggevonden, en verder veel helderrood op alle wanden.

De meest indrukwekkende wijziging betrof het maken van een nieuwe hoofdingang in het meest westelijke balkvak van de noordgevel, met vlak daarnaast een zogenaamde lavabo-nis (afb. 100). De nieuwe ingang bestond uit een zeer zorgvuldig gemetselde, korbboogvormige opening met een steensponning aan de binnenkant en een strak afgewerkt holprofiel aan de buitenzijde dat in driehoekige neusjes eindigde. Daarboven bevond zich een bovenlicht, ook met een holprofiel en met een bakstenen middenstijl. De vensteropeningen waren met diefijzers beschermd tegen lieden die ongevraagd in de duidelijk grote welvaart van de hier wonende kanunnik wilden delen. Achter de korbboog van de ingang sloot een zware, rechthoekige deur, die blijkens een neusijzer en twee ogen in de steensponning voorzien was van een klinkslot en twee flinke grendels.

De lavabo-nis die naast de ingang tevoorschijn kwam, eindigt halfronde en heeft in de achterwand een nisvormig uitgehakt blok tufsteen met een geprofileerde lijst en een geribbelde achterkant (afb. 101).

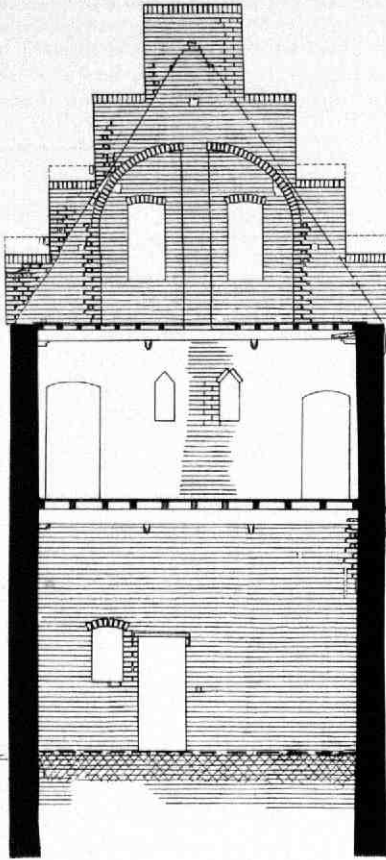
Afb. 96 *Kromme Nieuwe Gracht 33. De oostgevel van het claustrale huis. Tek. Bart Klück. Van onder naar boven: de kelder met 17e-eeuwse keukenschouw met oventje; links de gang naar de grachtkelders. Op de begane grond de forse 18e-eeuwse keukenschouw. Op de verdieping twee nissen achter de 17e-eeuwse schoorsteen en rechts het uitgebouwde secreet (17e eeuw). Op zolder zijn links de verschillende dakverhogingen te zien.*

De afwerking van deze nis was zeer luxueus: op de randen van de zandstenen waterbak (met afvoer) waren oorspronkelijk twee natuurstenen stijlen geplaatst, waarvan de afdrukken op de muur te zien waren en die bekroond waren met kalkstenen gotische

pinakels (afb. 102). Deze zeer fijn gebeeldhouwde stukken werden los in de nis aangetroffen (afb. 103). De 17e-eeuwse metselaar die de nis moest dichtmaken, kon het kennelijk niet over zijn hart verkrijgen deze staaltjes van vakwerk weg te gooien. Daarvoor zijn

Afb. 97 *Kromme Nieuwe Gracht 33. De oostgevel. Tek. Bart Klück. Reconstructie van de 15e-eeuwse opzet met de verhoging van de geveltrappen van ca. 1500, met in de cirkel het profiel van de daarbijbehorende daklijst. Het venstertje op de begane grond daert waarschijnlijk van vóór 1400.*

we hem na 350 jaar nog steeds dank verschuldigd. Aan het einde van de 16e eeuw is het nisje nog eens opgeknapt met de schildering van een opgewekte vogel. Toen waren de pinakels er inmiddels door einde-loos vaak wtkalken als druipkaarsen gaan uitzien.

Er werd rond 1500 niet volstaan met verbouwen, er werd ook bijgebouwd. Haaks tegen de westgevel werd een huis aangebouwd dat vanuit het oude huis op de beganegrond en op de verdieping (aan het eind van het gangetje) bereikbaar was. In zijn noordgevel kreeg het een eigen ingang met een bovenlicht in een, als segmentboog eindigende nis met afgeschuinde hoeken. Links van deze ingang werd zelfs - mogelijk iets later in de 16e eeuw - een aparte traptoren gebouwd, waarvan nog twee muren gedeeltelijk bewaard zijn, die een nis op de verdieping en de aanzet van een doorgang naar het zijhuis hebben (afb. 91). Tussen de segmentbogen van nis en doorgang werd een boogaanzet haaks op de muur aangetroffen, die erop wijst dat de trap een stenen spil gehad heeft. Een restje pleisterwerk vertoonde als latere afwerking een geschilderd, vroeg-renaissance ornament. Evenals het hoofdhuus was de traptoren in deze tijd aan de buitenkant van een dunne, roodgeschilderde pleisterlaag voorzien.

Eveneens van omstreeks 1500 is de kelder van Kromme Nieuwe Gracht 31, die overgebleven is van een

Afb. 98 *Kromme Nieuwe Gracht 33. De top van de oostgevel. Duide-lijk is de dubbele spaarnis te zien met de sporen van zoldervensters en het balkgat bovenin van het blokkeel naar de haanhouten van de eerste 4 of 5 sporenparen.*

Afb. 99 Kromme Nieuwe Gracht 33. Een vollemaans-gezicht op de noordmuur van de verdieping van het claustrale huis, vroege 16e-eeuw. De schildering is bewaard gebleven achter een latere warsmuur.

(waarschijnlijk) eenlaagshuis van bescheiden maat dat op hetzelfde claustrale erf stond. Misschien hoorde dit gebouw als zomerhuis of als dienstwoning bij het grote huis. Waarschijnlijk was er tussen de traptoren van het grote huis en dit huisje een brug over de gracht (zie Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 169).

Na de Reformatie veranderde niet alleen de status van het huis, maar ook gingen de nieuwe eigenaren het in het begin van de 17e eeuw flink uitbreiden (afb. 92). Waarschijnlijk werd de vleugel tegen de oostgevel van het oude huis, met uitzondering van de traptoren, afgestoten.

Tegen de westgevel van het hoofdhuis kwam een keukenaanbouw met een lessenaarsdak. Haaks tegen de noordgevel werden twee eenlaagsvleugels gebouwd, die door een tussenlid verbonden werden. De vleugel tegen de traptoren bevatte een ruime kamer; die aan de andere kant was ruim dubbel zo groot, maar werd door een muur in twee gelijke delen gesplitst. In het tussenlid was een spiltrap opgenomen, waarmee de beide zolders bereikbaar waren.

Tot de aanpassingen in het oude huis behoorde de aanleg van een kelder met een gang langs de kelder als toegang. Ook aan de kap werden wijzigingen uitgevoerd. De benedenkamer aan de oostzijde werd afgewerkt met een bruin geschilderd plafond met gele

Afb. 100 Kromme Nieuwe Gracht 33. De zuidoosthoek van het 17de-eeuwse huis met weer geopende ingang van ca. 1500 met resten daarvan de nog teruggemetselde lavabos en andere bouwsporen. Tegen het plafond resten van een 17de-eeuwse muurschildering en oudere decoraties. Rechts de grote 18de-eeuwse keukenschouw.

Afb. 101 Kromme Nieuwe Gracht 33. De lavabo-nis geopend met onderin de resten van de waterbak met afvoer. De bak was gemaakt van twee stukken zandsteen die met krammen waterdicht waren verbonden. In de achterwand het tufstenen nisje, bebroond met een 16-eeuwse vogel.

biezen langs balken en kinderbinten; de wanden werden verfraaid met een fors opgezette rankenbeschildering. Twee eiken strokendeuren van deze verbouwing zijn nog bewaard gebleven.

Nog in de eerste helft van de 17e eeuw was men kennelijk al niet meer tevreden met deze riante behuizing en daarom volgde een nieuwe, grote verbouwing (afb. 92).

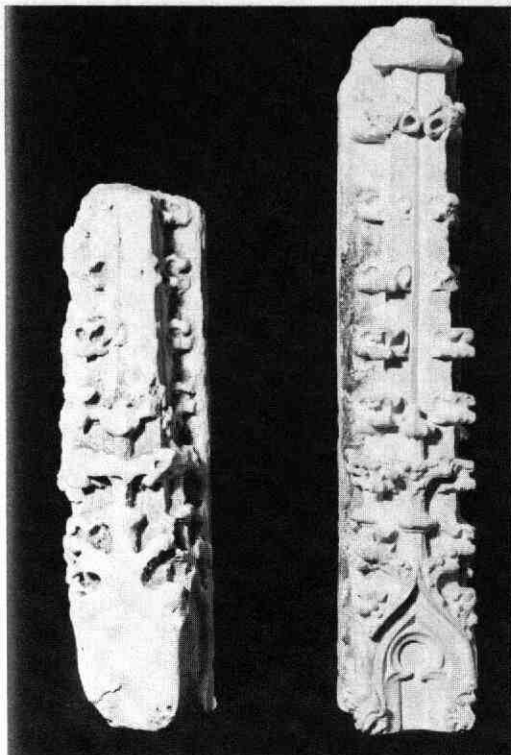
De korte aanbouw en de helft van de lange aan de noordzijde kregen een verdieping, waarin het tussenlid werd opgenomen. De dan ruim twee eeuwen oude westgevel van het vroegere claustrale huis werd gesloopt en het huis werd verlengd tot aan de zijgevel van de keukenaanbouw. Beide bouwdelen kregen een nieuwe westgevel, die - ondanks de ongelijke breedte - symmetrisch was. De kap over het vroegere voorhuis maakte plaats voor een nieuwe constructie die als één geweldige zolderruimte over beide bouwdelen doorliep, waarbij de onderste spantjucken in het midden door standvinken ondersteund werden. Met een merkwaardige boutconstructie werden de spanten aan de oude moerbalken bevestigd (afb. 104). Van de toen gemaakte nieuwe vensters zijn twee eiken kruisvensters in de noordmuur op de verdieping bewaard gebleven.

De keuken verhuisde naar de kelder, waar tegen de oostmuur een schouw gemaakt werd. Daarin bevond

zich een oventje dat met een ijzeren deurtje gesloten kon worden (afb. 96). De hoofdingang, die gedurende de eerste eeuwen aan de noordzijde gesitueerd was, verhuisde naar de zuidgevel en kreeg daar de vorm van een zeer vakbekwaam gemaakt zandstenen poortje met bovenlicht (afb. 89). In de kroonlijst waren de wapens opgenomen van het echtpaar dat de trotse eigenaars vormde. De voorstellingen op de schildjes zijn in later tijd uitgewist. Door de plaatsing van de ingang in het midden van de gevel, wijzigde ook de indeling van de beganegrond van het oudste huis, waar nu twee kamers door een brede gang van elkaar gescheiden werden. De westelijke kamer kreeg in het verlengde gedeelte een nieuwe, bescheiden schouw.

Afb. 102 Kromme Nieuwe Gracht 33. De lavabo-nis na restauratie.

Afb. 103 Kromme Nieuwe Gracht 33. De in de lavabo-nis aangetroffen gotische kalkstenen pinakels. De rechter is schoongemaakt, de linker heeft nog zijn lagen witkalk.

In 1662 volgde een nieuwe, radicale verandering: de oriëntatie van het huis werd verplaatst naar de zijde van de gracht (afb. 92). De middeleeuwse traptoren en het huisje ter plaatse van nr 31 werden gesloopt en er werd een tweeling-huis aan de gracht gebouwd. De kap van het noordelijke bouwdeel - dat eerst een zogenaamd wolfseind had - werd doorgetrokken tot aan de kap van de vleugel aan de gracht, waarvan het huidige nr 31 vanaf het begin een apart eigendom is geweest (zie Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 169). De in nr 31 gevonden inscriptie met bouwdatum is 25 jaar geleden ook even in het zicht geweest en afgebeeld door de heer Van Wijk in het personeelsblad van de Coöperatieve Raiffeisenbank.

Het nieuwe voorhuis werd ook onderkelderd; voor nr 31 betekende dit het uitbreiden van de middeleeuwse kelder; in nr 33 werd een nieuwe kelder aangelegd, die toegankelijk was via de gang langs de kelder van het oude huis.

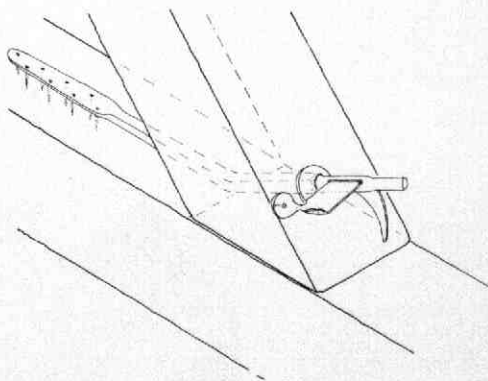
Door het verplaatsen van de voordeur naar de grachtzijde degradeerde het zandstenen poortje in de zuidgevel tot achterdeur. Het voorhuis van nr 33 en dat van nr 31 werden van gelijke, maar gespiegelde opzet: zij kregen een gang op de beganegrond langs een woonkamer en op de verdieping een grote kamer waarvan de oorspronkelijke schouw op nr 33 nog redelijk goed bewaard is gebleven. De gemeenschappe-

lijke oorsprong van beide panden is wat minder duidelijk geworden door het feit dat nr 31 nog niet zo lang geleden gepleisterd is.

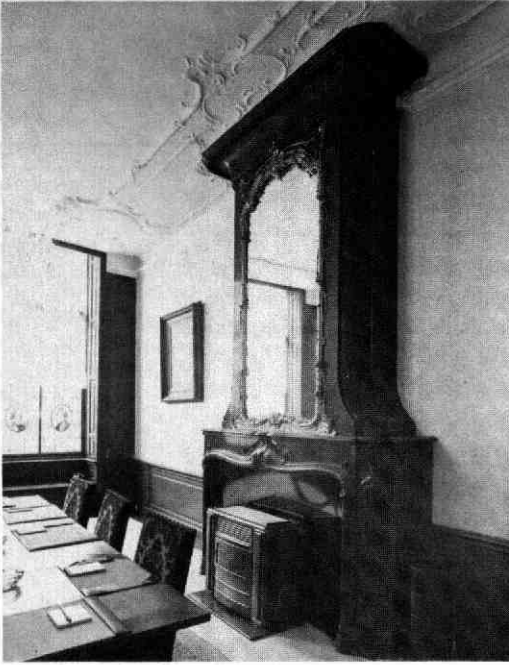
Bij de eerstvolgende verbouwing, die omstreeks 1750 plaats vond, bleef het bouwvolume gelijk, maar werd vooral de beganegrond stevig gemoderniseerd. De voorkamer aan de gracht kreeg een zeer luxueuze uitvoering: een marmeren schouwmantel, een fraai schilderstuk in een gouden rococo-lijst op de boezem (later vervangen door een spiegel), betimmeringen, met landschappen beschilderde behangsels, die nog tot in deze eeuw aanwezig waren en een stucplafond met in wulpse bladslingers gevatte symbolen voor de Kunsten en Wetenschappen in de hoeken (afb. 90 en 105).

De hoofdingang werd vernieuwd, de gang met marmer belegd en de deuren in het noordelijke bouwdeel, die tot dan toe in de as van de vertrekken gelegen hadden, schoven op tegen de zijwand. Daardoor kwam er ruimte vrij in het tussenlid, waar de spiltrap vervangen werd door een ruime, eiken trap die, met bordessen onderbroken, tot de zolder doorliep. Die trap werd helder verlicht via een groot schuifvenster en een tweelichtvenster in een nieuw trappenhuis (afb. 106). Dit bewonderenswaardige stuk vakwerk maakt vooral indruk door de leuning met prachtig gesneden balusters.

In de oostelijke kamer van het vroegere claustrale huis werd een grote keuken ingericht met een schouw tegen de kopgevel, een pompbak, witbete-gelde wanden en forse schuifvensters die van een complexe, maar ingenieuze constructie zijn: het onderraam - dat achter een vast kalff schuift - kon met buitenluiken, en het bovenraam met binnenluiken geblindeerd worden. De kamer daartegenover, die waarschijnlijk als eetkamer diende, verloor het middeleeuwse deel van zijn balklaag, zodat het hele vertrek nu een enkelvoudige balklaag kreeg. De drie laatste balken uit omstreeks 1630 werden met een ge-

Afb. 104 Kromme Nieuwe Gracht 33. De wijze van bevestigen van een 17e-eeuws spantbeen op een middeleeuwse moerbalk met behulp van een daarvoor gesmeed anker. Tek. H. J. Slot.

Afb. 105 *Kromme Nieuwe Gracht 33. De 18e-eeuwse kamer in de grachtvleugel. Oorspronkelijk behangen met op linnen geschilderde landschappen.*

profileerde omtimmering aangepast aan het nieuwe model. Centraal tegen de zuidwand kwam de haard.

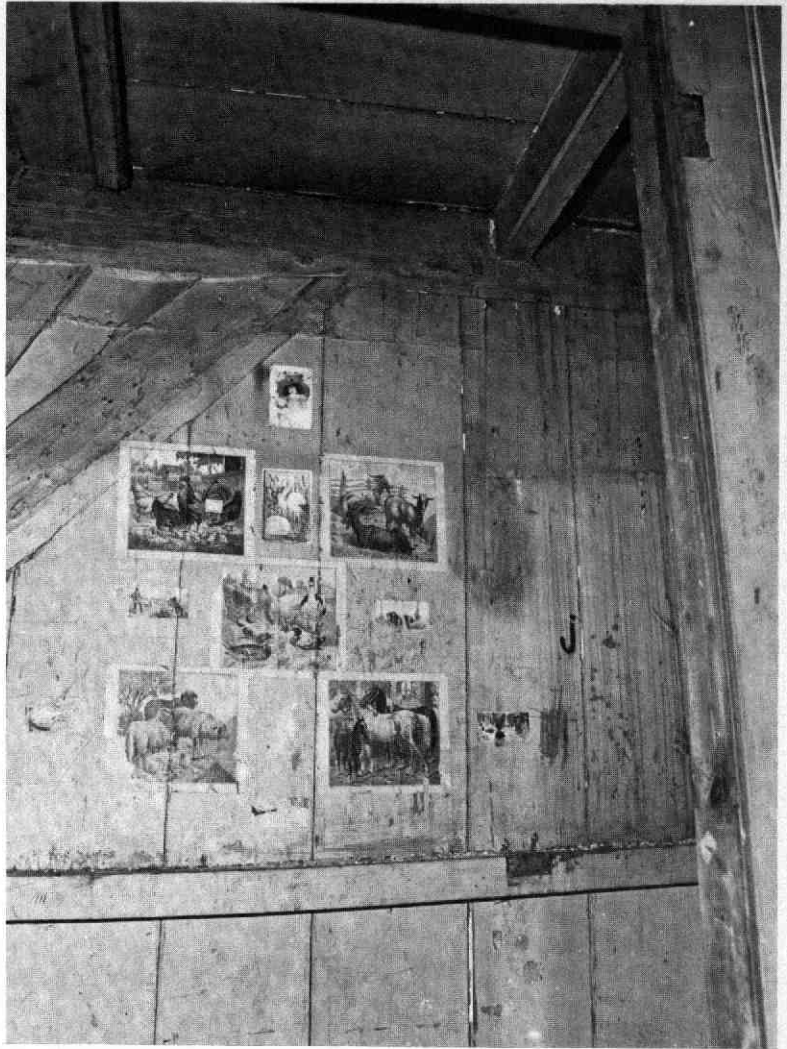
Een volgende modernisering met maar weinig ingrijpende effecten, had in het tweede kwart van de 19e eeuw plaats. Daarbij werden de vensters in de westgevel en de verdiepingervensters van de zuidgevel, die tot dan toe waarschijnlijk nog kruisvensters waren, gewijzigd in schuifvensters. De schouw in de eetkamer werd in samenhang met het stucplafond vernieuwd. De vensters aan de gracht kregen nieuwe ramen. Zo ging het gebouw zijn laatste fase als woonhuis in.

Wie de eigenaars/bewoners geweest zijn die in de verschillende eeuwen het initiatief voor steeds nieuwe aanpassingen van het huis gaven, zou een onderzoek in de archieven kunnen leren. Maar één categorie van de bewoners zullen wij daar waarschijnlijk niet vermeld vinden. Wie vóór de laatste verbouwing de trap opging, vond naast de trap een met een houten wand van de zolder afgescheiden, klein kamertje met

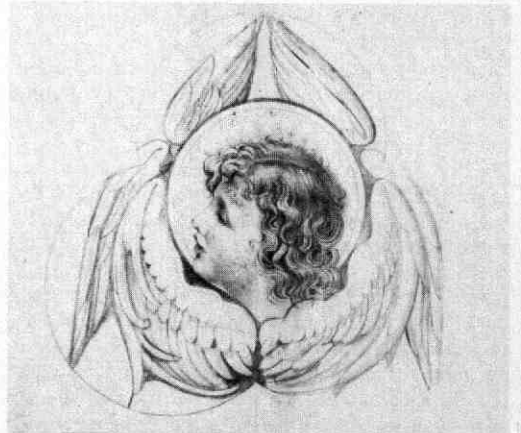
Afb. 106 *Kromme Nieuwe Gracht 33. De 18e-eeuwse eiken trap.*

Afb. 107 *Kromme Nieuwe Gracht 33. Het „interieur“ van het zolderkamertje van het dienstmeisje (vergelijk afb. 105).*

een bedstede. Dat was het verblijf, of eigenlijk „de woning“, van het dienstmeisje. Zonder kachel en van de winterkou of de zomerhitte slechts gescheiden door een beschieting onder de pannen. Het laatste dienstmeisje heeft haar nooit te realiseren kinderdromen in de vorm van romantische plaatjes op de wand van de bedstede achtergelaten (afb. 107).

Aan het einde van de 19e eeuw vestigde de Stichtse Glasverzekering Maatschappij zich in het pand. Spoedig daarna werd het kantoor uitgebreid met een glas-handel, een glas-in-lood zetterij, een spiegel- en marmerglaswerkplaats, een etskerij en slijperij en een atelier van glasschilderkunst (afb. 108). Al deze bedrijfs-onderdelen tezamen besloegen het gehele perceel tot aan het Pieterskerkhof, waarvoor de tuin dichtge-bouwd werd. De woonvertrekken in het voorhuis bleven nog het langst intact. De rest van de gebouwen kreeg meer en meer te lijden van de fabrieksmatige werkzaamheden. Op den duur bleef ook het onder-

Afb. 108 *Kromme Nieuwe Gracht 33. Ontwerp voor een gebrandschilderd raam, gevonden op zolder.*

houd achterwege, waardoor vooral in het oude claustrale huis ernstige lekkages zeer bedreigend voor zijn voortbestaan werden, wat nog verergerd werd door leegstand na het vertrek van het bedrijf. De restauratie kwam net op tijd, zodat nu de woongeschiedenis weer hervat kon worden.

B. J. M. Klück

20. Kruisstraat

In augustus van het verslagjaar werd een archeologisch onderzoek ingesteld op het zuidelijk deel van het grote terrein bij de Kruisstraat/Wittevrouwensingel.

Lange tijd is dit terrein - waar tot in de jaren zestig de Stevensfundatie stond - als parkeerterrein in gebruik geweest.

Op voorhand waren de verwachtingen niet hooggespannen. Reeds op de kaart van Jacob van Deventer - uit ca 1570 - is te zien dat dit gebied niet bebouwd was. Of er daarvoor wel van bebouwing sprake is geweest, zou nu het archeologisch onderzoek moeten uitwijzen. In die zin heeft de opgraving zeer snel tot resultaten geleid: van een oudere bebouwing werd geen enkel spoor teruggevonden. Slechts een enkele recente beerput en een waterput herinnerden aan de bebouwing die hier enkele decennia geleden nog aanwezig was.

Dit magere resultaat zal enerzijds het gevolg zijn van een zeer ondiepe fundering van die bebouwing, anderzijds van een grondige sloop.

Het ontbreken van putten uit oudere perioden wijst erop dat dit gebied in vroeger tijd nooit bebouwd is geweest.

De lage ligging van het maaiveld - ca 1,90 m + NAP - was de oorzaak dat het onderzoek niet diepgravend kon zijn; toch bleken de profielen nog het meest interessant te zijn.

Op het terrein werden, op diverse plaatsen, vijf sleuven van ongeveer 20 m lengte gegraven. De informatie die uit de profielen van deze sleuven werd verkregen, was in alle gevallen identiek.

Onderin werd gelaagd, grof rivierzand aangetroffen, waarbij af en toe zelfs grind voorkwam. Dit wijst erop dat de afzettingen bij een hoge stroomsnelheid tot stand zijn gekomen, ongeveer 20 cm/sec. Uit de laagtheid en de afzettingsrichting bleek dat er een rivier van het oosten naar het westen stroomde die zich in snel tempo naar het noorden heeft geplaatst. Op de zandafzettingen, die gemiddeld tot een hoogte van 0,90 m + NAP reikten, lag een - eveneens - gesedimenteerd pakket dat onderin vrij zandig was en dat naar boven toe steeds kleiiger werd. De gemiddelde dikte van dit sediment bedroeg 50 cm. Geen van de sedimentatielagen bevatte dateerbaar materiaal (scherven of plantaardige resten), zodat niet duidelijk is wanneer deze afzettingen tot stand zijn gekomen. Op de rivierafzettingen - tot vrijwel aan het maaiveld - lag humeuze grond die op een langdurig gebruik van dit terrein als hoveniersgebied lijkt te duiden.

Opvallend was het grote aantal kuilen dat zich onder deze hoveniersgrond bevond. Zij leken allemaal vanaf de top van het bovenste riviersediment te zijn gegraven en reikten zonder uitzondering tot in het grove rivierzand. Op grond van het overigens kleine aantal aardewerkscherven dat in de verschillende kuilen werd gevonden moeten zij in de late 14e eeuw of vroege 15e eeuw gedateerd worden. Vooralsnog nemen wij aan dat zij ontstaan zijn bij het winnen van zand. Na deze zandwinning zijn deze kuilen met klei en slechte grond gedicht, waarbij er waarschijnlijk ook enig huishoudelijk afval in terecht is gekomen. Het was nu juist dit afval dat - zoals we zagen - ons de enige datering bij deze opgraving mogelijk maakte.

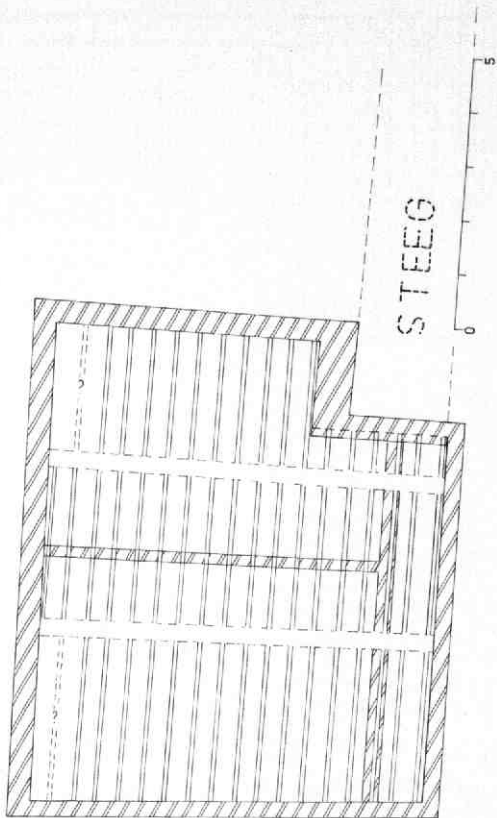
H. L. de Groot

21. Lange Elisabethstraat 11-13

Dit dubbele huis met een voor deze straat zeer bescheiden schaal, werd wegens bouwvalligheid herbouwd. De oudst herkenbare resten werden gevormd door de zijmuren van een dwarsgeplaatst eenlaagshuis, dat waarschijnlijk al uit de 14e eeuw stamt (10

Afb. 109 Lange Elisabethstraat 13. Het schouwttje van 1824 en op de voorgrond links het „behang” uit dezelfde tijd: rode verfbanen op de gewitte muur.

Afb. 110 Lange Lauwerstraat 32. Doorsnede ter hoogte van de balklaag. Tek. Lissy Kam. Reconstructie van de middeleeuwse situatie met de verspringende achtergevel ter plaatse van de vroegere steeg. De begane grond had vermoedelijk zowel in voor- als achterkamer een haard tegen de westmuur. Langs de andere zijmuur loopt de gang van nr 34.

lagen baksteen = 85,5 cm). De rechter zijmuur - waar het 17e-eeuwse poortgebouw nr 11 tegenaan gebouwd is - heeft vrijgestaan. Ook rechts van de poort stond een eenlaags middeleeuws huis (10 lagen baksteen = 80 cm). In de 17e eeuw werd het huis gesplitst door een halfsteens dwarsmuur met stijl- en regelwerk. Een nieuwe, enkelvoudige balklaag, die uit simpelweg gekloofde boomstammen bestond, werd evenwijdig aan de voorgevel gelegd. Het rechterhuis kreeg achterin een dwarsgeplaatste kelder met een kelderlicht naar de poort. De rug-aan-rug stookplaatsten bevonden zich eveneens in het achterste deel van het huis, zodat we mogen aannemen dat een binnenpui de scheiding vormde tussen een woongedeelte achterin en een bedrijfs gedeelte (winkel?, werkplaats?) aan de straatzijde.

Een waarschijnlijk gelijktijdig gebouwd poorthuis (nr 11) was op de verdieping en zolder als zelfstandige woning opgezet met in de poort een omtimmerde trap. Op de verdieping voerde deze, eveneens met

een beschieting, verder als spiltrap naar de zolder. De op één na laatste balk van de enkelvoudige balklaag met sleutelstukken stak met een pen in de trapspil. De haard was in de zuidmuur gesitueerd.

In 1824 werden de nrs 13 en 11 verbouwd. De toegang tot de poortwoning verliep sindsdien via nr 13; trap en kap werden vernieuwd. Beide delen van nr 13 kregen een verdieping en daarmee ook een nieuwe kap. Dat alles werd op de meest goedkope wijze gedaan, waarbij de grootste luxe uit een kachelnis met houten omlijsting bestond. Geld voor behang op de verdieping werd uitgespaard door de witgekalkte muren met rode banen te beschilderen (afb. 109). Aan het einde van de 19e eeuw kreeg de begane grond een dubbele winkelpui, de gevels werden gepleisterd met een blokkenpatroon, terwijl de gevel van nr 11 met een schijnverdieping werd verhoogd.

B. J. M. Klück

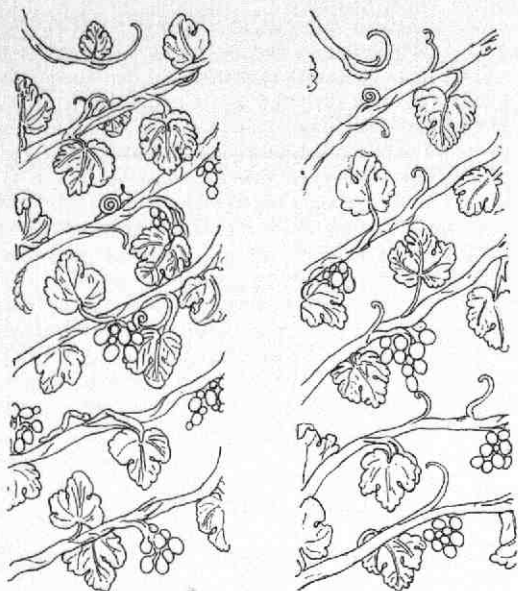
22. Lange Lauwerstraat 32

Na het vooronderzoek, waarvan de bevindingen besproken zijn in de Kroniek 1981 (MBOU 1982-2,

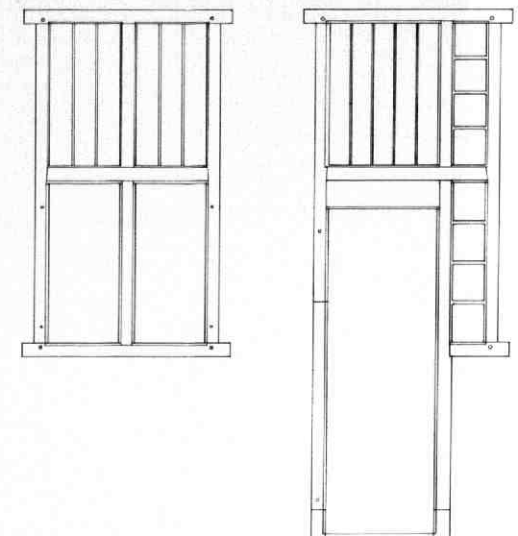

Afb. 111 Lange Lauwerstraat 32. De in de kelder aangetroffen en schoongemaakte zandstenen kolommen van een 17e-eeuwse schouw.

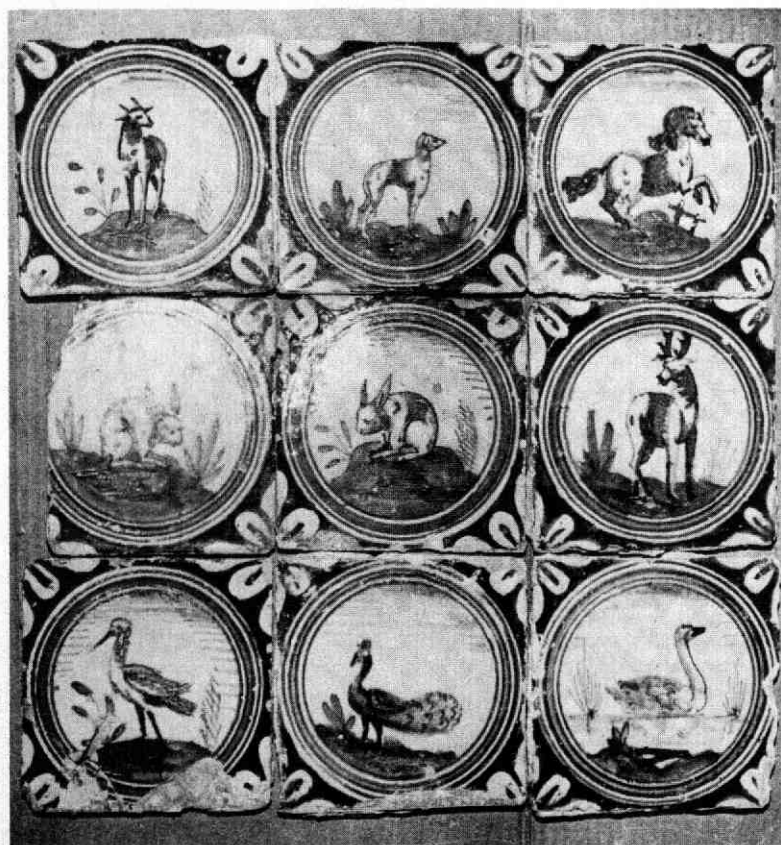

Afb. 112 Lange Lauwerstraat 32. Het patroon van de druivenranken op de schouwkolommen. Tek. Bart Klück. Natuurkenners zullen daarin een wijngaardslak en een spannerrups herkennen.

Afb. 113 Lange Lauwerstraat 32. Links: reconstructie van een 17e-eeuws kruiskozijn aan de hand van de teruggevonden stijlen en bovendorpel. Rechts: hoe daar in de 18e-eeuw een deur van is gemaakt. Tek. Bart Klück.

Afb. 114 Lange Lauwerstraat 32. Vroeg 17e-eeuwse meerkleurige tegels, als uitvlakking van de muur in het pleisterwerk aangetroffen. Foto Bart Klück.

18-49), was de ingrijpende verbouwing de laatste gelegenheid om nog aanvullende informatie over de geschiedenis van dit huis te vergaren.

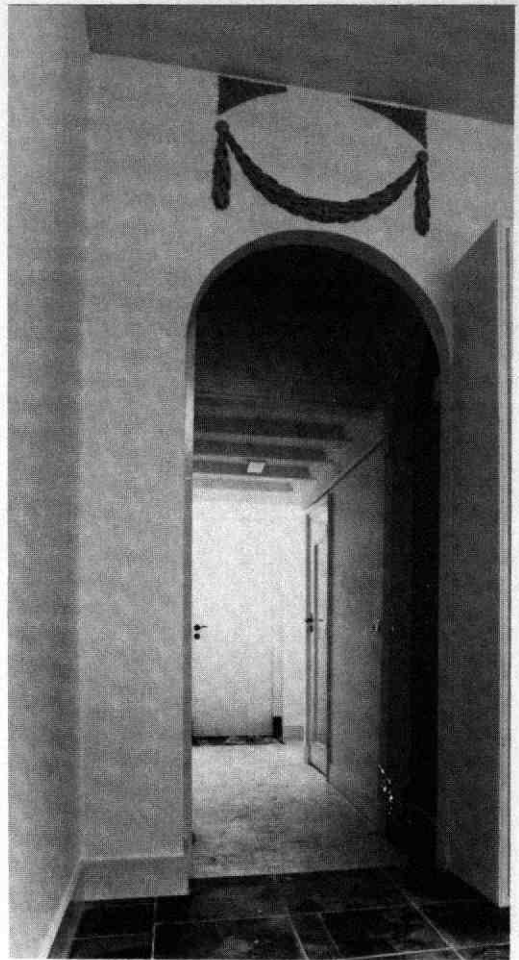
Illereerst bleek dat het huis in zijn laat-middeleeuwse staat geen houten, maar een stenen voorgevel heeft gehad. Ook de op de verdieping nog aanwezige marmesmuur bleek tot de oorspronkelijke opzet te behoren. Een ruim twee meter brede dichtzetting in de muur zou op de aanwezigheid van een rug-aan-rug stookplaats kunnen duiden. De bestaande stookplaatsen in de linker zijmuur waren echter niet ouder dan de 17e eeuw. De plaats van de oude haarden op de verdieping zou aangeven dat het oorspronkelijk één laag hoge huis op zolder bewoond was.

Uit het plattegrond is het huis afwijkend: het is bijna vierkant met een inspringende noordoosthoek (afb. 110). Vermoedelijk is dit het gevolg van het opslokken van een rechts van het oude perceel naar de stadswal lopende steeg, die daarbij gereduceerd werd tot de nog bestaande achteruitgang van het buurpand. De achter helft van de steeg kan dan voor dit buurpand zijn geannexeerd. Deze verdeling zou verklaren waarom de achtergevel van nr 32 hier terugwijkt. Van de oorspronkelijke indeling van de achtergevel waren nog een segmentboog boven de deur en een kloostervenster van de vroegere vliering over.

De middeleeuwse eiken balklaag was nog groten-deels aanwezig en op de achterste moerbalk stond nog een stuk eiken spant. Met behulp van een ingesetselde muurplaat in de linker zijmuur en de aftekening van de oude kaphelling in de dwarsmuur, was het eenvoudig de middeleeuwse kap te reconstrueren. Daarbij bleek dat de 17e-eeuwse verbouwing niet veel aan de hoofdopzet van het huis veranderd had: het bleef een breed, eenlaagshuis, dat alleen naar beneden met een kelder onder de voorkamer uitgebreid werd met het doel daarin de keuken onder te brengen. Dit werd vergemakkelijkt omdat het onder-elderde buurhuis al over een diep aangelegde zijruimte beschikte. Voorbij het eerste balkvak werd het huis overlangs opgedeeld met rechts de trapopgang en keldertoegang en daarboven een insteekverdieping.

De muur tussen voor- en achterkamer werd door een venster vervangen en beide vertrekken kregen een stookplaats tegen de linker zijmuur. Daarbij is niet definitief vast te stellen welk vertrek over de rijke muur beschikte waarvan de fraai bewerkte stenen wangstukken uit het tweede kwart van de 17e eeuw omstreeks 1800 naar de kelder verhuisd zijn (afb. 111 en 112).

De als vloerbalken hergebruikte kruiskozijnen wijzen dat de voorkamer - met geprofileerde kozijnen - toevoering was. Dat het bedoelde kruisvenster tot de voorgevel behoorde, blijkt uit het feit dat het venster in de loop van de 18e eeuw in een deur veranderd is; toen werd een zijkamertje als hal afgeheiden en werden deur en rechter venster omgekeerd (afb. 113). In de linker zijmuur van de achterkamer op de beganegrond is ondermeer een serie fraaie diertegels uit de vroege 17e eeuw over-

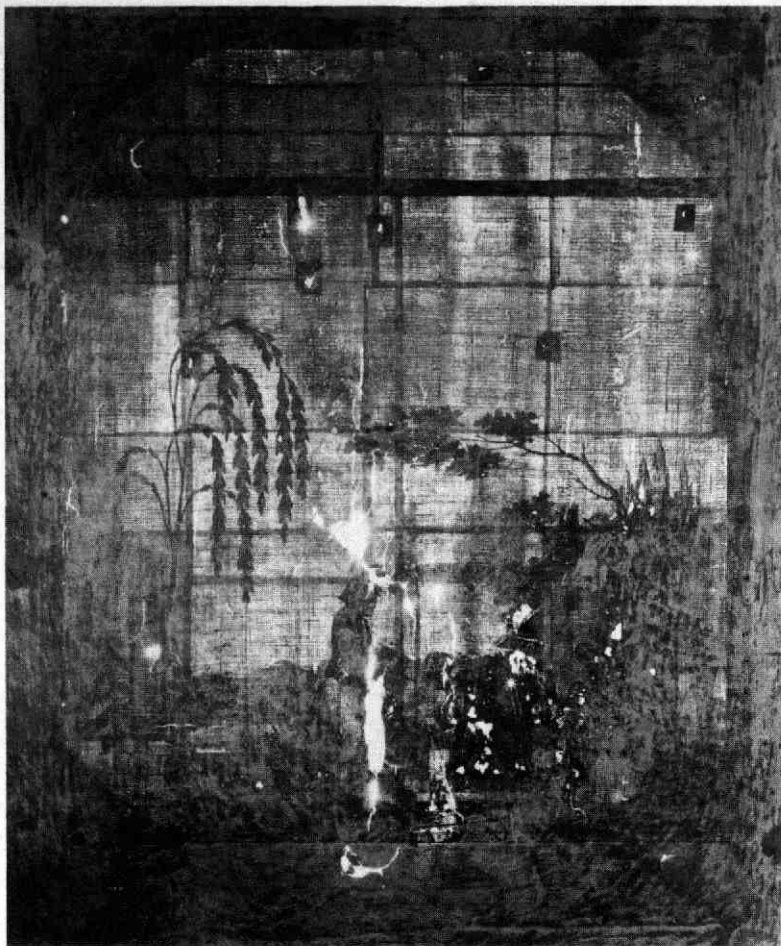

Afb. 115 Lange Lauwerstraat 32. Interieur na de verbouwing met het laat-18e-eeuwse snijwerk boven de doorgang. Tegen de wand daarachter hing het paneel van afb. 116.

voorschijn gekomen, die als materiaal voor de uitvlakking van de muur gebruikt waren (afb. 114).

Pas bij de verbouwing van het huis tegen het einde van de 18e eeuw gebeurden er allerlei ingrijpende dingen, zoals het aan de westzijde tot een verdieping verhogen van de voorzolder, waardoor er een extra kamer bijkwam. Er werd een enkelvoudige balklaag gelegd, die rechts op de oude wormplaat rustte. Daartoe werd het voorste spant verwijderd en kwam de vlieringvloer omhoog. Onbekommerd werd een stuk van de stijlen van het 17e-eeuwse vlieringjuk afgezaagd en de nieuwe vloer daaronder geschoven. Gelukkig waren het veerkrachtige grenen delen, die het - zij het tot het uiterste doorgelopen - onder de last van de kap - bijna tweehonderd jaar hebben volgehouden. Men volgde dit slechte voorbeeld toen in de 19e eeuw ook de achterzolder aan de westzijde werd opgetrokken.

Uit de late 18e eeuw stamt ook een kunstig gesneden

Afb. 116 Lange Lauwerstraat 32. Witgekalkt paneel dat met behulp van een sterke lamp een vroeg 19e-eeuwse schildering toont waarop een vijftal personen staat afgebeeld tegen een achtergrond met een vakwerkhuis, bomen en bergen (Frankrijk?).

eikenhouten guirlande met laurierbladeren, die waarschijnlijk bedoeld was voor een schouwboezem, maar die in de 19e eeuw boven een doorgang geplaatst werd (afb. 115). Daarachter hing tegen de zijwand van de insteekverdieping een witgekalkte bespanning van jute op een raamwerk. Toen die met een sterke lamp doorschonen werd, bleek het een schilderij met een romantische landelijke voorstelling te zijn (afb. 116).

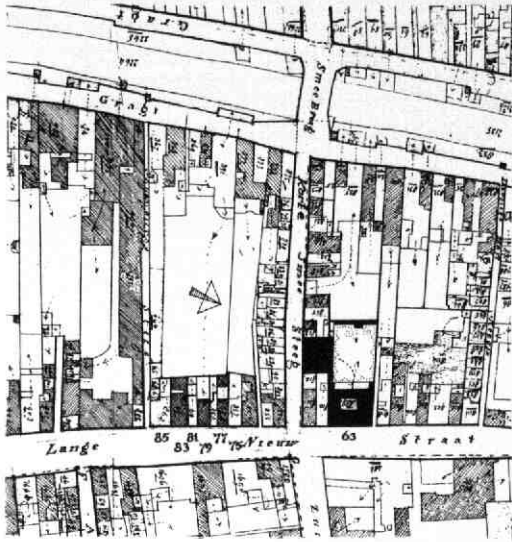
B. J. M. Klück

23. Lange Nieuwstraat 63

Dit pand is het enige voorbeeld van een opvallend breed en royaal huis aan de Lange Nieuwstraat (zie bij Lange Nieuwstraat 75-85) (afb. 117). Hoewel bij een verbouwing in 1952 het huis op diverse punten aan effect heeft ingeboet, zeker waar het het interieur betreft, bleek thans bij de (vrij oppervlakkig gebleven) renovatie, dat het huis zijn 17e eeuwse opzet vrij goed bewaard heeft. Het gaat hier om een zeven traveeën breed, geheel onderkelderd tweebeukig huis van twee bouwlagen (afb. 120). De vloer van de be-

ganegronnd ligt in verband met de hoge kelders ongeveer een meter boven straatpeil. De grenen moer- en kinderballagen zijn vrijwel compleet bewaard gebleven, inclusief een belangrijk deel van de (eiken) sleutelstukken (afb. 122). De moerbalken op de begane grond zijn afgewerkt met duivejagers, die in de vorm van kapellen vlak vóór de sleutelstukken eindigen (een variant hierop werd aangetroffen in Minderbroederstraat 18, Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 126-127). De ingelaten kinderballen zijn verhoudingsgewijs vrij fors (10 x 12,5 cm als breed model, hart op hart 32 cm).

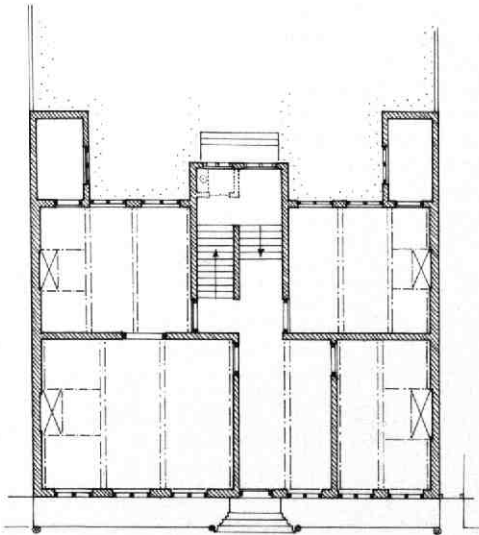
Het huis is vrij symmetrisch van opzet (afb. 118): een grote hal in het midden, met daarachter in de tweede beuk het trappenhuis met bordessen (beide in de 18e eeuw met fraai stucwerk gedecoreerd). Links en rechts zijn in beide beuken grote kamers met (merendeels verdwenen) stookplaatsen tegen de zijmuren. De (in 1952 vernieuwde) schoorstenen op de voorste beuk hebben vanouds een achtkantig model; die op de achterste beuk waren vierkant en een stuk forser. Dit laatste hangt wellicht samen met de plaats van de keuken, die zich vermoedelijk vanouds in de kelder onder de achterste beuk heeft bevonden. De achter-

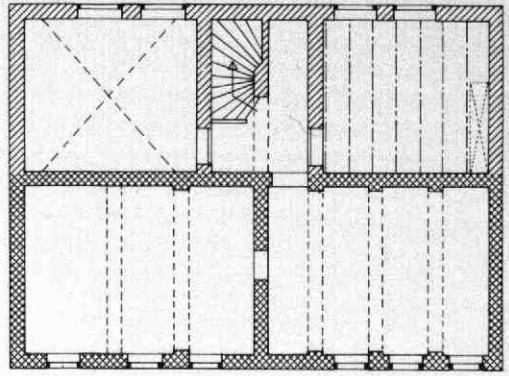
Afb. 117 Lange Nieuwstraat 63. Situatie van de panden Lange Nieuwstraat 63 en 75-85; detail uit de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

gevel is plastisch geleed door drie uitbouwen over twee etages (afb. 121). De middelste daarvan sluit aan op het trappenhuis; de beide hoekuitbouwen zijn kennelijk bedoeld voor toiletvoorzieningen op twee niveaus. Rechts beneden bleef als toegang daartoe nog een zwaargeprofileerd 17e-eeuws deurkozijn bewaard (afb. 122).

De royale kelders van de voorste beuk zijn voorzien van een reeks gordelbogen met troggewelven (baksteenformaat: $29 \times 14 \times 6,5$ cm) (afb. 119). Zij behoorden ooit bij een even breed opgezet middel-

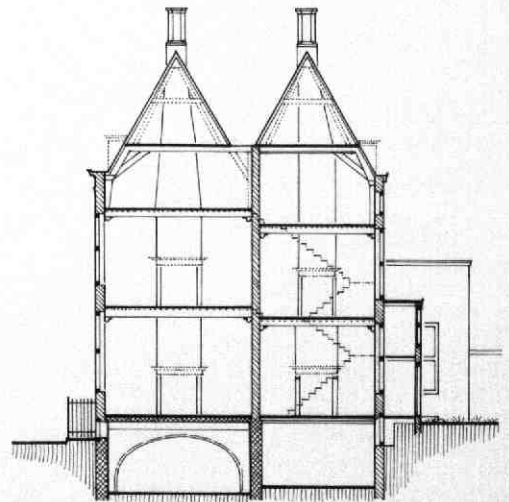
Afb. 118 Lange Nieuwstraat 63. Plattegrond van de beganeground; reconstructie van de 17e-eeuwse opzet. Tek. A. F. E. Kipp.

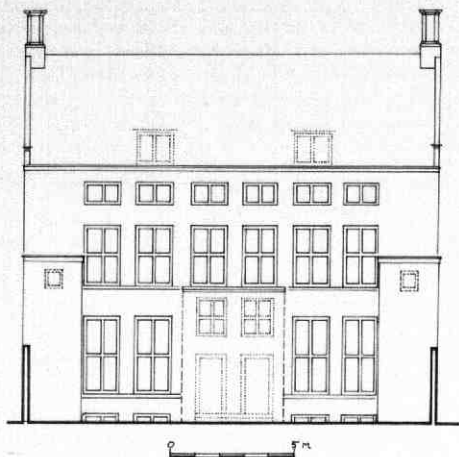
Afb. 119 Lange Nieuwstraat 63. Plattegrond van de kelder; reconstructie van de 17e-eeuwse opzet. Tek. K. Terhorst.

eeuws huis, dat bovengronds kennelijk rond het midden van de 17e eeuw geheel werd vernieuwd: al het dragende muurwerk vertoont namelijk vanaf het beganegroundpeil een kleiner baksteenformaat ($25 \times 12 \times 5$ cm, 10 lagen 59 cm). Tegelijk met deze vernieuwing werd kennelijk de achterste beuk gebouwd, die, tot en met de kelders (links met een kruisgewelf, rechts met troggewelfjes op een houten balklaag) de indruk maakt een geheel 17e-eeuwse uitbreiding te zijn. Alle balklagen in het huis vertonen dezelfde detaillering; zij geven geen aanleiding om twee bouwfasen te veronderstellen, zoals dat nogal eens bij een aantal andere 17e-eeuwse voorbeelden van tweebeukige huizen het geval blijkt te zijn. Wel liggen de vloerniveaus van de achterste beuk (en vroeger ook van de kap) lager dan die van de voorste beuk.

Als merkwaardig detail kwam bij de moer- en kinderbalklaag van de linker achterkamer op de beganeground een voorbeeld van een oude isolatietechniek

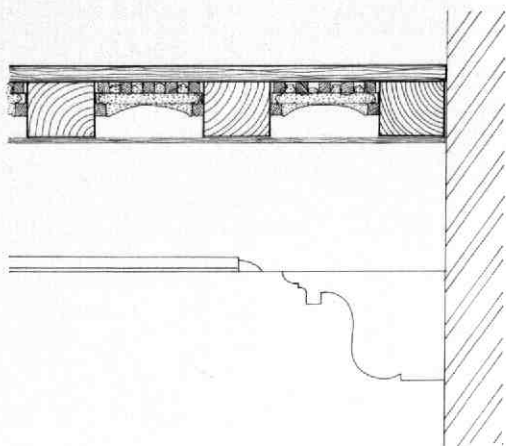

Afb. 120 Lange Nieuwstraat 63. Dwarsdoorsnede door het huis; reconstructie van de 17e-eeuwse opzet. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 121 Lange Nieuwstraat 63. Reconstructie van de 17e-eeuwse achtergevel. Tek. A. F. E. Kipp.

tevoorschijn, en wel in de vorm van tussen de kinderbalken geplakte „troggewelfjes” van een mengsel van leem met stro en paardehaar op een rooster van latjes (afb. 123). Het oudste (grijsgroene) schilderwerk liep door over kinderbalken en vloerplanken, en onder tegen de kinderbalken werden resten van dun eiken wagenschot aangetroffen. Bovendien werden geen sporen van witkalk op het leempleisterwerk waargenomen. Een decoratieve bedoeling als plafondafwerking (zoals van sommige 17e-eeuwse voorbeelden elders bekend is) ligt hier dan ook niet voor de

Afb. 123 Lange Nieuwstraat 63. Detail van het plafond van de linker achterkamer op de beganegrond. Tek. A. F. E. Kipp.

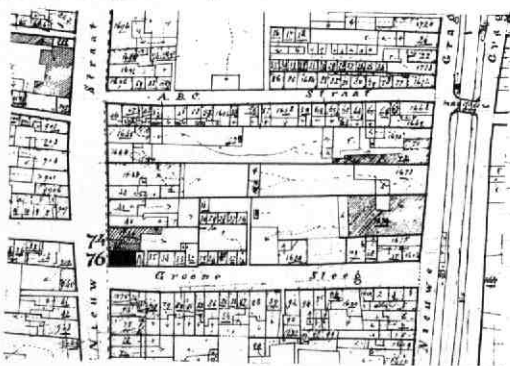
hand. Veleer gaat het in dit geval om een laat 17e-eeuwse of 18e-eeuwse aanpassing van het plafond aan de mode van die tijd, toen men een keurig vlak plafond op prijs stelde en het comfort van een goede isolatie wist te waarderen. Vermoedelijk werd de kamer tezelfdertijd voorzien van een betimmering en bespanning, ten behoeve waarvan de sleutelstukken (met uitzondering van die bij de strijkbalken en naast de schoorstenen) werden afgezaagd, en de moerbalk-profilering tot aan het muurvlak werd voortgezet.

A. F. E. Kipp

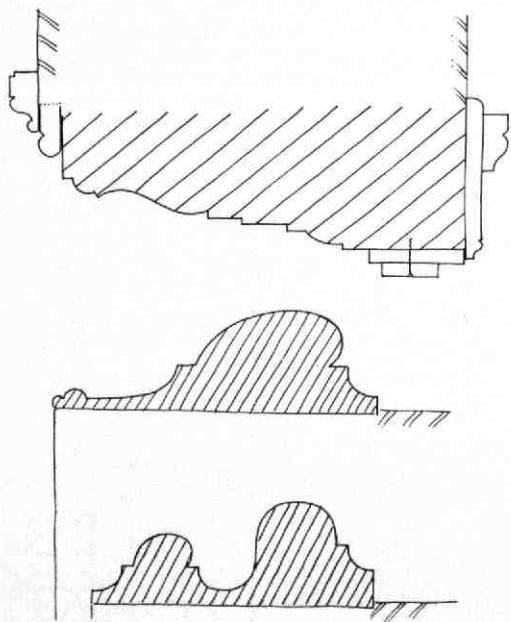
24. Lange Nieuwstraat 74 en 76

Tijdens de renovatie van het grote hoekpand Lange Nieuwstraat 76 kwamen nadere gegevens aan het licht, zowel ten aanzien van de 17e-eeuwse opzet van het huidige huis, als ten aanzien van de eraan voorafgaande bebouwing (afb. 124).

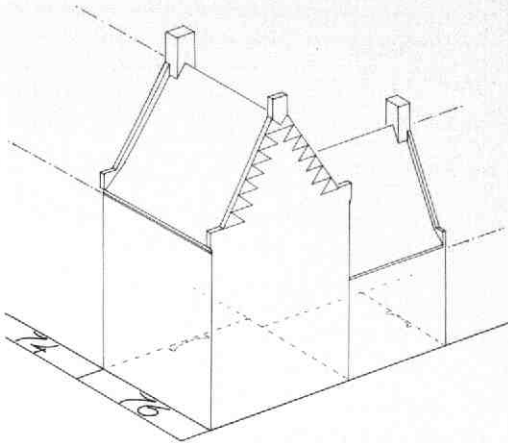
Dit laatste is met name van belang nu er op een aantal punten langs de Lange Nieuwstraat in het recente

Afb. 124 Lange Nieuwstraat 76. Situatie van de nrs 74 en 76 op de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 122 Lange Nieuwstraat 63. Doorsnede door het 17e-eeuwse deurkozijn naar de rechter uitbouw op de beganegrond, en door twee kozijnomlijstingen uit de 18e eeuw.

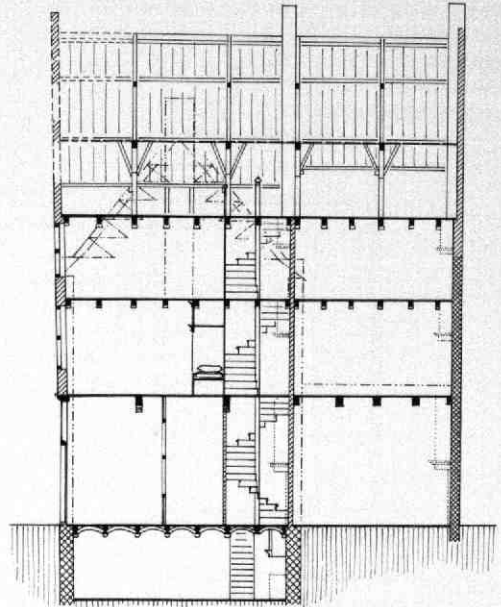
Afb. 125 Lange Nieuwstraat 76. Vogelvluchtbeeld van de middeleeuwse bebouwing ter plaatse van Lange Nieuwstraat 76. Tek. A. F. E. Kipp.

verleden wat meer over de middeleeuwse bebouwing aldaar bekend is geworden. Verwezen zij daarvoor naar Lange Nieuwstraat 63 en 75-77-79-81-83-85 in deze Kroniek, alsmede naar Lange Nieuwstraat 26-28-30 in de volgende Kroniek.

Lange Nieuwstraat 76 is rond het midden van de 17e eeuw ontstaan als nieuwbouw op de hoek van de Groenestraat, ter plaatse van twee middeleeuwse huizen. Bij de bouw werd voor de linker zijmuur en voor de achtermuur gebruik gemaakt van de met de belendingen gemene muren, en verder van de funderingen en van de kelder aan de voorzijde (afb. 125). Uit deze bewaard gebleven oudere bouwdelen viel af te leiden, dat er ter plaatse voordien een onderkelderd tweelaags middeleeuws hoekhuis stond met de kap evenwijdig aan de Lange Nieuwstraat, en daarachter een bescheidener en minder diep eenlaags huis, zonder kelder en met de kap evenwijdig aan de Groenestraat (afb. 126). Van het oude hoekhuis kwamen de vloerpeilen van verdieping en zolder ongeveer overeen met die van eerste en tweede verdieping van het 17e-eeuwse huis. De topgevel opzij was afgewerkt met vlechtingen en bestond uit moppen van het formaat $30 \times 15 \times 7,7,5$ cm (10 lagen 84 cm). Bovendaks was deze muur slechts halfsteens (afb. 127).

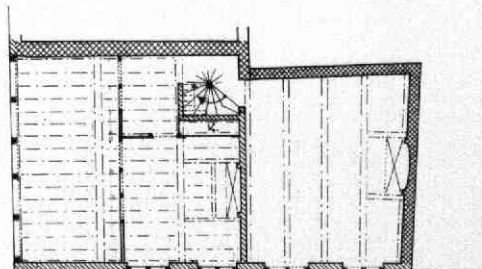
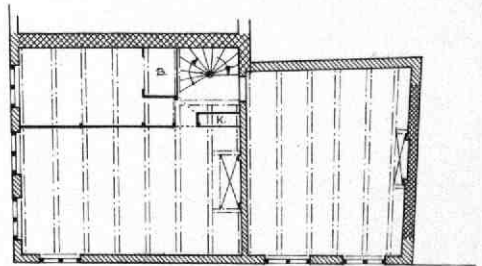
Het achterste huis was kennelijk van jongere datum. Het muurwerk bestond hier uit kleine moppen ($26 \times 12,5 \times 5,5$ cm, 10 lagen 70 cm), wat wijst op een ontstaan in de 16e eeuw. Het huis heeft altijd stookplaatsen gehad in de oostmuur, de huidige achtermuur.

Bij de 17e-eeuwse nieuwbouw kreeg het huis direct zijn huidige omvang. Aan het verschil tussen de beide middeleeuwse voorgangers dankt het de sprong in de linker zijmuur, voor de rest is het zeer regelmatig van opzet. De sobere voorgevel met hanekamstrekken boven de vensters is op vlucht gebouwd en rustte waarschijnlijk vanouds op een houten onderpui. Voor

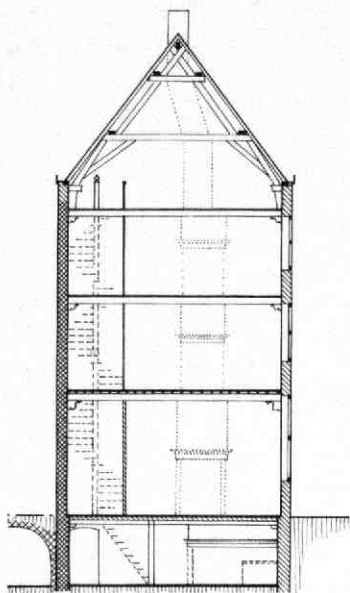

Afb. 127 Lange Nieuwstraat 76. Langsdoorsnede met reconstructie van de 17e-eeuwse opzet en met bouwsporen van de middeleeuwse huizen ter plaatse. Tek. A. F. E. Kipp.

de voor- en de zijgevel werd verschillende baksteen gebruikt. Die van de voorgevel is hard en paarsbruin van kleur ($24 \times 11 \times 5$ cm, 10 lagen 59 cm); die van de zijgevel is van een zachtere kwaliteit en oranje-rood ($24 \times 11,3 \times 4,5-5$). De hanekamstrekken in de voorgevel zijn eveneens van de laatstgenoemde soort. Het gelige voegwerk was afgewerkt met een

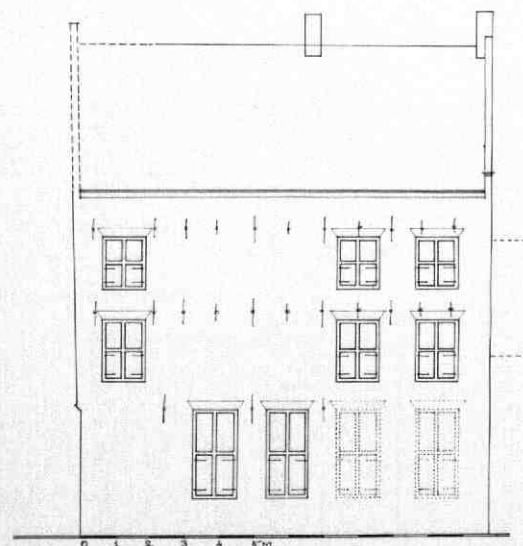
Afb. 126 Lange Nieuwstraat 76. Plattegrond van de beganegrond en de eerste verdieping met reconstructie van de 17e-eeuwse indeling. Tek. A. F. E. Kipp.

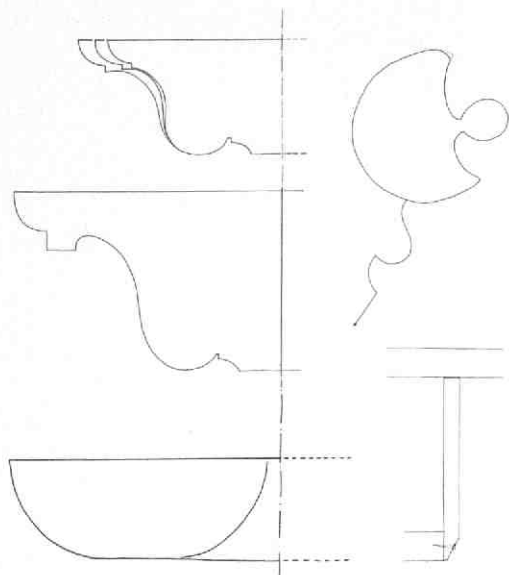
Afb. 128 Lange Nieuwstraat 76. Dwarsdoorsnede met reconstructie van de 17e-eeuwse opzet.

holle dagstreep. De zijgevel had oorspronkelijk minder vensters dan thans (afb. 129).

De balklagen bestaan boven de beganegrond uit grenen moer- en kinderbalken, boven de eerste en tweede verdieping zijn zij enkelvoudig (afb. 126). Alledrie zijn zij voorzien van reeksen 17e-eeuwse sleutelstukken (afb. 130). De ca 30 cm brede grenen vloerdelen zijn middels losse eiken veren met elkaar verbonden. De kelder had tot voor kort troggewelven op zware platte balken met duivejagers en driezijdig afgeronde sleutelstukken. De kapconstructie bestaat uit eiken

Afb. 129 Lange Nieuwstraat 76. Reconstructie van de 17e-eeuwse zijgevel aan de Groenestraat. Tek. A. F. E. Kipp.

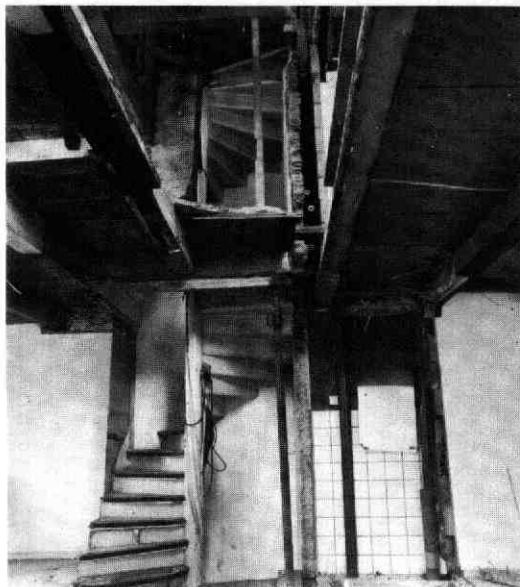
Afb. 130 Lange Nieuwstraat 76. De sleutelstukken in de kelder (linksonder), op de beganegrond (midden) en op de beide verdiepingen linksonder. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 131 Lange Nieuwstraat 76. Doorsnede door de spil (boven) en een stootbord (onder) van de 17e-eeuwse spiltrap. Tek. A. F. E. Kipp.

krommers met gehakte telmerken (lopend van achter naar voor) en grenen dekbalken, met A-spanten daar bovenop. In verband met de sprong in de linker zijmuur zijn de spantpoten in het achterste gedeelte aan die kant recht.

De over de volle hoogte doorlopende spiltrap bevindt zich tegen de linker zijmuur direct vóór de sprong (afb. 131, 132). Hij heeft een grenen spil met ingesneden leuning en dragende stootborden. De treden hebben in het bovenste gedeelte hun profilering aan de spilzijde bewaard. In dit gedeelte zijn enkele treden van een aantal grote ronde gaten voorzien en hebben twee treden de vorm van een open rooster, om daarvoorheen licht van een dakvenster te kunnen laten vallen op het daaronder gelegen trapgedeelte (afb. 133, 134).

Wat de oorspronkelijke indeling betreft, verschaften vooral sporen in het schilderwerk van de plafonds aanwijzingen (afb. 126). Stenen binnenmuren bevonden zich alleen op de scheiding van de voor- en achterhelft van het huis op de beganegrond en op de eerste verdieping, en rond de spiltrap op de beganegrond. De voorhelft van het huis was op de beganegrond op drie meter achter de voorgevel nog een keer in tweeën gedeeld middels een houten binnenpui. De voorruimte heeft mogelijk vanouds een winkel(achtige) functie gehad. Daarachter lag een woonkamer, die voorzien was van een stookplaats tegen de halfsteens tussenmuur. Links daarnaast was een trapthal afgescheiden. In de achterhelft van het huis

Afb. 132 Lange Nieuwstraat 76. Gezicht op de spiltrap op de eerste en tweede verdieping tijdens de bouwwerkzaamheden.

was vermoedelijk een kamer met een grote stookplaats in de as van de achtergevel. Of hier ooit een keuken is geweest, of dat deze zich vroeger in de voorkelder heeft bevonden, was niet meer na te gaan. Op de verdieping was door middel van houten wanden de voorhelft van het huis in een grote kamer op de hoek en een smalle kamer vóór de spiltrap ingedeeld. De grote kamer had tegen de halfsteens scheidingmuur een stookplaats met aan de ene kant een kast en aan de andere kant een bedstee. In de kleine kamer was nog een deel van het 17e-eeuwse trapbeschot bewaard gebleven. De achterkamer was, evenals die beneden, ongedeeld.

De tweede verdieping heeft mogelijk alleen een houten wand tussen voor- en achterhelft gehad. Een ver-

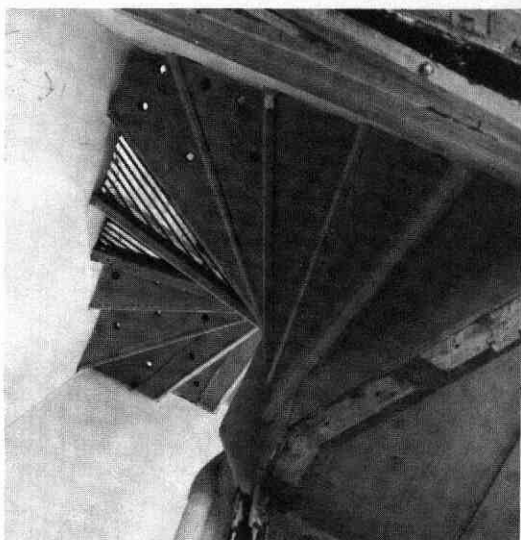

Afb. 133 Lange Nieuwstraat 76. Het bovenste gedeelte van de spiltrap met de lichtgaten voor de verlichting van het daaronder gelegen trapdeel op de eerste verdieping.

dere indeling kon hier niet worden vastgesteld.

Aansluitend op de zijmuur van het middeleeuwse hoekhuis bevindt zich onder het rechter gedeelte van het buurhuis (nr 74) een middeleeuwse kelder, behorende bij de voorganger van het voor het overige in de 19e eeuw geheel vernieuwde pand. Deze kelder loopt door tot aan het verlengde van de achtermuur van het genoemde hoekhuis, maar is slechts 3 m breed. Het muurwerk bestaat uit moppen van $29/30 \times 14,5 \times 7$ cm (10 lagen 82 cm); het bijbehorende tongewelf had zijn kruin loodrecht op de straatrichting en werd in de 17e eeuw vervangen door een enkelvoudige balklaag.

Deze kelder heeft vermoedelijk behoord bij een huis van 9,50 m breed, dat dezelfde bouwdiepte had als het toenmalige hoekhuis (6,80 m), dat voorzien was

Afb. 134 Lange Nieuwstraat 76. Het bovenste gedeelte van de spiltrap met de lichtspalten voor de verlichting van het daaronder gelegen trapdeel van onderen gezien.

van een kap evenwijdig aan de voorgevel, en dat slechts voor éénderde deel onderkelderd was; een indeling die te vergelijken is met de indeling bij huizen met een opkamer.

A. F. E. Kipp

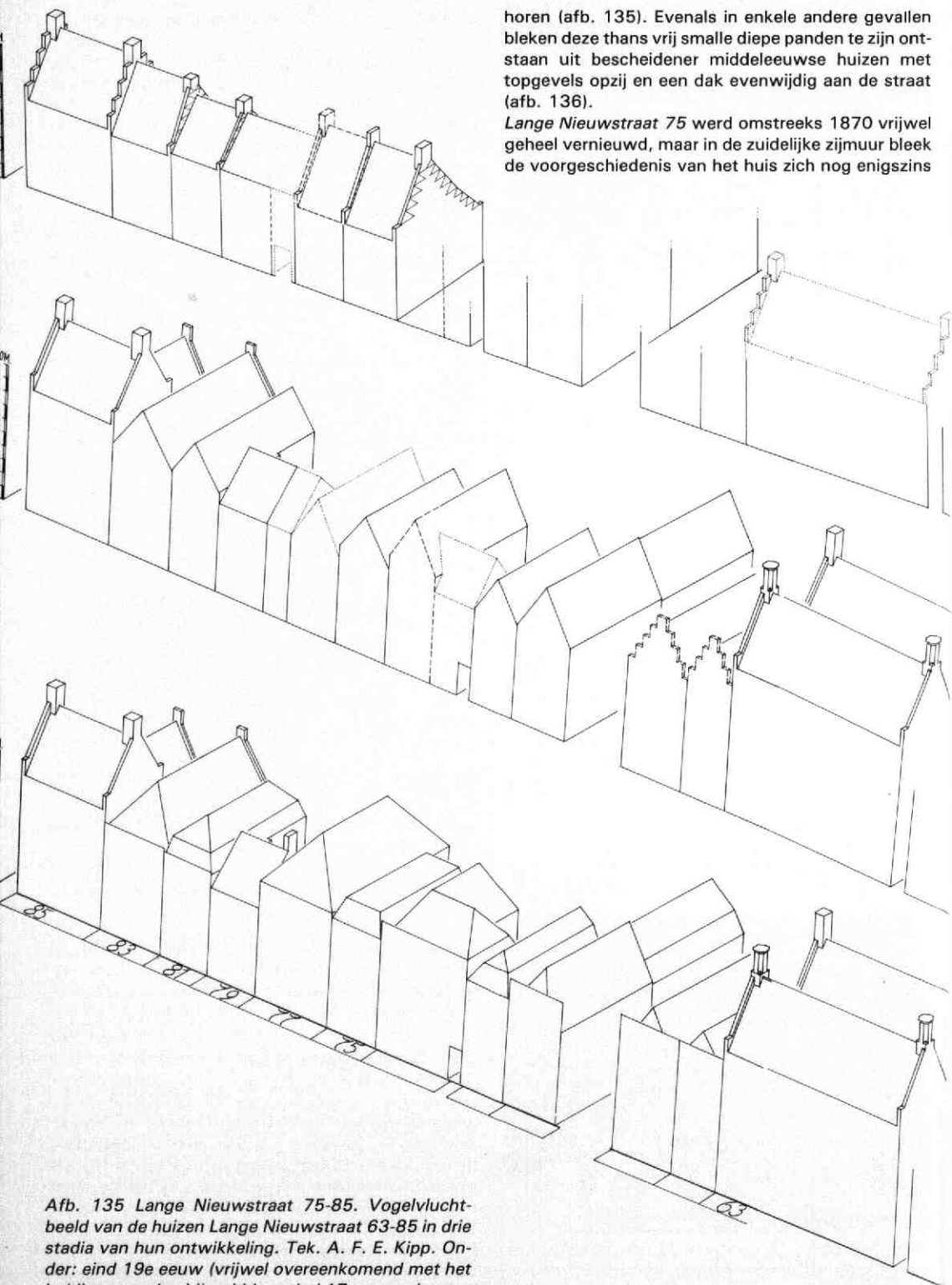
25. Lange Nieuwstraat 75-77-79-81-83-85

Zoals bij Lange Nieuwstraat 76 reeds ter sprake kwam, valt er geleidelijk aan iets meer te zeggen over de middeleeuwse bebouwing aan de Lange Nieuwstraat. Daartoe heeft ook het onderzoek tijdens de renovatie van de panden Lange Nieuwstraat 81 en 83 bijgedragen. Ter wille van het onderlinge verband zijn in het onderstaande tevens de gegevens verwerkt betreffende de nrs 75-77-79 en 85, hoewel de desbetreffende onderzoeken tijdens de renovatie van die panden strikt genomen tot het Kroniekjaar 1987 be-

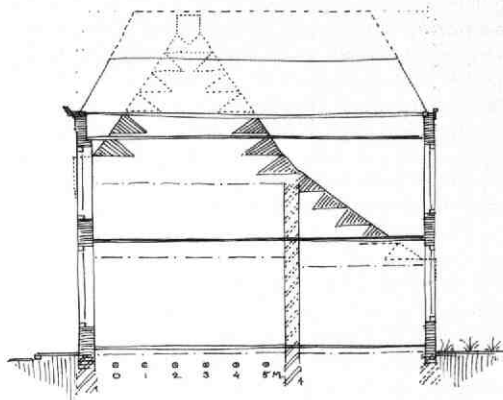

horen (afb. 135). Evenals in enkele andere gevallen bleken deze thans vrij smalle diepe panden te zijn ontstaan uit bescheidener middeleeuwse huizen met topgevels opzij en een dak evenwijdig aan de straat (afb. 136).

Lange Nieuwstraat 75 werd omstreeks 1870 vrijwel geheel vernieuwd, maar in de zuidelijke zijmuur bleek de voorgeschiedenis van het huis zich nog enigszins

Afb. 135 Lange Nieuwstraat 75-85. Vogelvluchtbeeld van de huizen Lange Nieuwstraat 63-85 in drie stadia van hun ontwikkeling. Tek. A. F. E. Kipp. Onder: eind 19e eeuw (vrijwel overeenkomend met het huidige straatbeeld), midden: eind 17e eeuw, boven: de middeleeuwse bebouwing.

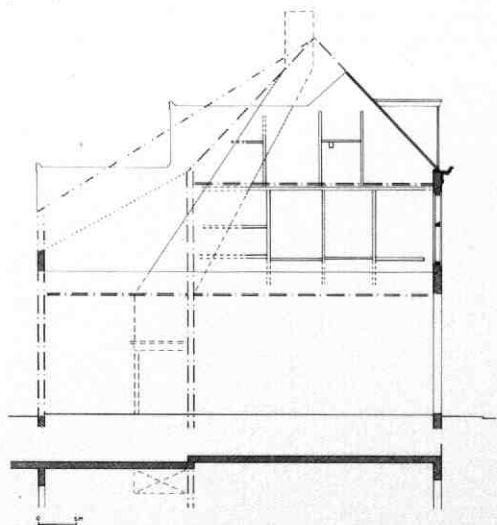

Afb. 136 Lange Nieuwstraat 75-85. Doorsnede door Lange Nieuwstraat 75 naar het zuiden met de gemene zijmuur van de middeleeuwse voorganger. Tek. A. F. E. Kipp.

af te tekenen, en wel in de vorm van een als gemene muur gebouwde topgevel met vlechtingen. Deze muur moet de zijgevel hebben gevormd van een huis van twee bouwlagen, met een kap evenwijdig aan de straat, en een goothoogte van ca 8 m. De begane grond liep vanouds naar achteren door onder een aan-kapping.

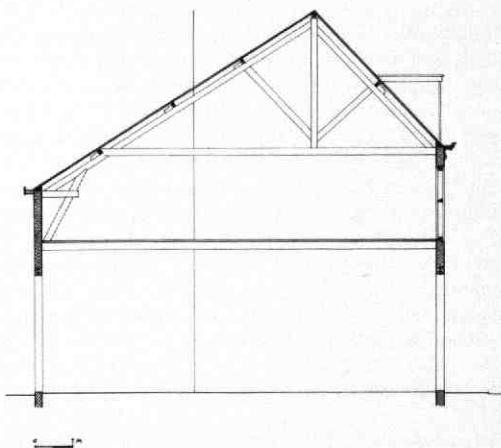
Lange Nieuwstraat 77 heeft vermoedelijk qua opzet geheel aangesloten op bovengenoemde gemene muur tussen 75 en 77. Onder het voorste deel van het huis bevindt zich een kleine kelder met segmentgewelf, die mogelijk nog tot de middeleeuwse opzet teruggaat.

Lange Nieuwstraat 79 is een tot garagetoeegang verbouwd 17e-eeuws woonhuis van middeleeuwse oorsprong. Restanten van de middeleeuwse zijtopgevel

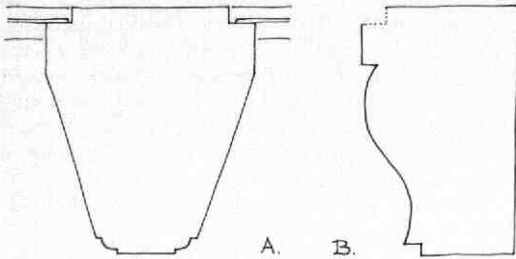
Afb. 137 Lange Nieuwstraat 75-85. Doorsnede door Lange Nieuwstraat 79 naar het noorden met aanduiding van de vakwerkwand en andere bouwhistorische gegevens. Tek. J. van der Hoeve.

aan de zuidzijde waren te zien tijdens de renovatie van nr 81 (afb. 137). Daaruit bleek een toenmalige goothoogte van ca 6,50 m en een vrij flauwe dakhelling (ca 50°); het baksteenformaat was 30 × 14,5 × 7 cm, 10 lagen 83 cm. Het huis moet toen reeds een verdieping hebben gehad. Tevens had het huis een achterbouw, die waarschijnlijk net als bij nr 75 de vorm had van één laag onder een doorgetrokken dakschild, maar die in dit geval een latere toevoeging bleek. Bij een latere modernisering van het huis kwam de oude achtermuur van het voorhuis te vervallen en werd er een nieuwe kap op het huis gezet, die in één keer van voor- tot achtergevel doorliep. Daarbij werd in zoverre op de oude opzet voortgebouwd, dat hiervoor gebruik werd gemaakt van een halfspant (met kreupele stijl), zodat de nu dóórlopen-de verdieping aan de achterzijde zolder bleef, terwijl tevens de nok ongeveer op zijn oude plaats werd gela-

Afb. 138 Lange Nieuwstraat 75-85. Doorsnede door Lange Nieuwstraat 79 naar het noorden reconstructie van de opzet aan het eind van de 19e eeuw. Tek. J. van der Hoeve.

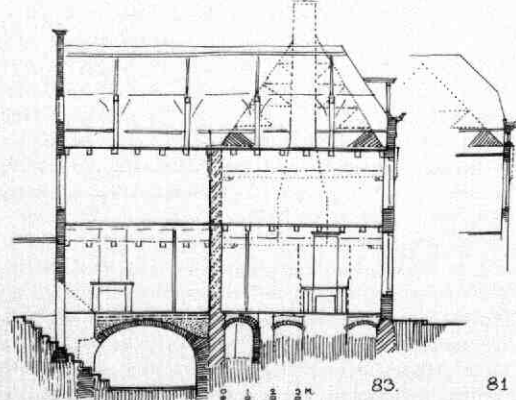
ten. De zijmuur aan de noordzijde bleek te bestaan uit eiken vakwerk met halfsteens invullingen in moppen (afb. 137). Uit de in zicht gekomen delen viel niet duidelijk op te maken of dit een zijmuur betrof of een oude binnenmuur die later als scheiding is gaan dienen voor de panden 77 en 79. Al het houtwerk was eiken, de maat van de stijlen was 12 cm, die van de veldregels varieerde van 6 tot 10 cm. Het huis kreeg bij een verbouwing in de 17e eeuw een nieuwe voorgevel met twee tot op heden bewaard gebleven grenen kruiskozijnen op de verdieping (afb. 139A). Gootlijst en dakkapel werden in de 18e eeuw gemoderniseerd. Hoewel de kap zelf later werd vernieuwd en (vooral aan de achterzijde) gewijzigd, bleef het huis zijn karakter als dwarshuis, met de kap parallel aan de straat, tot op heden behouden (afb. 138). De indeling op de begane grond moet hebben bestaan uit een on- verwarnde voorruimte en een achterkamer met een grote stoekplaats tegen de rechter zijmuur. Omtrent een eventuele (alleen aan de voorzijde te verwachten) kelder zijn geen gegevens bekend.

Afb. 139 Lange Nieuwstraat 75-85. Details van twee 17e-eeuwse vensterkozijnen. Tek. A. F. E. Kipp. Links een kruiskozijn in de voorgevel van nr 79; rechts een bolkozijn op de zolder van nr 83.

Lange Nieuwstraat 81 dateert in zijn huidige vorm in hoofdzaak uit het midden van de 19e eeuw, maar het is ontstaan uit een tweelaags, middeleeuws huis ter diepte van de voorste helft, en een iets inspringende latere uitbreiding daarachter. De noordmuur bleek op zolder nog net een deel van de bovengenoemde middeleeuwse zijtopgevel van het buurpand, nr 79, te hebben bewaard. In de zuidmuur kwam eveneens een deel van een eensteens topgevel in moppen tevoorschijn, ditmaal voorzien van vlechtingen, en aansluitend op een steilere dakhelling (ca 60°, steenformaat 28 × 14 × 6,5 cm, 10 lagen 77 cm). Voor nr 81 lijkt aan beide zijden gebruik gemaakt te zijn van reeds bestaande gemene zijmuren. Gezien de sporen van dakmoeten lag de goothoogte wat lager dan die van nr 79. De uitbreiding naar achteren, in de loop van de 17e eeuw, vond vermoedelijk achtereenvolgens bij 85, 83, 81 en als laatste bij 79 plaats.

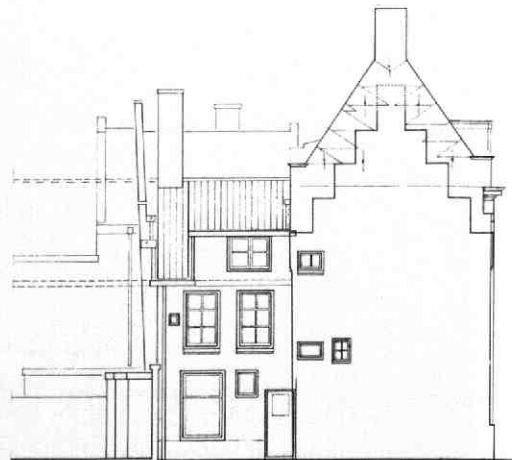
Lange Nieuwstraat 83 behield tot op heden (ondanks een belangrijke 19e-eeuwse verbouwing) grotendeels zijn 17e-eeuwse opzet. Maar ook dit huis was duidelijk herkenbaar gegroeid uit een tweelaags middeleeuwse voorganger van 7,50 m diep, met een goothoogte van ca 6,50 m en een kap evenwijdig aan de straat (afb. 140). Het was niet onderkelderd en

Afb. 140 Lange Nieuwstraat 75-85. Doorsnede door Lange Nieuwstraat 83 naar het noorden met bouwsporen van het middeleeuwse en het 17e-eeuwse huis. Tek. A. F. E. Kipp.

had oorspronkelijk een eigen steens zijmuur aan de rechterkant en een halfsteens schil tegen de reeds bestaande zijmuur van nr 85 aan de linkerkant. De rechter zijmuur bleek te rusten op een fundering met spaarbogen, die onder de voorgevel ontbraken. Het middeleeuwse vloerpeil van de beganegrond heeft kennelijk weinig lager gelegen dan het huidige. Midden onder het huis, nog net binnen de oude omvang, bevond zich een wat latere minikelder, die een tijdlang kennelijk als beerput heeft dienst gedaan. In de 17e eeuw werd het huis naar achteren met 6 m uitgebreid. Dit gedeelte werd voorzien van een kelder met een tongewelf evenwijdig aan de straat, die zich wel over de volle breedte maar niet tot aan de nieuwe achtergevel uitstrekte. De kelder was vanouds voorzien van een kelderlicht rechts en een keldertrap links. Deze laatste mondde uit in de keuken, die zich kennelijk vanaf dat moment in een uitbouw achter de achtergevel bevond. Boven het gewelf werden verschillende plavuizenvloeren aangetroffen, waaronder een 17e-eeuwse van 1,8 cm dikke rode plavuizen (15 × 15 cm), gelegd in halfsteens verband. De toenmalige verdiepingsvloer in deze uitbreiding lag een kleine meter lager dan de huidige, en rustte op een enkelvoudige balklaag die opgelegd was in de zijmuren. Op de verdieping was nog een deel van de 17e-eeuwse grenen spiltrap bewaard gebleven. De zoldervloer bestond uit zeer brede grenen delen (38-44 cm, 3,5 cm dik) met losse eiken veren op een enkelvoudige balklaag. De 17e-eeuwse kap bestaat uit vier A-spanten met tot de nok doorlopende rechte spantbenen en een middels bescheiden korbelen afgeschoord haan-hout bij wijze van dekbalk.

Ook voor Lange Nieuwstraat 85, het hoekhuis aan de voormalige Payenborchsteeg, geldt dat het een middeleeuwse oorsprong heeft. Wel was dit huis vanouds reeds groter dan de boven besproken huizen en werd het bovendien in de 17e-eeuw op een royelere

Afb. 141 Lange Nieuwstraat 75-85. Zuidelijke zijgevel van Lange Nieuwstraat 85 aan de Payenborchsteeg, met aanduiding van de daarin opgenomen middeleeuwse trapgevel. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 142 Lange Nieuwstraat 75-85. Foto van Lange Nieuwstraat 129 vlak voor de afbraak in 1968. Het was het laatst overgebleven middeleeuwse dwars-huis met één bouwlaag aan deze straat.

manier vergroot. Het huidige 17e-eeuwse huis is ontstaan uit een middeleeuws breed huis met een dak evenwijdig aan de straat. De beide daarbij behorende zijtrapgevels in moppen zijn nog geheel bewaard gebleven, dankzij het feit dat zij in de 17e eeuw alleen naar boven toe werden aangevuld tot de huidige omvang (afb. 141). De linker trapgevel is goed vanaf de straat herkenbaar, de rechter kon worden bekeken tijdens het dakherstel van het buurpand. In dit huis lag de vloer van de beganegrond in verband met de hoge kelder ongeveer een halve meter boven de straat (vgl. Lange Nieuwstraat 63). De goothoogte en nokhoogte bedroegen resp. 7,50 en 11 m.

Opvallend is het verschil in karakter tussen de oost- en de westzijde van de Lange Nieuwstraat.

De westzijde wordt in het algemeen gekenmerkt door een vrij bescheiden bebouwing, op een smalle verkaveling, die op veel plaatsen onderbroken wordt door achter-uitgangen van huizen aan de Oude Gracht (afb. 135).

Kennelijk is daar een belangrijk deel van de huizen ooit ontstaan op de verkavelde achterkant van grote, bij de bebouwing aan de Oude Gracht behorende percelen. In de middeleeuwen heeft de bebouwing hier in veel gevallen, ondanks de geringe kavelbreedte, bestaan uit één- of tweelaags huizen met de kaprichting evenwijdig aan de straat. In de 17e eeuw zijn deze huizen meestal verbouwd en vergroot (zowel in de hoogte als in de diepte), en voorzien van kappen dwars op de straatrichting. Een van de laatste nog duidelijk als zodanig herkenbare voorbeelden van deze middeleeuwse huizen was Lange Nieuwstraat 129, een eenlaags pand met grote trapgevels opzij en een achterbouw onder een doorlopend dakschild (net

als bij Lange Nieuwstraat 75, 77 en 79) (afb. 142). Het werd kort voor 1970 gesloopt ten behoeve van de uitbreiding van de Willem Anrtz-stichting. Een nog bestaand tweelaags voorbeeld is Lange Nieuwstraat 11-13.

De oostzijde van de Lange Nieuwstraat (de Nieuwe Gracht-zijde), werd eveneens gekenmerkt door bebouwing die veelal voorzien was van een kap evenwijdig aan de straatrichting. Aan deze kant is echter nauwelijks (meer?) sprake van poortwegen en achter-uitgangen van huizen aan de Nieuwe Gracht. Bovendien ging de bebouwing hier - ook in de 17e eeuw - door op het model van twee lagen met een kap parallel aan de straat, maar met een duidelijk grotere schaal dan aan de westzijde van de straat (bijvoorbeeld de nrs 48-56). Middeleeuwse voorbeelden van huizen met de kap evenwijdig aan de straat bleken nog achterhaalbaar in de panden 28-30, en, een maat groter, in Lange Nieuwstraat 76. Verder speelden - in verband met de ruimtelijke mogelijkheden - aan het eind van de straat aan de oostzijde ook kameren een belangrijke rol; men denke hierbij aan de Beyerskameren, maar er waren er vroeger meer.

A. F. E. Kipp

26. Lange Smeestraat 40, Bartholomeï Gasthuis

Tijdens de verbouwing van het Bartholomeï Gasthuis bleef het bouwhistorisch onderzoek beperkt tot een aantal waarnemingen, die aanvullende gegevens hebben opgeleverd ten aanzien van de bouwgeschiedenis van het complex (afb. 143). Voordien was in 1981 in het kader van de planvoorbereiding reeds onderzoek verricht in de middeleeuwse kappen en kelders (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 49-50). Het onderzoek in Springweg 147/149, zijnde twee van de zes in 1469 gestichte en onder het beheer van het gasthuis gestelde „Cameren van Gheertruyd van den Heylighen Lande" viel in het vorige verslagjaar (zie Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 224-225).

Ter oriëntatie eerst een summier chronologisch overzicht.

In 1367 werd op de plaats van het huidige gasthuis door een onbekend Utrechts burger ten behoeve van behoeftige passanten het St. Apollonia Gasthuis gesticht. Het „Memorieboek van St. Bartholomeüs Gasthuis" uit 1609 (GAU, Bewaarde Archieven II, 1603) zegt hiervan: „Het was maer een seeker cleyne huysinge ofte camere".

In 1378 nam Willem van Gaesbeeck, Heer van Abcoude en Duurstede, het gasthuis onder zijn bescherming en veranderde de doelstelling alsmede de patronheilige. Het gasthuis kwam onder het patronaat van St. Bartholomeüs te staan en moest voortaan langdurig onderdak bieden aan arme zieke mensen. Daartoe moest uiteraard de aanvankelijk vrij bescheiden accommodatie worden aangepast. In 1407 werd voor het beheer van het gasthuis een broederschap

Afb. 143 Lange Smeestraat 40. Situatie van het Bartholomei Gasthuis op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

opgericht en werden de financiële mogelijkheden aanzienlijk verruimd. In de daarop betrekking hebbende fundatiebrief staat onder meer vermeld dat Heer

Willem „dit gasthuis in timmeringhe seer verbeteret heeft“. In 1415 werd er een vicarie verbonden aan het altaar in de gasthuiskapel, dat zelf vermoedelijk van vóór 1407 dateert.

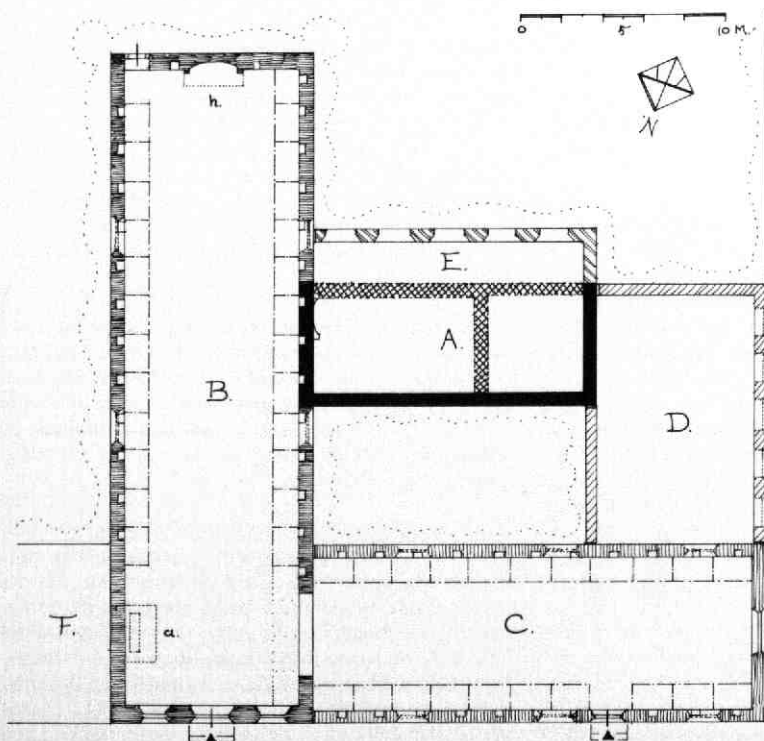
De rekeningen van het gasthuis zijn vanaf 1461 bewaard gebleven (GAU, Bewaarde Archieven II, 1623). In de oudste daarvan is sprake van de oude en de nieuwe „deel“ (zaal): dit wijst op een (vrij) recente uitbreiding met een tweede vleugel, waarbij men dient te bedenken dat in benamingen de aanduiding oud en nieuw lang kan blijven bestaan.

Een volgend belangrijk jaartal is 1642. Op 19 februari van dat jaar werd door de broederschap het eerste van de serie wandtapijten voor de regentenkamer besteld bij Maximiliaan van der Gucht te Delft. Hoewel ook deze bijzondere tapijtserie deel uitmaakt van het restauratieproject, zullen zij thans alleen aan de orde komen in verband met de bouwhistorische informatie die zij blijken te kunnen verschaffen.

Van de belangrijke latere verbouwingen van het oude gasthuis dienen tenslotte nog de volgende te worden genoemd.

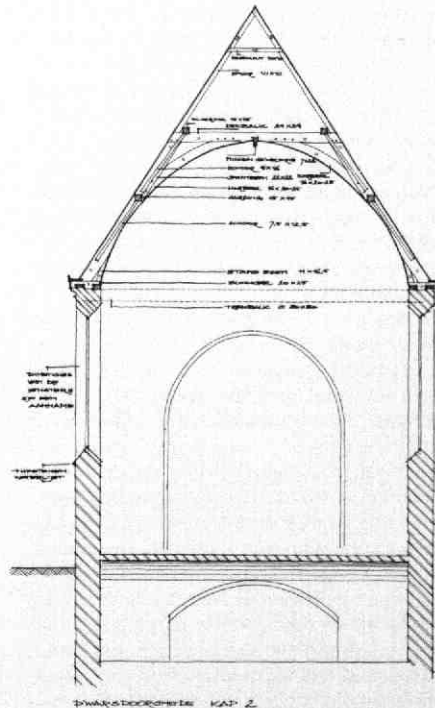
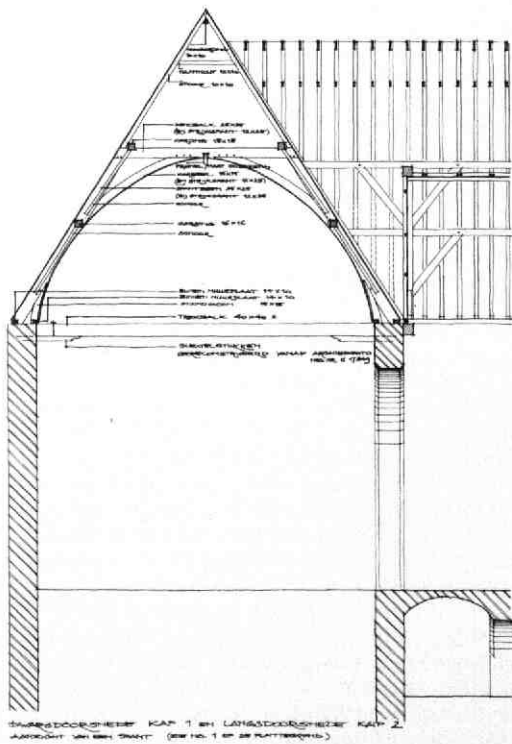
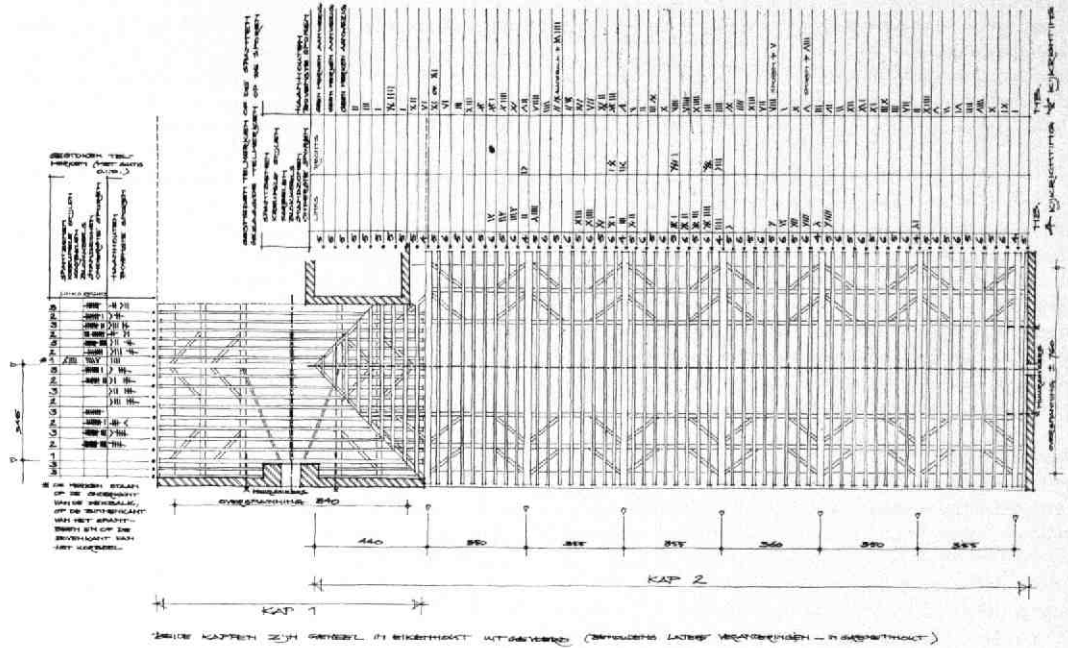
In 1767 werd onder meer het interieur van de straatvleugel gewijzigd, waartoe de boog tussen deze vleugel en de voormalige kapel dichtgemetseld werd en twee spitsboogvensters daarnaast vervangen werden door lager geplaatste nieuwe schuiframen.

In 1800 werd een reeks kamertjes getimmerd in de „vrouwendeel“, de oudste vleugel, waarvoor in de gevels daarvan allerlei nieuwe deuren en vensters

Afb. 144 Lange Smeestraat 40. Reconstructie van de plattegrond van het gasthuis met aanduiding van de opzet van de gasthuiszalen en van de groei van het complex. Tek. A. F. E. Kipp.

A: St. Apollonia Gasthuis, 1367; B: „Oude Deel“ (kapelvleugel), ca 1380; C: „Nieuwe Deel“ (straatvleugel), vóór 1461; D: Westvleugel, ca 1500; E: Vergroting van de Regenten-zaal, 1642; F: Nieuwe vleugel, 1845; a.: plaats van het altaar; h.: de grote haard.

Afb. 145 Lange Smeestraat 40. Plattegrond en doorsneden van de beide middeleeuwse kappen van het Bartholomeï Gasthuis. Tek. K. Rampart. A: Plattegrond met aanduiding van de telmerken. B: dwarsdoorsnede door de kap van de kapelvleugel en langsdoorsnede door de kap van de straatvleugel C: Dwarsdoorsnede door de kap van de straatvleugel.

moesten worden gemaakt ter vervanging van de middeleeuwse openingen.

Bij een herindeling van de vleugel langs de straat in 1819 werd het aantal vensters in de voorgevel aanzienlijk vergroot en kreeg deze zijn huidige developzet.

In 1845 ontwierp de architect Van Lunteren de oostelijke vleugel langs de Smeestraat, die als uitbreiding het spiegelbeeld van de inmiddels verbouwde westvleugel vormde.

In 1927 werd de oudste middeleeuwse vleugel grotendeels vernieuwd en verhoogd, om in 1957 nogmaals te worden verbouwd (afb. 147, 148). In 1986 werd het oorspronkelijke bouwvolume van deze vleugel weer hersteld, zij het dat daarbij de lengte boven de beganegrond werd ingekort.

Het onderzoek in 1986 spitste zich met name toe op gegevens betreffende de ontwikkeling en de opzet van het complex (afb. 144). Bij het onderzoek van de middeleeuwse kappen op de beide haaks op elkaar staande vleugels was reeds komen vast te staan dat de vleugel loodrecht op de Smeestraat (hierna als kapelvleugel aan te duiden) de oudste was: de kap van de vleugel langs de straat (hierna als straatvleugel aan te duiden) is over het reeds bestaande dakvlak van de kapelvleugel heengebouwd. Hierdoor is zelfs een gedeelte van het oorspronkelijke eiken dakbeschot op dat punt bewaard gebleven (2 cm dik en gemiddeld 30 cm breed). Beide volledig eiken kapconstructies vertonen vrijwel dezelfde opzet (afb. 145). De in verband met het houten tonggewelf vrij hoge spanten dragen vlieringen en tussenvlieringen, beide voorzien van windschoren. De spanten van de kapelvleugel stonden direct op c.q. in de trekbalen, die van de straatvleugel stonden op eigen blokkeels. De enige bewaard gebleven oorspronkelijke trekbal van de kapelvleugel heeft twee sleutelstukken, waarvan de ene een eenvoudig peerkraalmodel vertoont en de andere een latere vervanging bleek te zijn. De sporen bestaan uit twee gedeelten. De onderste sporen staan op blokkeels en rusten tegen de tussenvliering; zij zijn ten behoeve van het gewelfbeschot om de andere voorzien van een standzoon danwel van een schenkel. De bovenste sporen staan op de tussenvliering en vormen sporenparen, gekoppeld door een haanhout. In de langsrichting zijn de dekbalen in het midden verbonden door een geprofileerde gewelfrib met een groef voor het beschot. De spanten zelf zijn niet voorzien van geprofileerde ribben; het beschot was er tegenaan gespijkerd. Aan de onderzijde was het gewelfbeschot vastgespijkerd in een kleine spionning op de rand van de binnenste muurplaat, die niet uitsprong ten opzichte van het muurvlak (er was hier dus niet de gebruikelijke zogenaamde voorlijst). Bijgevolg liep het muurvlak als het ware in een gebogen vorm ononderbroken en ongeritmeerd door tot aan de geprofileerde middenrib van het gewelf.

Wat betreft de telmerken vertonen de beide kappen verschillen. Bij de kap van de kapelvleugel (waarvan

nog slechts ruim anderhalf balkvak aan het noordeinde resteert) hebben spanten en sporen c.a. gesneden merken (rechts gebroken). De spanten waren van zuid naar noord genummerd van 1-10. Van de onderste sporen zijn de nrs 60-74 bewaard gebleven, van de bovenste de nrs 18-31 plus 40 en 41. Gezien de oorspronkelijke lengte van de kap blijken de onderste sporen doorgenummerd te zijn geweest van 1-74 en goed op volgorde te hebben gestaan. De bovenste vertonen een enigszins rommelige volgorde: mogelijk waren zij als twee kortere reeksen genummerd.

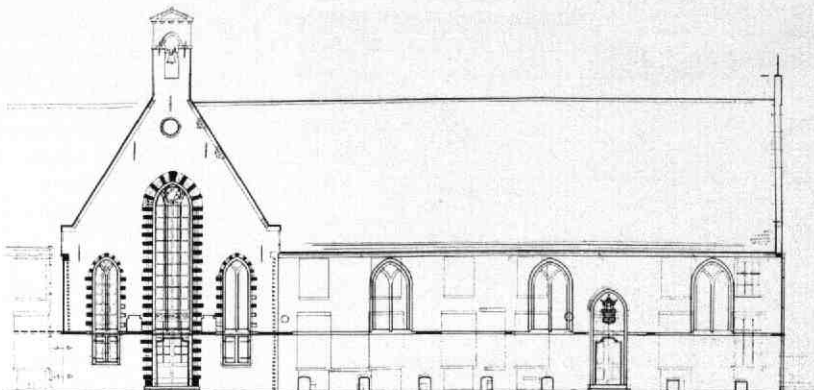
Bij de kap van de straatvleugel zijn de spanten eveneens van gesneden telmerken voorzien (rechts gebroken), van oost naar west genummerd van 1-7. De sporen c.a. hebben hier echter gezaagde merken. Ook hier zijn de onderste sporen kennelijk op volgorde geplaatst. De telmerken vormen hier twee reeksen van 1-24; zij zijn dus niet doorgenummerd. De bovenste sporen hebben de merken aan de andere kant zitten. Zij zijn kennelijk andersom geplaatst en staan volledig door elkaar. Mogelijk deed hier de volgorde er niet zo veel toe in verband met de homogeniteit en zelfstandigheid van de onderdelen. Ook lijkt het alsof men doornummeren hier niet nodig vond: er zijn vier nummerseries van ongelijke lengte in verwerkt (een eerste van 23 sporen, een tweede van 17, een derde van 13 en een vierde van 6).

De vervanging van het oorspronkelijke gewelfbeschot door een stucwerkgewelf, in dezelfde vorm maar voorzien van meer en zwaardere profielen, moet hebben plaatsgevonden bij de bovengenoemde verbouwing in 1819 (het werd thans in die vorm hersteld). Merkwaardigerwijs werden bij die gelegenheid in de straatvleugel alle trekbalen verwijderd. Vermoedelijk hield dit verband met de ruimtewerking, aangezien men tevens een tussenvloer legde in de tot dan toe ongedeelde zaal.

Wat betreft de ouderdom van de beide vleugels (en kappen) kan, in relatie tot de bovengenoemde historische gegevens, gedacht worden aan een datering rond of kort na 1380 voor de kapelvleugel, en kort of lang vóór 1461 voor de straatvleugel. De eerste is vermoedelijk gebouwd bij de herstichting als St. Bartholomeï Gasthuis door Heer Willem van Gaesbeeck. De tweede is kennelijk ontstaan bij de uitbreiding van het complex, waarna de benaming „oude deel“ er „nieuwe deel“ ontstond, zoals genoemd in de rekening van 1461.

Het feit dat de kapelvleugel de oudste is, en dat de straatvleugel duidelijk als uitbreiding daar tegenaan werd gebouwd, was ook te zien aan het muurwerk: de muren van de straatvleugel staan koud tegen die van de kapelvleugel. Waar de vroegere buitenmuur binnen de aanbouw viel was na het ontpleisteren plaatselijk het oorspronkelijke voegwerk nog gaaf terug te vinden. De zorgvuldig afgewerkte platte voegen waren lichtcreme van kleur, ca 12 mm breed, en opzij strak bijgesneden. Van kleursporen werd, ook in de bouwnaad, niets teruggevonden. Het muurwerk van de oudste vleugel bestaat uit moppen van

Afb. 146 Lange Smeestraat 40. Reconstructie van de middeleeuwse opzet van de voorgevel van het Bartholomeï Gasthuis aan de hand van bouwsporen, weergegeven in een tekening van de huidige toestand. Tek. A. F. E. Kipp. (zwart: tufsteenblokken).

28 × 14 × 7 cm (10 lagen 85 cm). Bij de latere vleugel is de maat 28 × 14 × 6/6,5 cm (10 lagen 78 cm); van dezelfde steen is ook de grote boog gebouwd, die tijdens de bouw van de straatvleugel in de zijmuur van de kapelvleugel werd aangebracht en die in 1767 werd dichtgezet (afb. 147).

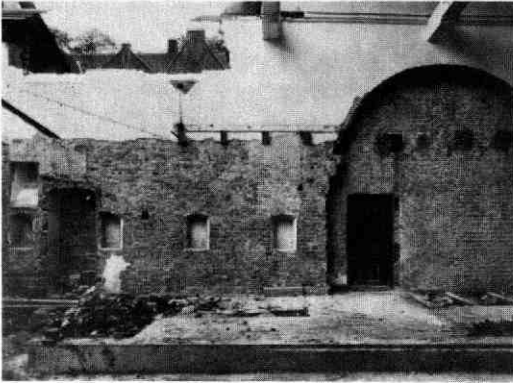
Dankzij deze boog hadden beide vleugels uitzicht op de kapelruimte - de kern van het middeleeuwse gasthuis - die aan het noordeinde van de oudste vleugel was ondergebracht. Helaas konden door een misverstand nu net de ontgravingen onder de begane-grondvloer van dat gedeelte niet gevolgd worden, waardoor op dat punt waardevolle gegevens verloren zijn gegaan. Thans is alleen bekend, dat men tijdens het graafwerk aldaar op verschillende plavuizenvloeren en vloerresten stuitte. Uit de mondelinge mededelingen viel echter geen nadere interpretatie af te leiden omtrent plaats en opstelling van met name het altaar. De ervaringen in onder meer Oudaen hebben geleerd dat ook ten aanzien van de opzet van de bedsteden, looproutes en andere gebruikssporen hier het een en ander te verwachten was geweest (afb. 193). Men mag aannemen dat het altaar tegen de oostmuur stond, terwijl de hoofdtoegang zich vanouds in de as van de noordmuur bevond, alwaar deze bij de huidige renovatie opnieuw in gebruik is genomen.

Het hoofdpatroon van de bedsteden was gelukkig min of meer uit het muurwerk af te leiden (afb. 144). Zij lagen langs de zijmuren van de beide vleugels, en hadden alle een muurnis, die wellicht zowel als kaarnis alsook als kastje werd gebruikt (afb. 147). In de noordmuur werd een reeds vroeg dichtgezette nis teruggevonden, die niet alleen zijn oude afwerking met vele witkalklagen nog had bewaard, maar die ook duidelijk de afdruk van een in het pleisterwerk vastgezet kastplankje vertoonde. Aannemende, dat er oorspronkelijk evenveel bedsteden als nissen zijn geweest, komt men op een aantal van 25 bedsteden in de kapelvleugel (eventueel plus 4 ter plaatse van de boog), en 21 in de straatvleugel. Van de aansluitingen van de bedsteden op de muur resteerden slechts vage sporen, die geen duidelijke reconstructie toelieten. De bruto lengtemaat (inclusief constructie) bedroeg

bij de bedsteden in de kapelvleugel 188 cm, in de straatvleugel 195 cm. Aan de bovenzijde waren zij op ca twee meter boven de vloer afgesloten door een kennelijk doorlopend plankier, rustend op een enkelvoudig balklaagje. In de bovenhelft van de zijmuren bevond zich een klein aantal spitsboogvensters. In de straatvleugel waren dit er in beide muren drie (zij werden in 1767 resp. 1819 met mopen dichtgezet en zorgvuldig weggewerkt met behulp van schijnvoegen, maar tijdens de verbouwing waren zij duidelijk herkenbaar) (afb. 146). Mogelijk waren deze vensters ooit uitgevoerd als kruiskozijnen. Wellicht ten behoeve van lucht- en lichttoetreding waren zij bereikbaar via het genoemde plankier - dat dienst deed als plafond voor de bedsteden - om de eventuele luiken te bedienen. Behalve deze zijvensters waren er grote vensters in de kopgevels, bij de kapelvleugel aan beide kanten drie en bij de straatvleugel één venster in de as van de westgevel. De vensters waren voorzien van tufstenen negblokken. De afzaten aan de buitenkant van de vensters van de straatvleugel kwamen uit op een (later weggehakte) tufstenen waterlijst. Of het middenvenster in de zuidgevel van de kapelvleugel in de in 1927 gesloopte vorm uit de bouwtijd dateerde, is de vraag. Midden onder dit venster werden namelijk de restanten van de grote schouw aangetroffen - in de as van de eindmuur van de zaal - die de enige stookplaats in de kapelvleugel was (in de straatvleugel werden geen sporen van een stookplaats uit de bouwtijd ontdekt). Deze schouw was meer bedoeld om ergens een warme plek in huis te hebben dan om het hele gebouw in de winter mee te verwarmen. De schouw was ruim 2,50 m breed en had een rookkap die ca 1,80 m boven de vloer op houten schoorbalken uitkraagde. Er waren geen wangen, de gebogen achterwand sprong ca 15 cm terug achter het muurvlak. In het bewaard gebleven gedeelte was niet te zien hoe de bijbehorende schoorsteen eventueel ooit een erboven gesitueerd venster heeft omzeild. Links naast de schouw was in de hoek een dichtgemetselde, oorspronkelijke deur naar buiten.

De kapelvleugel is nooit onderkelderd geweest, de muren bleken zelfs ten dele op spaarbogen gefun-

Afb. 147 Lange Smeestraat 40. Gezicht op de westmuur van de kapel tijdens de verbouwing in 1926. Foto E. A. van Blitz en Zn. GAU/TA: Zf. 2.17 (H). Links de boog naar de straatvleugel; rechts de bij de bedsteden behorende (kaars)nissen.

deerd te zijn. De straatvleugel daarentegen heeft vandoord een grote kelder met troggewelven op gordelbogen. Deze werd later ter versterking voorzien van een reeks contrabogen.

Verder bevinden zich nog middeleeuwse kelders onder de Regentenzaal, die zich in een dwarsvleugel tegen de westzijde van de kapelvleugel bevindt. Deze kelder is eveneens voorzien van troggewelven, maar hij bestaat uit twee aparte delen: een westelijke kelder van drie vakken staat dwars op een tegen de kapelvleugel aansluitende kelder van vier vakken (afb. 144). Samen zijn deze kelders even lang als de bovenbouw, maar veel smaller: de noordmuur valt samen met die van de bovenbouw, maar de zuidmuur ligt ca 2,50 m binnen de zuidgevel van de Regentenzaal. Dit gegeven sloot goed aan op bouwsporen in de kapelvleugel: de westmuur daarvan bleek gebouwd te zijn ter weerszijden van een reeds bestaande topgevel die de breedte heeft van de genoemde kelder, en die voorzien is van een zorgvuldig hoekverband met klezoren. De bij de bedsteden behorende nissen waren in deze oude muur uitgehakt, terwijl zij verder allemaal met de nieuwe muur meegemetseld waren. Het steenformaat van de kelders onder de Regentenzaal en van de noord- en oostmuur was wat zwaarder ($30 \times 15 \times 7,5$ cm) en het voegwerk wat dunner dan bij het muurwerk van de kapelvleugel. Aan de buitenzijde was het oorspronkelijk platvol afgevoegd. De huidige zuidgevel van de Regentenzaal werd reeds vóór de restauratie van 1927 zo ingrijpend behandeld (en mogelijk zelfs geheel in moppen vernieuwd) dat de oorspronkelijke opzet en datering van deze muur er niet meer uit af te leiden zijn. Hij moet in ieder geval jonger zijn dan de kapelvleugel. Ook de westmuur bleek ten gevolge van diverse recente verbouwingen weinig informatie meer te kunnen geven.

Gelukkig komen hier de tapijten van de Regentenzaal ons enigszins te hulp. De maat van het op 19 februari 1642 aan Maximiliaan van der Gucht opgedragen eerste tapijt is merkwaardigerwijs veel groter dan in de opdracht staat vermeld, en blijkt bij de levering op

9 november 1642 meer te hebben gekost, terwijl ook de compositie verraadt dat de oorspronkelijke opzet naderhand moet zijn uitgebreid. Hieruit valt af te leiden dat de maat van het tapijt verlengd moet zijn terwijl het reeds in uitvoering was. Nu blijkt dat de oorspronkelijke maat van het voor de noordmuur van de Regentenzaal bestelde tapijt precies overeenkomt met de lengte van de grote kelder onder de huidige zaal. De conclusie die hieruit getrokken kan worden is, dat die vleugel in zijn middeleeuwse opzet veel smaller was en uit twee delen bestond, die beide apart onderkelderd waren, en dat de oude Regentenzaal kennelijk gevestigd was in de grootste van de twee kamers, die op de kapelvleugel aansloot. Voorts moet de broederschap vlak na het verlenen van de opdracht voor het eerste tapijt hebben besloten de zaak royaler aan te pakken en tegelijk ook de Regentenzaal aanzienlijk te vergroten. De maat van het bestelde tapijt is tussen 19-2-1642 en 9-11-1642 daaraan aangepast. De vergroting van de Regentenzaal werd bereikt door niet alleen de beide genoemde kamers te combineren, maar waarschijnlijk tevens door de zuidgevel te vernieuwen, waarbij mogelijk de oude moppen werden hergebruikt, zoals de huidige gevel suggereert. Daarmee werd de zaal vergroot van 5×8 m naar $8 \times 13,5$ m. Het is een aantrekkelijke gedachte in de bescheiden middeleeuwse versie van deze eenlaags vleugel de oudste kern van het complex te vermoeden, en wel het in 1367 gestichte St. Apollonia Gasthuis (afb. 144).

Rest tenslotte nog een vierde, langs de voormalige stadswal gelegen vleugel, waarvan weinig bekend is.

Afb. 148 Lange Smeestraat 40. Gezicht op de achtergevel van de kapelvleugel vóór de verbouwing in 1926. Foto E. A. van Blitz en Zn. GAU/TA: Zf. 2.17 (B).

Deze is bij de nieuwbouw van het St. Agnes en Catharijne Gasthuis in 1927 langs de Pelmolenweg zo grondig gesloopt, dat er ter plaatse nauwelijks aanwijzingen terug te vinden waren. Wel kon worden geconstateerd dat deze vleugel ooit tegen de reeds bestaande zijmuur van de straatvleugel werd gebouwd. Hij was vier balkvakken lang, telde twee bouwlagen met een zolder en een vliering (geen houten tongewelf), en hij was kennelijk niet onderkelderd. Als datering ligt de tweede helft van de 15e of mogelijk de 16e eeuw voor de hand.

A. F. E. Kipp

27. Lauwerecht 22bis

Inleiding

Tijdens de renovatie van Lauwerecht 22bis werd een grote hoeveelheid aardewerk gevonden (afb. 149). Meestal bestaan dergelijke vondsten van aardewerk uit huishoudelijk gebruiksaardewerk, maar bij nader onderzoek bleken deze vondsten te behoren tot het „bedrijfsaardewerk“ van de loodwitindustrie. Dit aardewerk bestaat uit grote en kleine potten (afb. 150 en 153). De grote potten vertonen aan de binnenzijde een dikke, zwarte korst die uit loodsulfide bestaat. De kleine potjes hebben voornamelijk aan de binnenkant een witte substantie die uit loodwit bestaat. Loodwit is een witte pigment die, vermengd met lijnolie, een goede, kleurvaste en elastische verf met een grote dekkracht geeft.

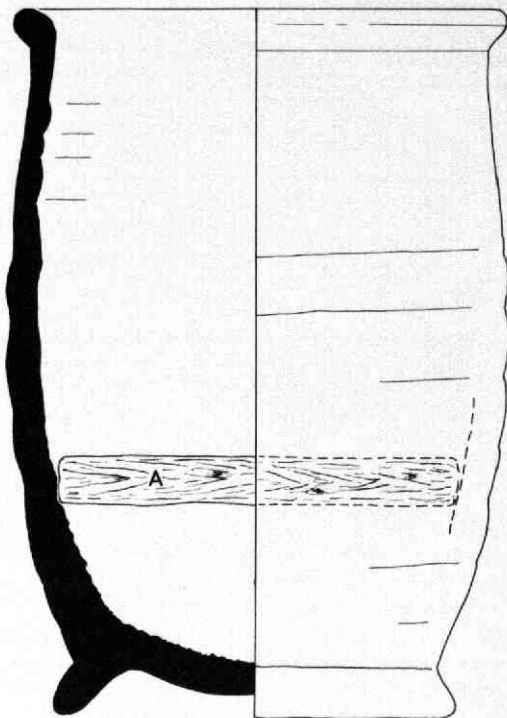
Het hoogtepunt van de Hollandse loodwitfabricage lag tussen 1750 en 1850. In Nederland waren in 1829 een vijftigtal loodwitfabrieken die hun produkt, naast de binnenlandse afzet, exporteerden naar vele landen zoals: Noordwest-Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje en Scandinavië.

De Utrechtse loodwitfabriek

Omstreeks 1840 begonnen in Utrecht Cornelis Hoo-

Afb. 149 Lauwerecht 22 bis. Aardewerkscherven afkomstig van de Utrechtse loodwitfabriek. Foto P. C. von Hout.

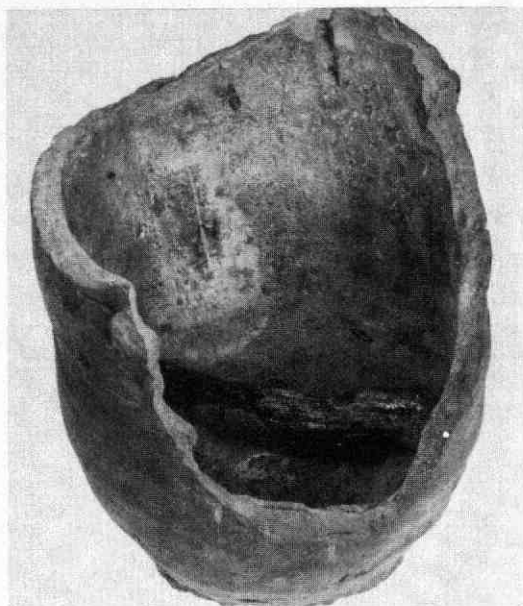
Afb. 150 Lauwerecht 22 bis. Een oxideerpot met op één derde van de hoogte vanaf de bodem een houten stokje (A). Tek. P. C. von Hout.

geveen en Krijn Hoogeveen Jr in de Bemuurde Weerd een loodwitfabriek onder de firmanaam: C. Hoogeveen en Co. In 1853 maakte deze fabriek, met behulp van een windmolen en een stoommachine, naast loodwit ook menie en azijnzuur. Er werkten toen 30 mensen bij deze fabriek waarvan 24 in de bereiding van loodwit. De fabriek werd in 1868 overgedaan aan Hendric Heijmans. Als deze in 1877 de fabriek verkoopt aan Gerrit Greve, een Zwolse fabrikant, is de loodwitfabriek verplaatst naar de Hoogelanden OZ. De Utrechtse loodwitfabriek werd op 1 oktober 1971 gesloten. Loodwit is dan bijna geheel verdrongen door synthetische verven.

Fabrikage van loodwit

Er zijn verschillende methoden bekend om loodwit te bereiden. Eén van deze methoden is de „oud-hollandse“ en die werd, gezien het gevonden bedrijfsaardewerk, toegepast in Utrecht. Bij de oud-hollandse methode ging men als volgt te werk:

Men nam aardewerkpotten, de zogenaamde oxideerpotten, die ongeveer 22 cm hoog en 15 cm breed zijn (afb. 150). Aan de binnenkant werd op ca één derde van de hoogte vanaf de bodem een horizontaal liggend houten stokje geplaatst (afb. 150 en 151). De potten werden vervolgens tot aan het stokje gevuld met azijnzuur. Op dit houten stokje werd een rol lood geplaatst. Deze rol lood bestond uit een dunne, gegoten reep lood die spiraalgewijs zo opgerold was, dat de windingen elkaar niet raakten.

Afb. 151 Lauwerecht 22 bis. Bodemscherf van een oxideerpot met de restanten van het houten stokje. Foto P. C. van Hout.

Vervolgens werden de gevulde oxideerpotten naast elkaar geplaatst en zodanig met loden platen afgedekt dat ze niet geheel afgesloten waren. Over de loden platen heen werd een plank gelegd met daarop weer een laag potten. Zo stapelde men door soms wel tot een hoogte van zes meter. Een dergelijke stapel, een „hoop”, bestond dan uit duizenden oxideerpotten. De hoop werd ingepakt met paardemest, of nog beter, met stro doordrenkt met paarde-urine. Door microbiologische omzettingen in de hoop kwam er uit de mest of uit het stro koolzuur vrij, die samen met waterdamp, zuurstof en azijnzuur het lood aantastten. Na 5 à 8 weken waren de loodspiraal in de oxideer-

potten in harde, ruwe loodwitkorsten omgezet. Deze ruwe loodwit werd samen met water fijn gemalen tot een witte brij (afb. 152). Deze brij werd in kegelvormige aardewerkpotjes gedaan (afb. 153). Deze zogenaamde droogpotjes zijn gemiddeld 10,5 cm hoog en bovenaan 10,5 cm breed. Omdat ze niet geglazuurd zijn, kon het water uit de loodwitbrij worden opgezogen en aan de oppervlakte van de potjes verdampen. Wat na het drogen overbleef was een kegelvormig stuk loodwit. De schilder vermengde dit met lijnolie en verkreeg zo loodwitverf.

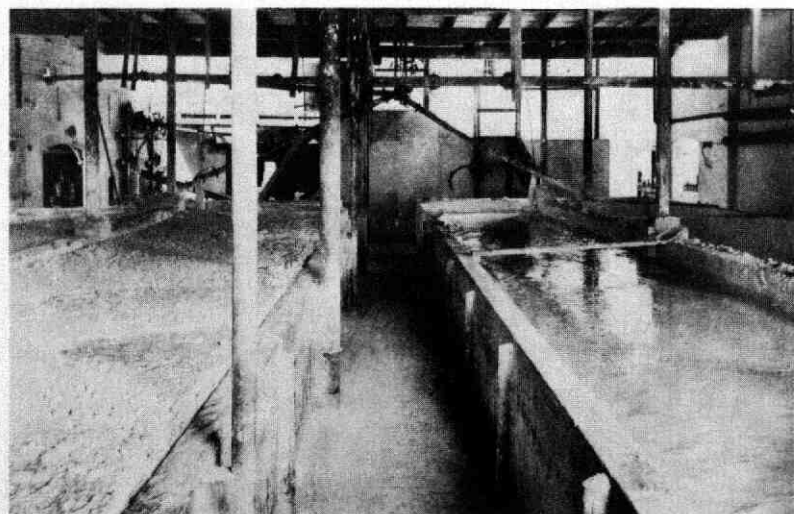
Datering

Omdat de loodwitpotten buiten de fabrieksterreinen, als stort langs de Vecht gevonden zijn, was het niet mogelijk deze te dateren met behulp van onderzoek in het kadaster. Ook de enkele begeleidende fragmenten van huishoudelijk aardewerk geven, in dit geval, te weinig houvast. Wel is het mogelijk de potten te dateren door middel van literatuur en archiefonderzoek. Hier uit blijkt dat de latere eigenaar van de fabriek, de heer G. Greve, in 1887 een verbeterde fabrieksmethode ontwikkelde. Bij deze zogenaamde verbeterde hollandse methode waren geen oxideerpotten meer nodig. Hiervoor in de plaats kwamen gemetselde oxideerkamers, waarvan de fabriek er in 1894 acht bezat, en waarin stroken lood over houten latten werden gehangen. Verwarmde waterdamp, koolzuur en lucht werden van buitenaf in de oxideerkamers gebracht. Op de vloer werden kommen met azijnzuur gezet. Uit het voorgaande blijkt dat het gevonden bedrijfsaardewerk te dateren is tussen ongeveer 1887 toen G. Greve de verbeterde Hollandse methode invoerde en 1840 toen de Hoogeveens' hun bedrijf in Utrecht begonnen.

P. C. van Hout

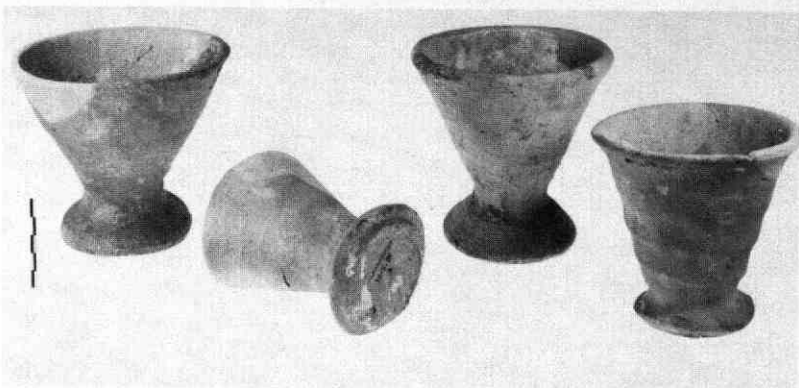
LIT: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Archief van de loodwitfabriek G. Greve.

R. Kattenwinkel, *De industrie van de stad Utrecht vanaf de Fransche tijd tot 1900*, Utrecht 1952.

Afb. 152 Lauwerecht 22 bis. Een foto uit 1910, genomen in de loodwitfabriek van G. Greve. Links en rechts zijn grote gemetselde bakken te zien waar de loodwitbrij in zit.

Afb. 153 Lauwerecht 22 bis. Kegelvormige droogpotjes. Foto P. C. von Hout.

E. Smink, Vondsten van bedrijfsaardewerk uit de Haarlemmertrekvaart van loodwitmolen De Star. Een beknopte geschiedenis van de loodwitindustrie. *Holland* 15, nr. 1, 1983, 40-51.

H. E. Stuurman, Loodwitpotten-Loodwitmolens-Loodwitindustrie. *Westerheem* 16, nr. 2, 1977, 79-96.

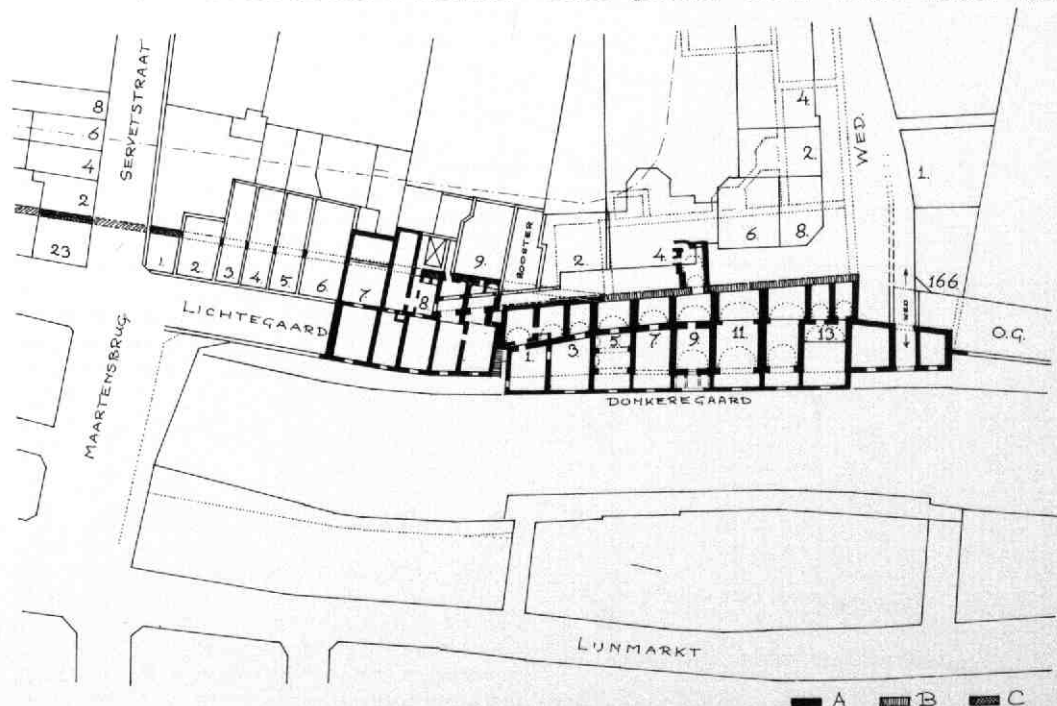
H. Wefers Bettink, *De Utrechtse loodwitfabriek Firma G. Greve*. Utrecht 1910.

28. Lichte Gaard 7

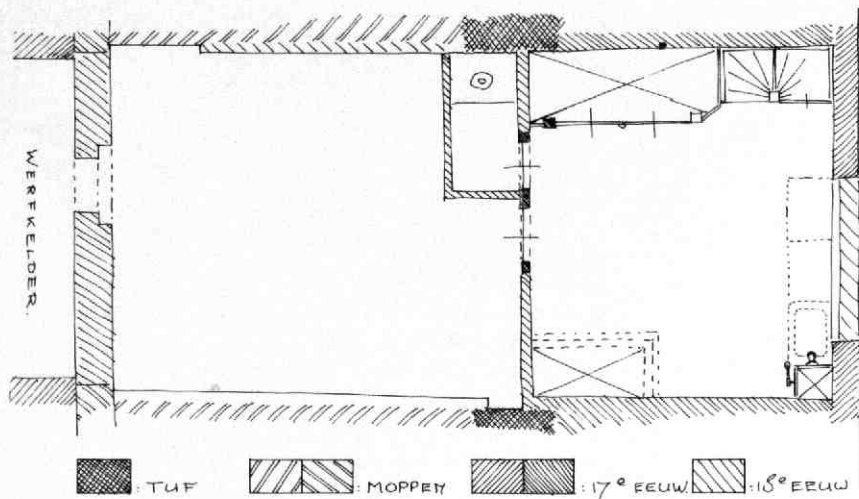
Bij een bescheiden verbouwing van Lichte Gaard 7 kwam ongeveer halverwege de huisdiepte in doorsnee de onderbouw in zicht van de wellicht 10e eeuwse muur, die ooit een tijd lang de westmuur

heeft gevormd van het complex van het bisschoppelijk paleis. Deze muur heeft deel uitgemaakt van de ten tijde van bisschop Balderik herstellde en vermoedelijk enigszins naar het westen uitgebreide ommuring van het voormalige romeinse castellum. Het vervolg hiervan in noordelijke richting fungeerde tevens ooit als westmuur van het zogenaamde paleis Lofen, achter de Vismarkt. Fragmenten ervan zijn in de loop der tijd in verschillende huizen langs de Lichte Gaard gesignaleerd (bijvoorbeeld in de kelders van Lichte Gaard 1, 8 en 9, en bij enkele andere huizen zelfs in het opgaande werk) (afb. 154).

De dikte van deze muur is ca. 1,20 m. Het materiaal bestaat in hoofdzaak uit blokken tufsteen. Het onderste gedeelte, waarin tevens blokken rode

Afb. 154 Lichte Gaard 7. Situatietekening van Lichte Gaard en Donkere Gaard. Tek. A. F. E. Kipp. Aangegeven zijn hierin (A) een voorlopige kelderplattegrond, (B) de voormalige Bisschopshof, en (C) de plaatsen waar de tufstenen muur (met latere vernieuwingen in moppen) tot nu toe aangetroffen werd.

Afb. 155a Lichte-gaard 7. Schetsmatige plattegrond van de kelder onder het huis. Tek. A. F. E. Kipp.

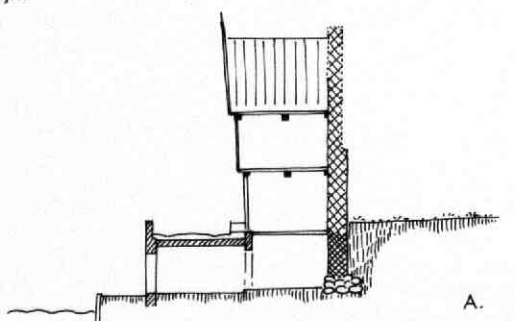
zandsteen en basalt voorkomen, is - zijnde fundeeringswerk - zeer rommelig van structuur. Aangenomen mag worden, dat het bijbehorende maaiveld aan de buitenzijde maximaal 2 m onder het huidige straatniveau gelegen heeft (ca. 1 m boven NAP).

Het huis Lichte Gaard 7 werd kennelijk, samen met nr 6, in de 18e eeuw vrijwel geheel vernieuwd of op zijn minst zodanig verbouwd dat er op de begane grond geen sporen van middeleeuws werk meer zichtbaar zijn.

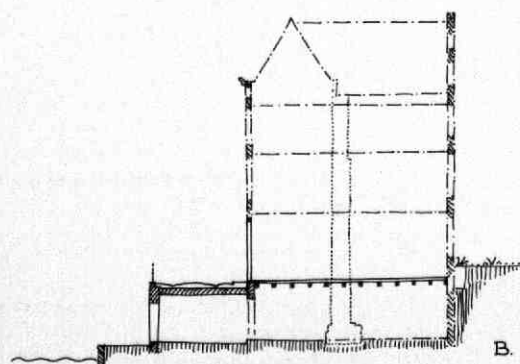
Op kelderniveau blijken de grotendeels met 18e eeuwse steen beklampte zijmuren vóór de bedoelde muurdoorsnede te bestaan uit moppen van $30 \times 15 \times 7$ cm (10 lagen = 82 cm), erachter uit een iets kleiner formaat (10 lagen = 76 cm). De achtermuur van de kelder lijkt 17e-eeuws, terwijl de onderbouw van de voorgevel bij de 18e-eeuwse gevel lijkt te horen. Aan de grachtzijde hiervan bleek nog een dunne schijf van de gewelfboog van de middeleeuwse voorganger bewaard gebleven te zijn (steenformaat: $30 \text{ à } 32 \times 15 \times 7,5 \text{ à } 8$ cm, 10 lagen = 90 cm). Van een middeleeuwse voorgevelfundering werden geen sporen gevonden; de indruk bestaat dat het huis vroeger een houten gevel heeft bezeten, die op de rand van het gewelf van de werkelder rustte. De werkelder zelf werd in de 18e eeuw in een wat bredere en hogere vorm geheel vernieuwd (afb. 155a).

Oorspronkelijk werden langs de Lichte Gaard tegen de buitenzijde van de vroeg-middeleeuwse muur ondiepe en kleine huizen gebouwd. Toen het bisschoppelijk paleis na de Reformatie zijn oorspronkelijke functie verloren had, konden in de loop van de 17e en 18e eeuw deze kleine huizen door de muur heen naar achteren worden uitgebreid tot ongeveer de dubbele bouwdiepte. Op den duur bleven van de oude muur slechts resten over op kelderniveau en in de zijmuren van de huizen (afb. 155).

A. F. E. Kipp

A.

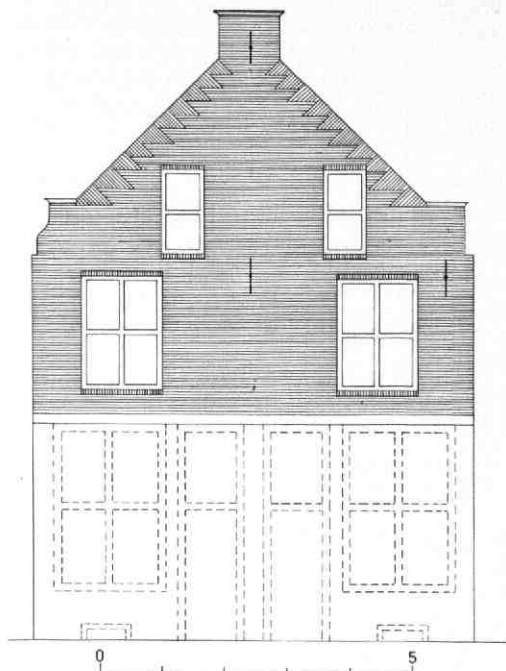

B.

Afb. 155 Lichtegaard 7. Principedoorsnede door het huis. Tek. A. F. E. Kipp. A: middeleeuwse situatie; B: situatie na de uitbreiding naar achteren in de 17e eeuw.

29. Loeff Berchmakerstraat 23-25

Achter een brede, 17e-eeuwse tuitgevel gaan hier twee kleine woningen schuil met kelder, verdieping en halve zolder. Deze verdeling vindt zijn oorsprong in twee kleine, onderkelderde eenlaagshuisjes uit de late middeleeuwen. Aan de linkerzijde sluit nr 25 aan tegen een hoek van een zware middeleeuwse muur, die oorspronkelijk tot het gesloopte Predikherenstraat 34 hoorde, dat nog in de middeleeuwen tot de Loeff Berchmakerstraat uitgebreid werd.

Afb. 156 Loeff Berchmakerstraat 23-25. Reconstructie van de voorgevel in de 17e-eeuw. Tek. Kees Terhorst.

In de 17e eeuw werden beide huisjes achter een gemeenschappelijke voorgevel met een verdieping verhoogd. De tussenmuur loopt met gebruik van een vakwerkconstructie, door tot in de nok. De met een kleine rode baksteen ($18 \times 9 \times 3,7$ cm) gemetselde voorgevel was in het midden met een steunbeer aan de binnenzijde versterkt en rustte oorspronkelijk op een draagbalk, die boven de pui uitkraagde (afb. 156).

De pui werd in de 19e eeuw vervangen door een ondergevel met vensters en deuren. Door een gescheiden ontwikkeling kreeg de voorgevel een vrij chaotisch uiterlijk, dat bij de recente verbouwing gecorrigeerd is.

B. J. M. Klück

30. Loeff Berchmakerstraat 42-44

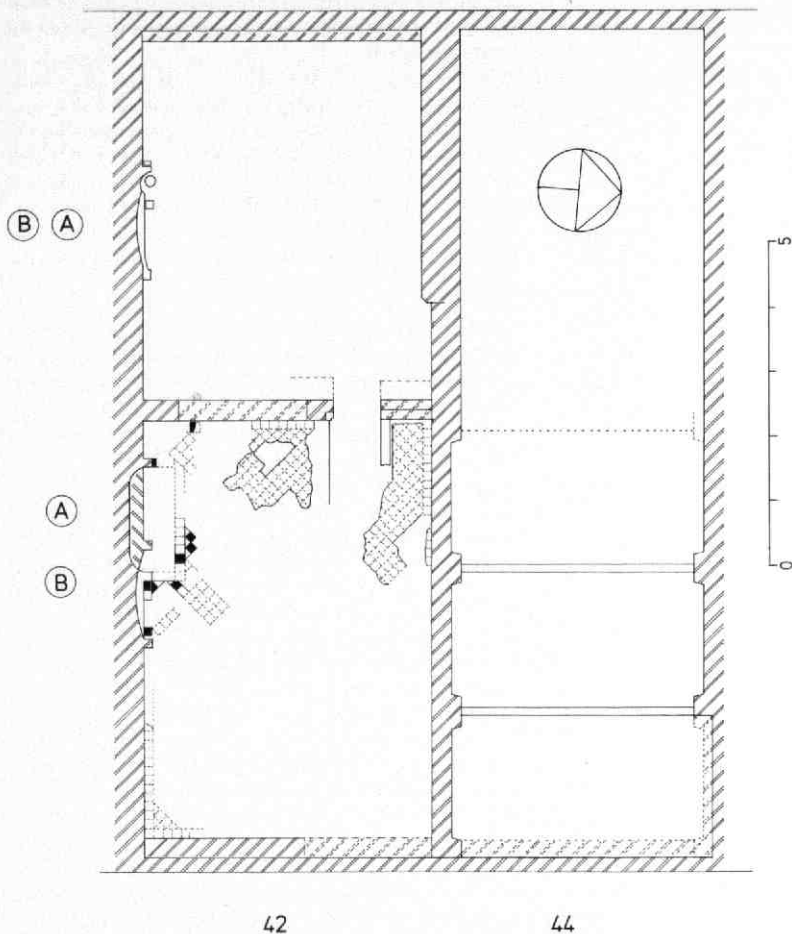
Deze huizen passen uiterlijk onopvallend in een straat die gedomineerd wordt door 19e-eeuwse gevels. Pas bij de ontmanteling van nr 42 werd het weer eens duidelijk dat de oudheidkundige waarde van sommige huizen niet op het eerste gezicht is vast te stellen, maar dat daarvoor eerst de „schillen“ van betimmeringen, voorzetwanden, plafondplaten en dekvloeren afgepeld moeten worden. De eerste fase van een verbouwing is voor de bouwhistoricus de enige kans om de brokken informatie die een huis bevat, goed te documenteren in het besef dat het toch niet zo subtiele bouwproces veel gegevens opruimt. Het slechts enige decimeters uitdiepen van de beganegrond voor de

aanleg van een betonvloer bijvoorbeeld vergruizelt al een grote hoeveelheid oudheidkundige informatie tot containervulling.

Doordat het bouwhistorisch onderzoek in het laatste decennium steeds meer een geaccepteerd deel van het bouwproces in de oude stad is geworden, kan er veel waardevols gedocumenteerd worden, maar er kan ook tot een beter produkt worden bijgedragen door de mogelijkheid de verborgen meerwaarde van een huis te laten spreken in de vorm van een oude balklaag, muurnissen, een oude kapconstructie, enzovoorts.

Loeff Berchmakerstraat 42 is opgezet als een diep huis, dat vanouds verdeeld was in een voorhuis en een achterhuis van gelijke afmetingen. Een opgraving bracht, vooral in het voorhuis, resten aan het licht van een vloer van geel en groen/zwart geglaazuurde plavisjes van $13 \times 2,5$ à 3 cm. Deze vloer was gelegd in een diagonaal patroon met een geblokte rand langs de vier muren en langs een bakstenen vloer van een stookplaats in de zuidelijke zijmuur (afb. 157 en 158). In diezelfde muur was ook in het achterhuis de fundering van een oorspronkelijke stookplaats aanwezig. De vloerresten en de schouwen stammen uit de 14e eeuw. Aan de voorzijde sloot de vloer aan op een moppenfundering, die grotendeels achter de huidige 19e-eeuwse voorgevel ligt.

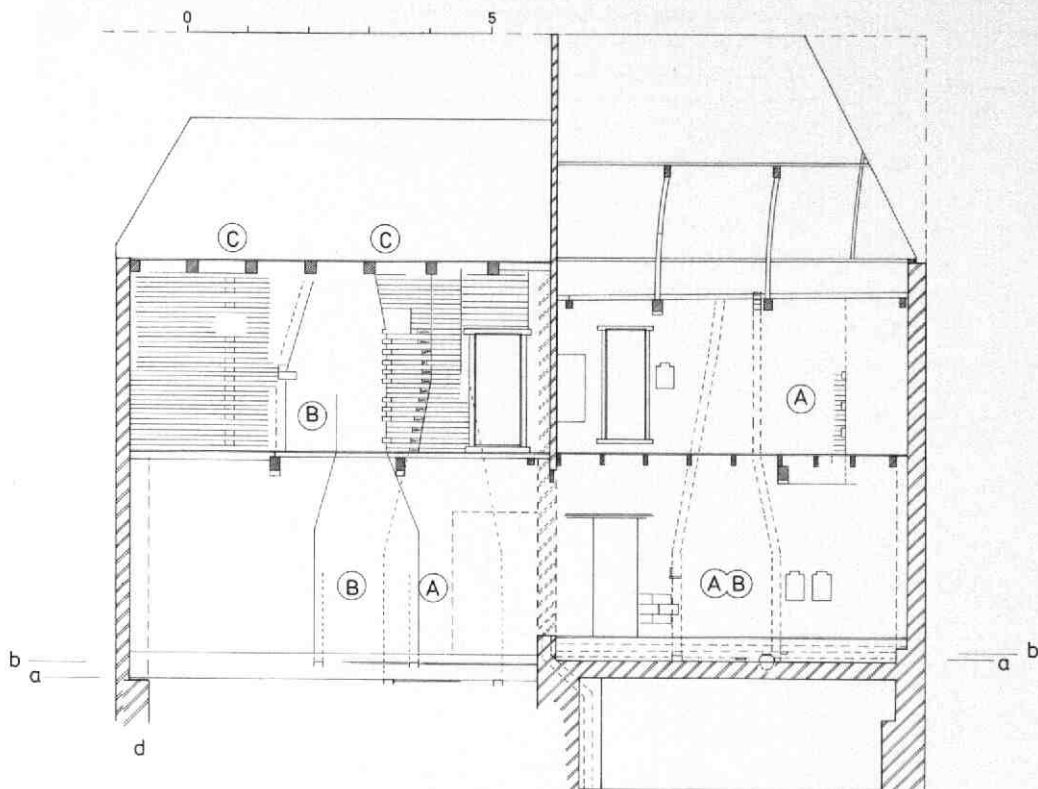
De eensteens tussenmuur, waarvan nog slechts de fundering met een smalle muurdam over was, had oorspronkelijk een doorgang langs de noordelijke muur: daar heeft de 14e-eeuwse vloer doorgelopen. Dit lijkt op het eerste gezicht tegenstrijdig met het gelijktijdig voorkomen van een kelder onder het achterhuis, waarvan de kruin ruim 30 cm boven dit niveau ligt. Toch is de kelder - met de daarop aansluitende resten van de haard - eveneens 14e-eeuws. In verband met een trap naar de verdieping en de keldertrap was alleen in deze hoek de vloer van het voorhuis doorgetrokken. De noordmuur van het achterhuis staat iets meer naar binnen en ter plaatse van de vroegere trap is een hoge nis uitgespaard. Zo kunnen we een plattegrond reconstrueren die langzamerhand een vertrouwd beeld is geworden bij de 13e- en 14e-eeuwse huizen: een tweedeling met in beide delen een stookplaats tegen dezelfde zijgevel en in de meeste gevallen een kelder onder een der vertrekken. Wat de voorgevel betreft was de ondergevel waarschijnlijk in steen uitgevoerd en kraagde daarboven een houten gevel uit. Dat is de reden waarom de fundering nu zo ver naar binnen ligt. De achtergevel was oorspronkelijk 45 cm dik. Het huis had vanouds een verdieping, zoals sporen in de zuidmuur bewijzen. Van de voorste schouw is het rookkanaal op de verdieping nog goed te volgen en de staande vertanding in het metselwerk links daarvan suggereert een oorspronkelijke schouw op de verdieping. Maar veel verder naar links lijkt eenzelfde verticaal verband in het overigens onregelmatig metselwerk van meest gebroken steen er op te wijzen dat er ook sprake van geweest kan zijn van een versterking ter plaatse van de oplegging van de verdwenen verdiepingbalken (afb. 159). Als deze hypothese gecombineerd wordt met

Afb. 157 Loeff Berchmakerstraat 42-44. Plattegrond met de gevonden resten van de 14e eeuwse vloer in het voorhuis. Tek. Kees Terhorst. De stookplaatsfunderingen dateren respectievelijk uit de 14e eeuw (A) en de 15e eeuw (B). De haard van het voorhuis werd meer naar voren verplaatst. Die van het achterhuis werd alleen verdiept.

Afb. 158 Loeff Berchmakerstraat 42. Beeld van de opgraving in het voorhuis met langs de zuidmuur resten van een 14e eeuwse vloer van geel en zwart ge-glaazuurde plavuuisjes en de funderingen van een 14e- en 15e eeuwse haard.

Afb. 159 Loeff Berchmakerstraat 42. Langsdoorsnede met de zuidmuur. Tek. Kees Terhorst. Voorhuis en achterhuis met haarden uit de 14e en 15e eeuw (resp. A en B) en de daarbijhorende vloernivo's (resp. a en b). In het achterhuis is de gevonden haardpot aangegeven, evenals de muurnissen op de begane grond en de verdieping. Bij c is het metselwerk ter plaatse van de verdwenen verdiepingbalken versterkt.

de gedachte van een uitragende, houten voorgevel, dan blijkt de muur in drie precies gelijke vakken verdeeld te kunnen worden.

Overigens verspringt het achterhuis iets naar links ten opzichte van het voorhuis en ook het verschil in lagenmaat van het metselwerk - 10 lagen = 83 à 85 cm in het achterhuis, tegen 78 à 80 in het voorhuis - duidt op een (gering) verschil in bouwperiode.

In het achterhuis is wel sprake van een oorspronkelijke schouw op de verdieping: de muur daar toont de aanzet van een stookgewelf en een afgehakte schouwwang. Het stookgewelf sloot links aan tegen een moerbalk, waarvan nog een stuk is blijven zitten in een latere schoorsteen; dit stuk is het enige restant van de 14e-eeuwse balklaag. Rechts van de schouw op de begane grond in het achterhuis zit een dubbele nis van 23 cm diep. Dergelijke nissen bij, of soms in een schouw kunnen een functie bij het koken gehad hebben, waarbij gedacht kan worden aan het veilig wegzetten van vaatwerk met hete gerechten. Een nis van dezelfde vorm, maar dan ondieper en bedoeld als kaarnis, zit op de verdieping (afb. 159).

De enige aanwijzing met betrekking tot het dak is het voorkomen van daktegels in het latere ophogingspakket van de vloer: het moet een fraai glanzend donker geglaazuurd dak zijn geweest.

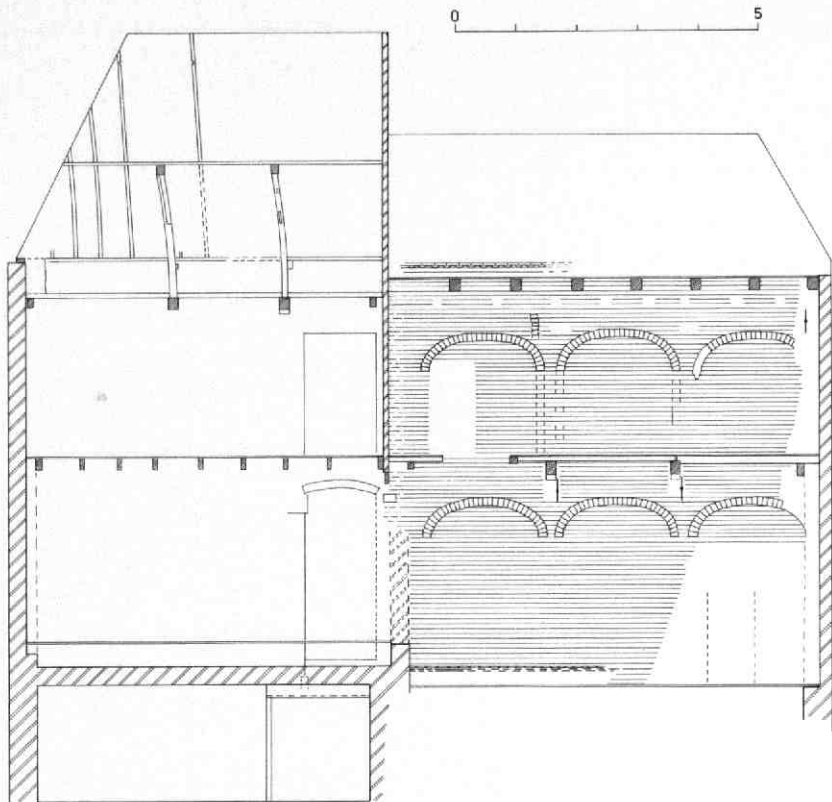
In de 15e eeuw vond er in samenhang met de bouw van nr 44 een grote verbouwing plaats. Reeds eerder was er een relatie met het buurperceel, zoals een bouwspoor van een vroegere doorgang in de noordmuur aangeeft.

De noordmuur van het voorhuis werd grotendeels vernieuwd. Het metselwerk op de begane grond en op de verdieping toont drie korfbogen, die hun verklaring vinden in de opzet van nr 44: daar zijn de wanden uitgevoerd met korfboogvormige spaarnissen, waarbij de moerbalken rusten boven de muurdammen, die op de begane grond anderhalfsteens en op de verdieping eensteens zijn (afb. 160 en 161).

Ook nr 44 was ooit verdeeld in een voor- en een achterhuis. De balklaag van het voorhuis heeft nog een sleutelstuk met hetzelfde profiel als dat van de sleutelstukken van nr 42; een variant komt voor op de verdieping van het achterhuis van nr 42. Deze sleutelstukken kunnen omstreeks 1450 gedateerd worden (afb. 162).

De vloer in het voorhuis van nr 42 werd opgehoogd en weer werden daarbij geglaazuurde plavuisjes gebruikt, maar van een kleiner formaat (11 cm), die gelegd waren in een diagonaal patroon met een rand van hergebruikte, 14e-eeuwse plavuisen. De stookplaats van het achterhuis werd verder uitgehoud, waarbij

Afb. 160 Loeff Berchmakerstraat 42. Langsdoorsnede met de noordmuur. Tek. Kees Terhorst. In het voorhuis met korbogen van de spaarnissen van nr. 44; op de verdieping verspringen zij iets in verband met een enigszins overkragende voorgevel in de 15e-eeuw. Op zolder zit een 17e-eeuwse tandlijst, waarop de muurplaat heeft gerust. De 15e-eeuwse kap van het achterhuis is door het niet toepassen van windschoren vervormd. Op de begane grond van het achterhuis de nis ter plaatse van de trap uit de eerste fase, die later tot doorgang gemaakt is.

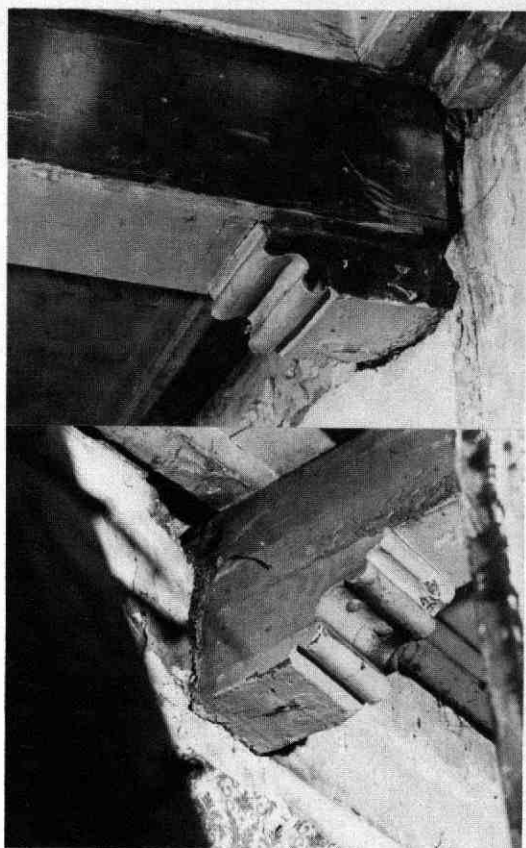
men bijna de achterwand van een stookplaats van nr 40 raakte. Onder de stookvloer kwam een 15e-eeuwse aspot tevoorschijn, waarvoor een voorraadpot was gebruikt die een foutje had: hij wiebelde (afb. 163). De schouw van het voorhuis verhuisde meer naar het midden van de wand, waarbij nu ook de verdieping een schouw kreeg (afb. 157, 158 en 159). De verbinding tussen voor- en achterhuis kwam in het midden van de dwarsmuur: de onderdorpel van die deur is in het metselwerk blijven zitten. Een eiken stijl van een deurkozijn rechts daarvan moet van de keldertogang zijn geweest. Voor een trap lijkt geen plaats meer geweest te zijn en het is mogelijk dat deze is verhuisd naar nr 44, dat met doorgangen op de begane grond en op de verdieping bereikbaar was. Of de eiken deurkozijnen in de zuidmuur op de verdieping ook uit deze periode stammen - zodat drie huize onderling verbonden geweest zouden zijn - is niet duidelijk.

In het voorhuis zijn nog twee balkvakken intact. Zij hebben eiken kinderbinten die op een merkwaardige wijze gelegd zijn: om en om komen twee kinderbin-

ten samen op een moerbalk of een kinderbint loopt door over twee balkvakken van ieder twee meter. Op de verdieping van het achterhuis zijn een eiken strijkbalk en een moerbalk bewaard gebleven. De volgende moerbalk is later vervangen door een grenen exemplaar, maar op een zodanige wijze dat het 15e-eeuwse spant erop kon blijven staan. De twee krommerspanten van het achterhuis waren tot aan de laatste verbouwing nog aanwezig, tezamen met een vijftal hele en gehalveerde eiken sporen (afb. 157 en 164). Deze waren oorspronkelijk gekoppeld tot sporenparen en versterkt met een haanhout. De sporen waren genummerd en de spanten ook, maar volgens een wat ongebruikelijk systeem: links 1, rechts 2 en het volgende spant rechts 3 en links 4. Windschoren waren niet aanwezig en er was ook niets wat op een vroeger voorkomen duidde; in tegendeel, de spanten waren beide licht doorgebogen naar de achtergevel en ook de oude sporen stonden in deze scheve stand. Als deel van de muurplaat was in een latere periode een middeleeuwse eiken stijl gebruikt, die aan drie hoeken geprofileerd was en die een pen aan één einde

Afb. 161 Loeff Berchmakerstraat 44. Detail van de noordmuur met twee spaarnissen (de muurdammen zijn later afgehakt). Zichtbaar tussen beide bogen is eenzelfde type sleutelstukken als in nr. 42.

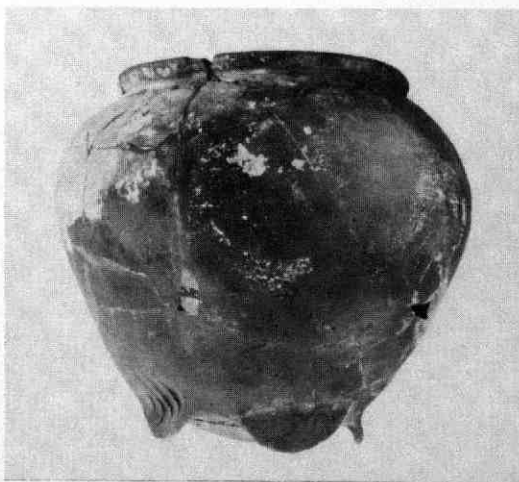

Afb. 162 Loeff Berchmakerstraat 42. De sleutelstukken van ca. 1450. Boven: van de verdieping, onder: van de begane grond.

en pengaten aan drie zijden had. Deze kenmerken maken een functie van deze stijl in een stelsel van houten wanden waarschijnlijk. Hij heeft misschien behoord bij een combinatie van trapwand en bedsteden (op de verdieping moet de oude trapsituatie bewaard gebleven zijn).

Een verbouwing in de 17e eeuw verplaatste de spiltrap naar het voorhuis. Op de begane grond van het achterhuis werd een gang naar de achterdeur afgescheiden. Om zoveel mogelijk ruimte over te houden werd langs de gang de dikte van de zijgevel met een halve steen verminderd. Ook de achtergevel werd aangepakt: op de verdieping werden in plaats van een venster twee openingen gemaakt. De moer- en kinderbinten van het voorhuis werden in de 18e eeuw door een enkelvoudige balklaag vervangen. Op de begane grond werd in de zuidwesthoek een bedstede getimmerd en de stookplaatsen werden vernieuwd. In het asputje van het achterhuis lagen scherven van een bolle majolica-deksel van een grote siervaas, wat op de aanwezigheid van enige luxe duidt.

In de 19e eeuw kreeg het achterhuis een nieuwe balklaag op de begane grond, werd de kap voor en achter afgeschuind en kreeg het huis zijn tegenwoordige voorgevel met winkelpui. Ook de pui in de achtergevel werd vernieuwd. Tenslotte kreeg het voorhuis een moderne kap en sinds de laatste verbouwing is ook het achterhuis zijn ruim 500 jaar oude kap kwijt,

Afb. 163 Loeff Berchmakerstraat 42. Zwart aardewerken voorraadpot uit de 15e eeuw als aspot ingegraven in de haardvloer van het achterhuis. Foto: Peter von Hout.

niet omdat het hout bezwaken was, maar omdat de langere moderne mens zich niet graag letterlijk het hoofd stoot.

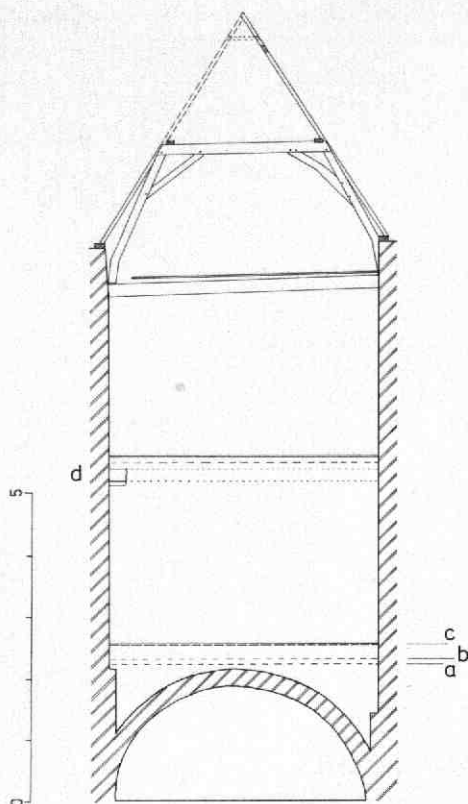
B. J. M. Klück

31. Mariastraat 47-49

Het pand op de hoek van Mariastraat en Mariaplaats, dat op velen een op het eerste gezicht vrij homogene indruk maakt, bood tijdens de verbouwing van de winkel gelegenheid voor een kijkje achter de schermen, waarbij op de verdieping wat gegevens konden worden verzameld over de samenstellende delen en de ontwikkeling van het huis. In wezen gaat het hier om zeker zes bouwdelen, die samen op te vatten zijn als twee oorspronkelijk zelfstandige huizen, zoals de huisnummering reeds aangeeft (afb. 165).

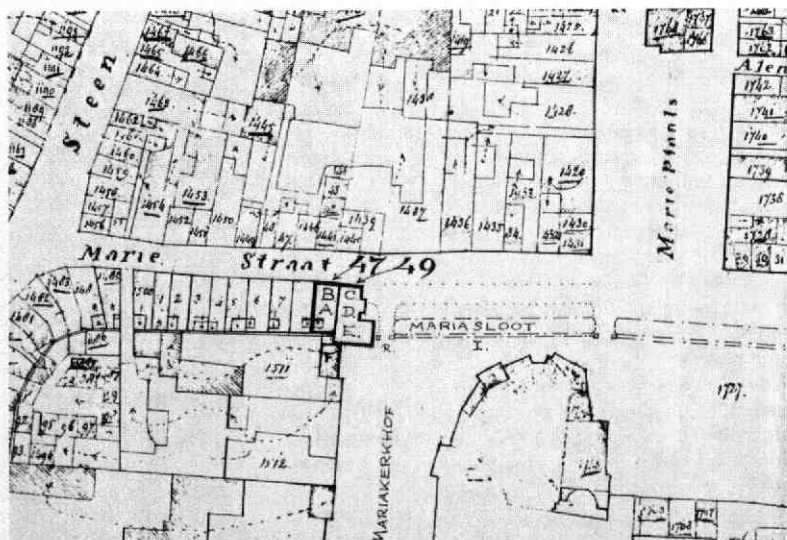
In de eerste plaats is er het huis Mariastraat 47, dat vanaf de Mariaplaats gezien de achterste helft van het huidige pand vormt. Dit 5 m brede huis is van middeleeuwse oorsprong en bleek te hebben bestaan uit een soort stenen achterkamer als oudste kern (A), en een latere uitbreiding naar de straat toe (B). Het achterste deel was 4,80 m diep, had eensteens muren van moppen van $30 \times 15 \times 7$ cm (10 lagen = 85 cm), en vertoonde een duidelijk afgewerkt hoekverband met klezoren bij de voor- en achterhoek van de zijmuur.

Het 3,90 m diepe voorste deel (B) had een zijmuur in vergelijkbare moppen, die koud aansloot op de hoek van het achterste gedeelte, en die kennelijk wat later als uitbreiding daarvoor gebouwd was. Deze zijmuur heeft verder naar voren doorgelopen dan de huidige voorgevel, gezien de resten van oude interieurafwerking met vele witkalklagen waar de latere voorgevel tegenaangemetseld werd.

Afb. 164 Loeff Berchmakerstraat 42. Dwarsdoorsnede door het achterhuis met 14e-eeuwse kelder, 14e-, 15e- en 18e-eeuwse vloernivo's (resp. a, b en c). Bij d het overgebleven stuk van een 14e-eeuwse moerbalk. Het spant is 15e-eeuws. Tek. Kees Terhorst.

Afb. 165 Mariastraat 47-49. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. A: Stenen kamer van Mariastraat 47. B: Voorhuis van nr 47. C: Voorhuis van nr 49. D: Middenkamer van nr 49. E: Westkamer van nr 49. I: Immunitetsmuur. R: Rooster en poort als toegang tot het Mariakerkhof.

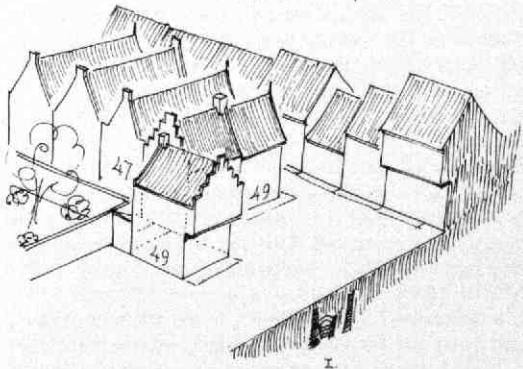
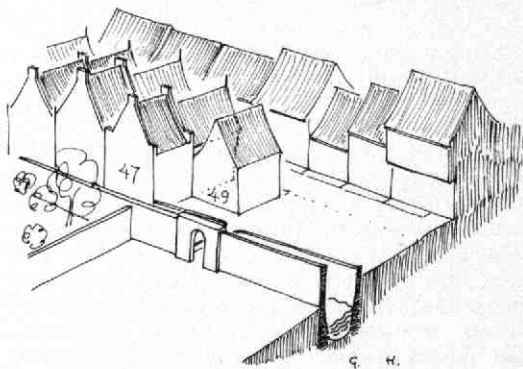
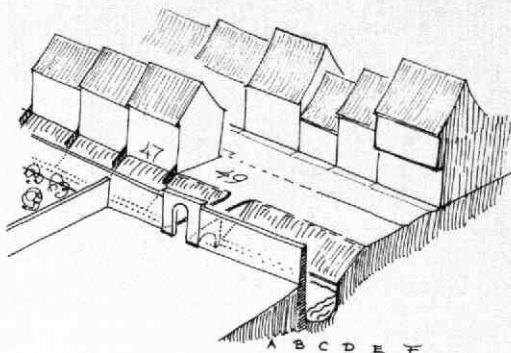
Afb. 166 Mariastraat 47-49. Beeld van het Maria-kerkhof voor 1600. Detail van de stadsplattegrond van A. van Vianen, 1598. Het oosten is boven.

Waarschijnlijk gaat het hier om een middeleeuws huis dat in eerste instantie bestond uit een stenen achterkamer en een bescheidener ouder voorhuis, dat aanvankelijk geheel of gedeeltelijk van hout was of dat lager was dan de „stenen kamer”. In een latere fase zal dit voorste deel vervangen of verhoogd zijn, waarbij het principe van de houten voorgevel vermoedelijk nog lang gehandhaafd bleef. In de 18e eeuw kreeg het voorhuis (B) een enkelvoudige balklaag boven de begane grond met een strijkbalk langs de voormuur van de stenen achterkamer (A). Deze tussenmuur kwam kennelijk eerst na 1900 te vervallen. Mogelijk werd pas bij dezelfde 18e-eeuwse verbouwing de houten voorgevel vervangen door een stenen gevel.

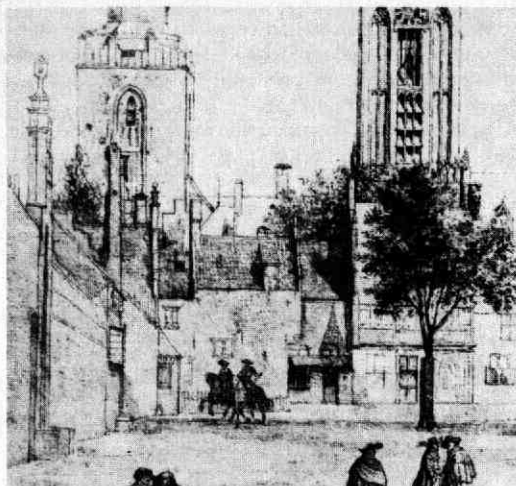
Het tweede huis is het op de Mariaplaats uitkijkende gedeelte van het huidige pand. Dit blijkt te zijn ontstaan uit drie naast elkaar gelegen bouwdelen en een half daarachter schuilgaand vierde deel, dat aansluit op de middeleeuwse achtergevel van nr 47 (afb. 165). De kamer op de hoek van straat en plein (C) had een vroeg 19e-eeuwse balklaag (ingebalkt in de zijmuur van 47) en was van de middenkamer (D) gescheiden door een (grotendeels recent vernieuwde) middeleeuwse muur, die in het midden vermoedelijk een oude stookplaats heeft gehad. Deze middenkamer (D) had een anders afgewerkte, enkelvoudige balklaag met twee oude ravelingen. De scheidingmuur tussen deze kamer en de kamer op de westhoek (E) was reeds lang geleden verdwenen (1844). Het verschil was in de balklaag echter nog duidelijk herkenbaar; in kamer (E) bestond hij uit hergebruikte oudere balken. De achtermuur van deze kamer bestond uit 19e-eeuwse baksteen. Onder dit deel bevindt zich in de kelder het punt waar de slokop langs de noordzijde van de Mariaplaats uitmondt in de slokop die als overkluisde immuniteitsloot achter (en

later onder) de huizen aan de westzijde van de Mariastraat liep, en die nog gedeeltelijk bestaat. Het laatste, terugliggende, bouwdeel (F) is een 19e-eeuwse uitbreiding van het huis.

Aangezien alle straatgevels van een verbouwing rond 1844 stammen en het huis aan de kant van nr 47

Afb. 167 Mariastraat 47-49. Schetsen van de ontwikkeling van de bebouwing ter plaatse, uit het zuid-oosten gezien. Tek. A. F. E. Kipp. I: Situatie in de 14e eeuw. II: Situatie in de 15e eeuw. III: Situatie kort na 1600. A: Mariakerkhof. B: Immuniteitsmuur. C: Sloop van St. Marie. D: Talud. E: Potentiële bouwstrook. F: Mariastraat. G: Kademuur van 1397. H: Straatverbreding c.q. tweede bouwstrook. I: Slokop in de gedempte sloop.

Afb. 168 Mariastraat 47-49. Gezicht uit het westen op het Mariakerkhof en op het hoekhuis Mariastraat 49. Detail van een tekening van P. Saenredam, 1636 (GAU/TA: Id 312).

geen eigen achtermuur heeft gehad, terwijl de muren op de beganegrond reeds eerder zijn verdwenen, waren de hier nog beschikbare oudere gegevens zeer gering.

Gelukkig komen topografische tekeningen en archivalische gegevens hier te hulp.

In 1352 sloten de stad en het kapittel van St. Marie een overeenkomst over het vermaken en verhogen van het zuidelijke deel van de Mariastraat. Men moet zich voorstellen dat deze straat buiten langs de immunitessloot liep, en dat zich tussen de sloot en de straat aanvankelijk een talud en een smalle bouwstrook bevonden (afb. 167). Reeds vroeg moet de straat ook aan de westzijde (ondiepe) bebouwing hebben gehad, vermoedelijk in hoofdzaak bestaande uit huizen met de kaprichting evenwijdig aan de straat. Geleidelijk aan leidde de behoefte aan meer bouwvolume tot uitbreiding van de bebouwing naar achteren, nl. ter plaatse van het talud. Regelmatig leidde dit tot uitwassen die bestreden moesten worden, maar in het algemeen kwam hieruit een dubbele bouwdiepte voort (van de straat tot de oever van de sloot), waarna op den duur bij alle huizen de kaprichting een kwartslag werd gedraaid (zie *Kroniek* 1982, MBOU 1983-3, 88-89: Mariastraat 41) (afb. 167). Mariastraat 47 lijkt, ondanks de beperkte gegevens, een goed voorbeeld van dit proces, waarbij de stenen achterkamer kan zijn ontstaan als vroege uitbreiding ter plaatse van het talud, terwijl in een volgende fase het (mogelijk nog houten) voorgedeelte gemoderniseerd moet zijn.

Kennelijk heeft ook Mariastraat 49 een dergelijke tweedeling gekend. Het was in zijn middeleeuwse vorm even diep als het buurhuis, had zijn nok loodrecht op de straatrichting, en had een middeleeuwse dwarsmuur op de scheiding tussen voor- en achterkamer. Een pothuis, dat tegen de zijmuur stond, zal van later datum zijn geweest. Ook dit huis grensde met

zijn achtergevel aan de sloot van St. Marie. Opzij sloot het vermoedelijk aan op de noordelijkste van de drie daarvoor gelegen bruggen, die middels poorten toegang gaven tot het Mariakerkhof (afb. 166). Het is mogelijk dat de in een charter uit 1369 vermelde verbouwing van het hoekhuis aldaar betrekking heeft op Mariastraat 49. In 1397 werd ten behoeve van de overplaatsing van de markt van het Buurkerkhof naar de Mariaplaats in samenwerking tussen stad en kapittel langs het open gedeelte van de ruim 4 m brede Mariasloot een kademuur opgetrokken en de straat verbreed (zie *Kroniek* 1974-1975, MBOU 1979-1, 19-24). Vanaf dat moment hoort het zuidelijke deel van de Mariastraat bij de Mariaplaats (niet bij het Mariakerkhof) en lag Mariastraat 49 dus met zijn hele zijgevel aan de straat. Het is goed mogelijk, dat pas toen de bovengenoemde achterkamer (D) werd gebouwd, terwijl deze bij het oudere buurhuis reeds tot stand was gekomen (A).

In 1559 werd het noordelijke deel van de Mariasloot overkluisd, en kort voor 1600 moet ook de overkluising van de immunitessloot achter de Mariastraat hebben plaatsgevonden, waarna officieel toestemming werd gegeven om de huizen daaroverheen naar achteren uit te breiden. In het algemeen had dit betrekking op keukenuitbouwen en dergelijke; de huidige achtergevelrooilijn volgt nog steeds de oostelijke oever van de 11e-eeuwse immunitessloot. De immunitessmuur met de poorten bleef na het verdwijnen van de sloot in 1559 nog bestaan tot in 1616 de stad het kapittel om medewerking „vroeg“ bij het afbreken van deze muur, opdat de markt op de Mariaplaats uitgebreid kon worden over een deel van het Mariakerkhof.

Uit het voorgaande blijkt, dat de bouw van het westelijke deel (E) van Mariastraat 49 waarschijnlijk geplaatst moet worden tussen 1559 en 1616. Dankzij een tekening van Pieter Saenredam uit 1636 weten we, dat het half naar voren geschoven stond ten opzichte van het oude hoekhuis (C + D), en dat het gebouwd was in de traditie van de huizen met sterk overkragende verdiepingen (zoals dat voor kwam bij middeleeuwse houten gevels) (afb. 168). Hier bedroeg de voorsprong ruim een halve meter, waarop een bakstenen trapgevel rustte. Een tekening uit 1840 laat zien, dat de onderpui later in het vlak van de trapgevel stond (of wellicht de gevel in het vlak van de pui?).

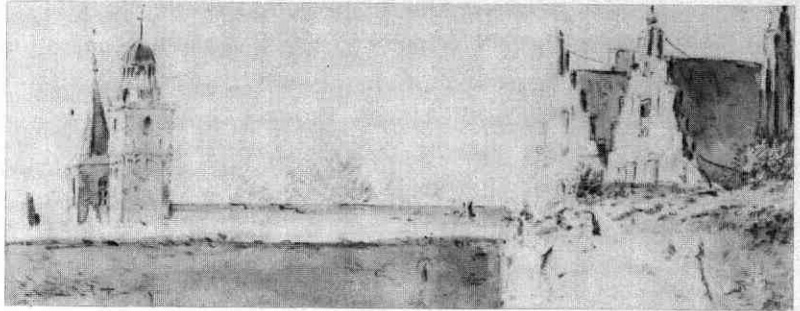
Op een verzoek van de eigenaar in 1844 om het huis te mogen verbouwen, werd bouwvergunning verleend met als voorwaarde, dat de gevel aan de pleinzijde rechtgetrokken moest worden en dat de stadsarchitect een ontwerp zou maken voor een passende nieuwe gevel. Daaraan dankt het huis zijn huidige voorkomen.

A. F. E. Kipp

32. Nicolaaskerkhof, Nicolaïtoren

In 1985-86 vond, nadat de toren tien jaar gezwegen

Afb. 169 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. Gezicht op de beide torens van de Klaaskerk, uitstekend boven de stadsmuur bij Manenburg. Tek. A. Beerstraten, ca. 1660. De noordelijke toren heeft nog zijn gotische naaldspits uit het begin van de 15e eeuw.

had, de restauratie plaats van de bekroning van de zuidelijke toren van de Klaaskerk en van de daarin gehuisveste beiaard. Aan de resultaten van het onderzoek, dat zowel tijdens de voorbereidingsfase als tijdens de uitvoering van dit project heeft plaatsgevonden, zal door de Utrechtse Klokkenspel Vereniging binnenkort een publikatie worden gewijd, zodat op deze plaats kan worden volstaan met het vermelden van enkele aspecten.

Bij de start van de restauratie was het precies 400 jaar geleden, dat de torenbekroning met uurwerk en klokkenspel voor de eerste keer geheel gereed werd verklaard, en wel bij de derde oplevering op 21 augustus 1581.

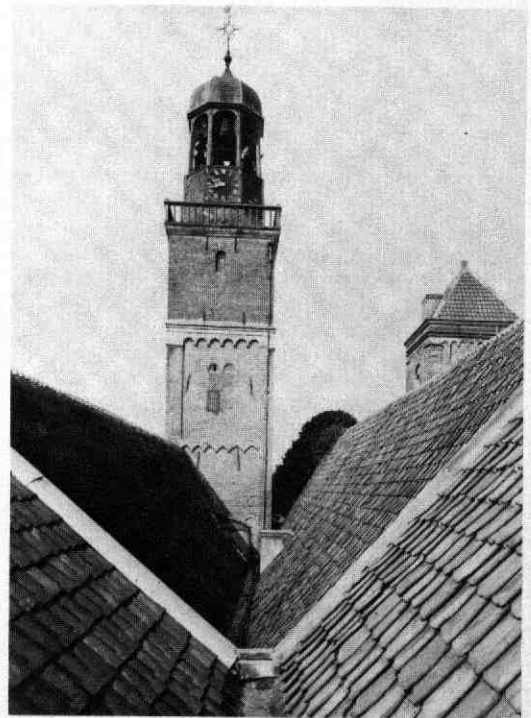
Aanleiding tot het project was destijds de aanschaf van een nieuw uurwerk, een gemeenschappelijke wens van buurt en kerkbestuur. Aangezien men het nieuwe uurwerk van een klokkenspel wenste te voorzien bij wijze van voorslag, wilde men tevens de zuidelijke toren verhogen en bekronen met een opengewerkte lantaarn (afb. 169). Deze wensen konden in vervulling gaan toen op 1 maart 1581 van het stadsbestuur officieel toestemming werd verkregen om de hiervoor reeds gedurende een twaalfstal jaren bijeen-gepaarde middelen voor dit doel uit te geven. Voorwaarde was wel, dat het onderhoud van het kerkgebouw en andere vaste verplichtingen hierdoor niet in het gedrang mochten komen, en dat eventuele tekorten uitsluitend gedekt mochten worden door bijdragen „vande goetwillige gebueren“. Meer dan toestemming had men niet nodig: men dient te bedenken dat het een initiatief betrof van het kerkbestuur en van de buurt, en dus niet een project van de stad. Pas in 1657 werd het Klaasklokkenspel een stedelijke beiaard, waarvoor vanaf dat moment dan ook de stadsbeiaardier verantwoordelijk was. De toren als geheel werd pas in de tijd van Napoleon stadseigendom.

Van dit project bleef onder meer een deel van de bestekken uit 1581 bewaard - helaas zonder de bijbehorende tekeningen - alsmede het door de verantwoordelijke kerkmeester zorgvuldig bijgehouden rekeningenboek en diverse andere gegevens (o.a. GAU, Bewaarde Archieven II, 694, 708). Samen met de toren zelf geven die bronnen een beeld hoe dit project werd gefinancierd en begeleid, hoe en door wie het werd voorbereid, aanbesteed en uitgevoerd, en hoe diverse lonen en prijzen zich tot elkaar verhielden. Ook werpen zij licht op bedoeling en gebruik van het

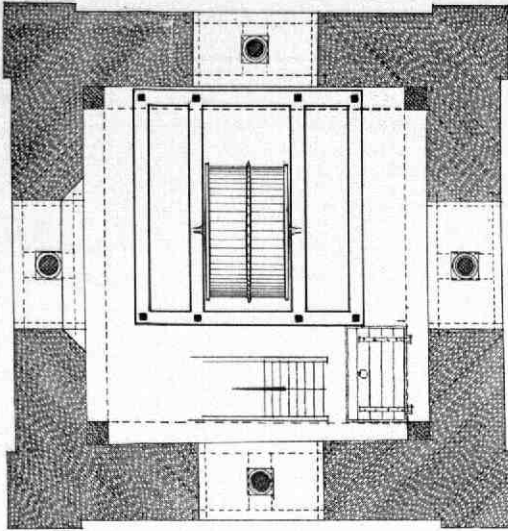
klokkenspel.

Het is opvallend, dat het werk in zoveel verschillende onderdelen en op zoveel verschillende momenten werd aanbesteed en uitgevoerd. Zelfs bij elkaar horende timmerwerken blijken in verschillende bestekken en in losse aanvullingen daarop te zijn ondergebracht. Dit alles maakt niet de indruk van een homogeen proces.

Het uurwerk, dat in het geheel een zeer centrale rol speelde, werd als eerste aanbesteed en kwam verreweg het laatste klaar. De aanbesteding ervan vond

Afb. 170 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. Gezicht vanuit de dakgoot van de kerk op de oostzijde van de zuidelijke toren. Foto RdMZ, 1922. De romaanse galmgaten werden in 1581 dichtgemetseld, toen op dat niveau een uurwerkzolder werd ingericht (zie afb. 171). Op de bakstenen verhoging zijn nog vaag de sporen van de schijnspekragen te herkennen.

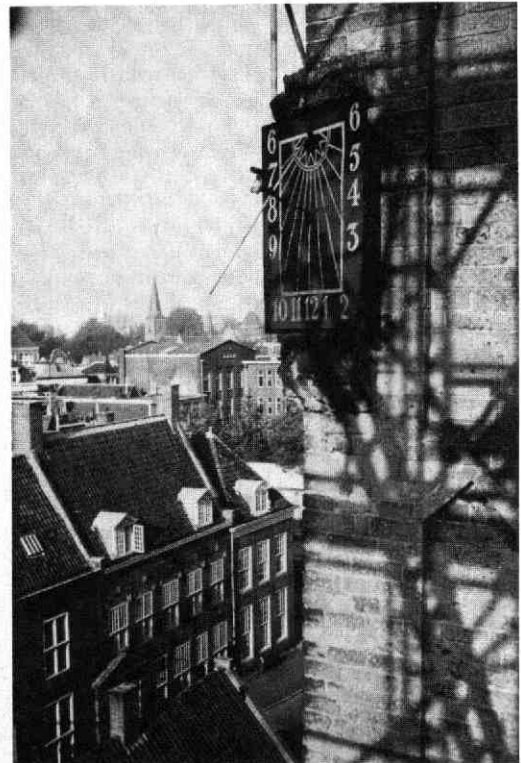
Afb. 171 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. Plattegrond van de oude uurwerkzolder (ter hoogte van de romaanse galmgaten), uit het restauratieplan van 1937. Bew. A. F. E. Kipp. Aan de omvang van het onderstel van het oude uurwerk is goed te zien, dat dit uurwerk de ruimte grotendeels in beslag nam. (Het oosten is boven.)

plaats op 9 maart 1581, d.w.z. reeds acht dagen na het afkomen van de officiële toestemming. Het werk werd voor 950 gulden gegund aan de Amsterdamse stads-slotenmaker Meester Guert Woutersz.. Dit uurwerk is thans het belangrijkste en oudste van de bewaard gebleven Utrechtse torenuurwerken. Het prijkt tegenwoordig op de Historische Afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam als symbool van de tijdmeting. De speeltrommel functioneert echter, zij het in een verbouwde vorm, nog steeds in de zuidelijke Klaastoren. Oorspronkelijk stond het uurwerk opgesteld op de bovenverdieping van de romaanse toren, ter hoogte van de galmgaten (afb. 170). De vier onderdelen - gaand werk, uurslag, halfuurslag, en speelwerk - zijn bij het Klaas-uurwerk ondergebracht binnen een smeedijzeren raamwerk, dat als kubus van 2,20 m de beperkte ruimte in de toren zodanig in beslag nam dat er nauwelijks plaats overbleef voor de trap naar boven (afb. 171). Voor een beschrijving van het uurwerk zij verwezen naar het artikel van J. J. L. Haspels in MBOU 1979-5, 87-89.

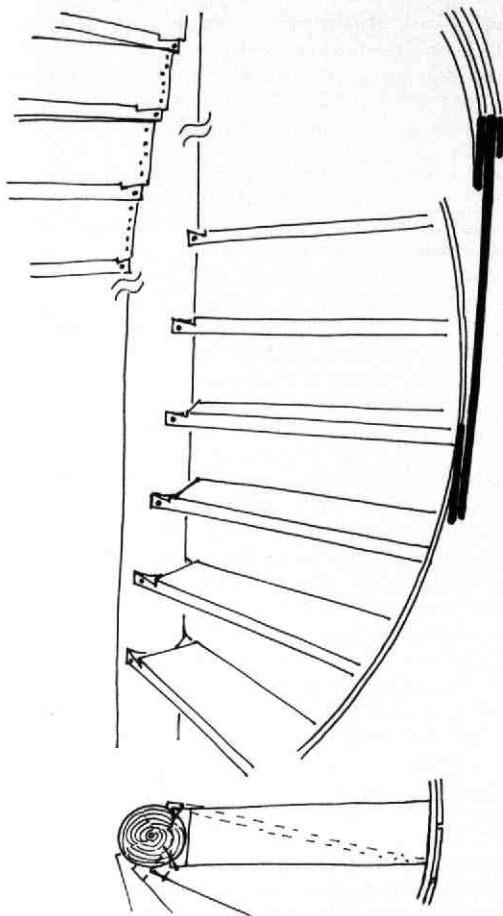
Het hoorde tot de verantwoordelijkheden van de koster om te zorgen dat het uurwerk te allen tijde precies de juiste tijd aangaf. Als hulpmiddel kreeg hij daartoe - op grond van een raadsbesluit uit 1625 - de beschikking over een zonnwijzer, die op de zuidwesthoek van de toren werd aangebracht; als de zon niet scheen diende de Domklok als officiële reserve. Het is niet onmogelijk, dat de huidige zonnwijzer nog die uit 1625 is. Onderzoek tijdens het herstel hiervan, enkele jaren geleden, leerde dat de constructie uit een aantal aan elkaar geklonken koperen platen bestaat, en dat het schilderwerk in de loop der tijd herhaalde-

lijk was vernieuwd met kleine variaties op het oorspronkelijke patroon (afb. 172).

Als tweede kwam de houten bekroning aan de orde. Het timmerwerk hiervoor werd op 11 april 1581 aangenomen door timmerman Jan Cornelisz en zijn zoon Dirck Jansz voor een bedrag van 324 gulden. De houten onderbouw daarvoor werd drie maanden later (!) apart aanbesteed voor 250 gulden. Het bestek blijkt merkwaardigerwijs door de koster van de Geertekerk te zijn geschreven, die hiervoor met drie gulden werd beloond. In opzet is het resultaat van hun werk heden ten dage nog grotendeels aanwezig, zodat het vergeleken kan worden met de omschrijving in het bestek. Wel zijn diverse onderdelen later bij onderhoudsbeurten vervangen, maar daarbij is meestal uitgegaan van de oorspronkelijke maten en vormen. Pas tijdens de restauratie kon worden vastgesteld dat de huidige constructie van de uivormige bekroning nog steeds die uit 1581 is. Deze bestaat in principe uit 24 in model gezaagde S-vormige eiken ribben, waarvan de onder-einden op een eiken oijeflijst staan, terwijl de boven-einden tegen de koningsstijl rusten (afb. 178). De oorspronkelijke kleinschalige leidekking werd in de 19e eeuw door een koperbekleding vervangen. Het sierlijk gesmede torenkruis dat de helm bekroont is, gezien zijn vorm, wellicht nog afkomstig van de in 1581 afgebroken gotische naaldspits, die op zijn beurt kort na 1431 de romaanse spits heeft vervan-

Afb. 172 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. De zonnwijzer op de zuidwesthoek van de toren. Foto A. F. E. Kipp.

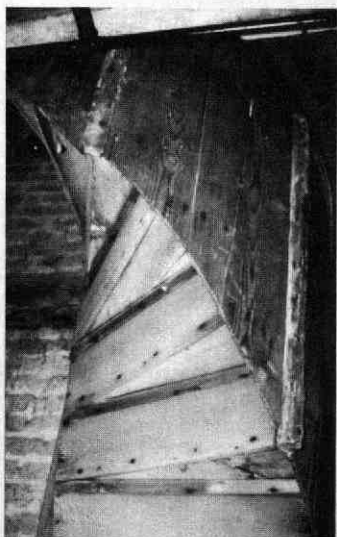
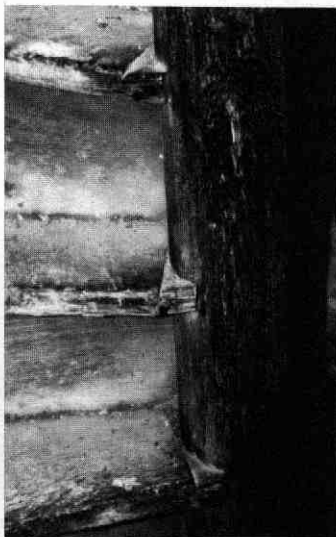

Afb. 173 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. Schets van de constructie van de spiltrap uit 1581. Tek. A. F. E. Kipp.

gen (afb. 177, 169).

Bij de afronding van het bouwproject hoorde het wit schilderen van de bekroning: de schilder kreeg op 25 juli 1582 23 gulden uitbetaald "dat hij den toorn geschildert ende gelootwit heeft". Het ontwerp van de torenbekroning werd onder meer gekenmerkt door tussenstijlen in de acht vakken van de koepel. Deze maakten duidelijk dat de bekroning van de Klaastoren in kunsthistorische zin familie is van die van de Amsterdamse Oude-Kerkstoren. Deze tussenstijlen schijnen bij een onderhoudsbeurt in het midden van de vorige eeuw te zijn verdwenen. Zij zijn bij de laatste restauratie weer aangebracht. Samen met het herstel van de originele kleurstelling komt het karakter van de toren nu weer duidelijk tot zijn recht (afb. 175)

Twee andere timmerlieden kregen de opdracht voor de nieuwe torentrap: „Betaelt Jacob Boot ende Harman Willemss. van Pajenborch van dat zij mit henbeijden gemaect hebben die weijndeltrap inden voorschr. toorn vermogens quitantie ende specificatie . . . xx g. ii st.". Deze nog bestaande spiltrap is ca 12 m hoog en heeft de vorm van een rondgaande kuiptrap (afb. 174). Hij maakt als timmerwerkstuk weliswaar een bescheiden indruk, maar het wekt toch enige verbazing, dat hij evenveel kostte als de schilder kreeg voor het schilderen van de vier uurwijzers (mogelijk hing dit samen met het gebruik van bladgoud, hoewel dezelfde schilder nog apart 6 gulden kreeg voor het feit dat hij „die vier handen aan die wijzers vergult ende gestoffeert heeft"). De constructie is in vergelijking met die van andere spil-

Afb. 174 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. De spiltrap uit 1581. Foto's A. F. E. Kipp. A: Van bovenaf gezien. B: Detail van de bevestiging van de treden middels zwaluwstaarten, die met een spijker gezekerd zijn. C: De trap van onderen gezien.

Afb. 175 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. De toren na de voltooiing van de restauratie.

trappen merkwaardig: de eiken treden zijn met een soort horizontale zwaluwstaartverbinding in de 12 cm dikke grenen spil bevestigd en de stootborden zijn achter tegen de spil gespijkerd. Aan de buitenzijde is de trap in een kuip van zeer dun grenen schotwerk van 8 mm dik gevat (afb. 173).

Pas drie maanden na de nouten bekroning werd op 15 augustus 1581 de bakstenen verhoging van de romaanse toren aanbesteed, hoewel deze er feitelijk de onderbouw voor vormt. Het betreffende metselwerk is als één sober gesloten blok geheel uitgevoerd in het destijds gangbare baksteenformaat van $26 \times 13 \times 6$ cm (10 lagen 68 cm). Vóór de restauratie leek deze verhoging haast onverschillig aan te sluiten op de romaanse toren (afb. 170). In de oorspronkelijke opzet was dit metselwerk echter om de vijf lagen afgewerkt met schijn-speklagen van dun tufsteenkleurig (geligrijgs) pleisterwerk over drie lagen baksteen. Hiermee werd een harmonische overgang bereikt tussen de tufstenen onderbouw en de lichtgeschilderde houten bovenbouw. Hoewel van dat effect, zeker na de laatste vernieuwing van het voegwerk, niets meer over was, konden ter plaatse nog net de laatste, minimale restanten van dit decoratieve pleisterwerk worden teruggevonden, en wel net genoeg om de oorspronkelijke kleur vast te stellen. Bij de restauratie zijn deze banden weer aangebracht (afb. 175). Andere voorbeelden van dergelijk decoratief pleisterwerk werden

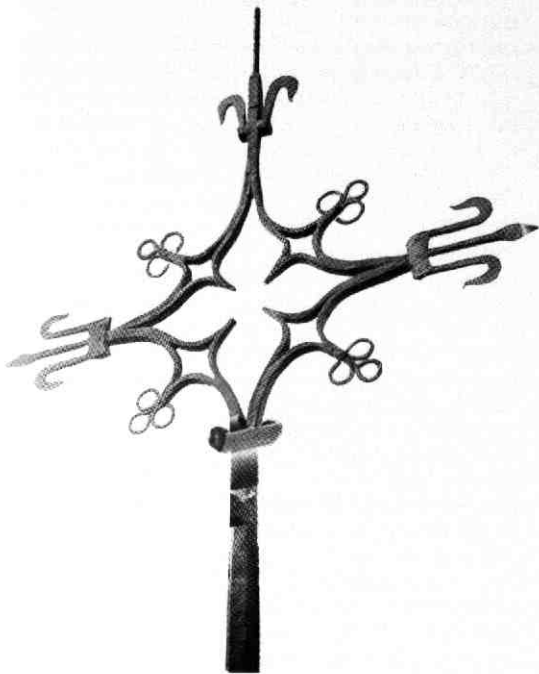
onder meer aangetroffen in de vorm van „gootlijst-blokken“ bij de achtergevel van Jeruzalemstraat 7 (zie Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 92-96), en als „boogblokken“ boven de vensters van de 3e Buurkerksteeg 2 (zie Kroniek 1985, MBOU 1986-11, 123-126).

Een dag later vond de vierde aanbesteding plaats. Ditmaal ging het om het klokkenspel. Op 16 augustus 1581 werd met de klokken- en geschutgieter Thomas Both een „accordt“ bereikt om een „accordt“ van elf klokken te leveren voor een bedrag van 167 gulden. Deze klokken zijn in mei 1582 gegoten in zijn gieterij in het „clockhuijs“, dat gelegen was tussen de Kloksteeg en Keizerstraat 49-59. Overblijfselen daarvan werden recent teruggevonden (zie Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 102-106). Vóór of in 1587 werd het spel nog uitgebreid tot 14 klokken. De klepels werden niet bij de klokken geleverd maar waren - deels in de vorm van schenkingen - afkomstig van verschillende smeden uit de Twijnstraat en elders.

Het klokkenspel stamde uit een interessante overgangperiode. De beide uit 1582 stammende spelen in de Klaastoren en in de Stadhuistoren waren de eerste klokkenspelen met klavier in Utrecht. Ze waren bedoeld voor handspel naast het aan het uurwerk gekoppelde mechanische spel middels de bovengenoemde speeltrommel. De Klaastoren liep hiermee ruimschoots voor op de Domtoren, waarvan de voorslag bovendien pas in 1616 werd uitgebreid van 6 tot 12 klokken! Een tweede interessant gegeven is, dat Both nog niet eerder een beiaard had gegoten; tot dan toe werden deze in de Zuidelijke Nederlanden besteld. Zoals uit verschillende latere correcties blijkt, was het resultaat, met name op het punt van zuiverheid, niet meteen een groot succes. Het is dan ook geen wonder dat men in 1657, toen zich daarvoor een gunstige gelegenheid voordeed, overging tot vervanging van dit curieuze maar ouderwetse spel. In dat jaar namelijk nam het stadsbestuur, op aandringen van stadsbeiaardier Jhr Jacob van Eyck, een positief besluit over de aankoop van een door de gebroeders François en Pieter Hemony aangeboden lichte beiaard van hoge kwaliteit, die zij gegoten hadden in de jaren 1649-1651. Deze beiaard werd bestemd voor de Klaastoren. Nu de klokken tijdens de restauratie

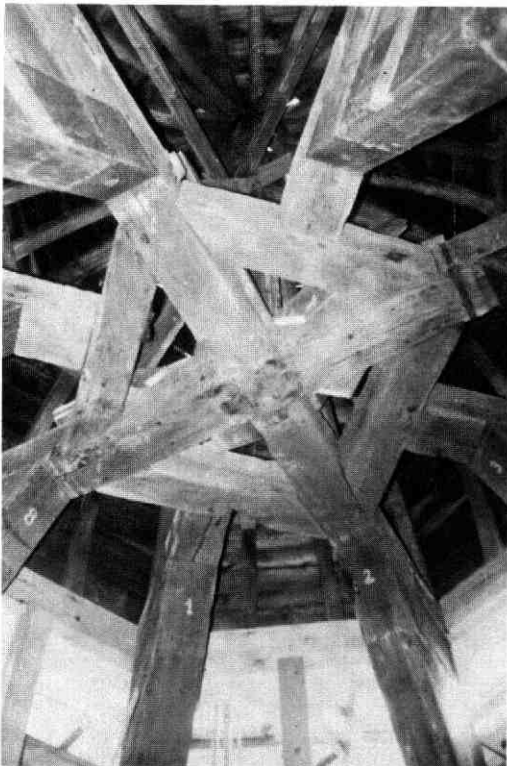
Afb. 176 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. Randversiering van een van de Hemonyklokken. Foto A. F. E. Kipp.

Afb. 177 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. Het oude torenkruis, dat mogelijk eerst heeft gestaan op de gotische naaldspits.

moesten worden uitgenomen en hersteld, konden zij - in samenwerking met het Utrechtse Klokkenluiders-gilde - voor het eerst goed worden gedocumenteerd en gemeten. Opvallend is de grote variatie in toegepaste randversieringen, die thans in relatie tot de gietjaren van de klokken kon worden bekeken (afb. 176). Uit beide blijkt duidelijk, dat de klokken niet als doorlopende reeks zijn gegoten, maar als een aantal kleinere combinaties, die wellicht op een gegeven moment zijn aangevuld tot complete beiaard. Zij zijn kennelijk niet op bestelling gemaakt, maar „uit voorraad“ te koop aangeboden. Dit laatste ging blijkbaar niet zo voorspoedig: de gebroeders hebben het eerst onder meer in Keulen en Rome (Vaticaan) geprobeerd, alvorens zij Utrecht een warm onthaal vonden. Ook ditmaal had de Klaastoren een ruime voorsprong op de Domtoren, alwaar het oude en bescheiden klokkenspel pas in 1666 door de huidige fraaie beiaard - eveneens van de gebroeders Hemony - werd vervangen.

A. F. E. Kipp

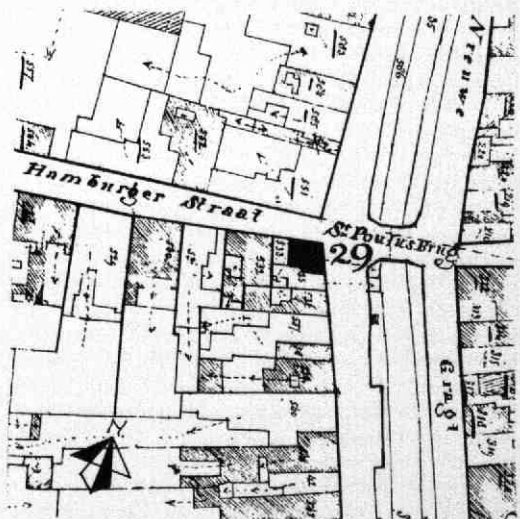

Afb. 178 Nicolaaskerkhof, Nicolaastoren. Gezicht op de nog uit 1581 daterende kapconstructie van de univormige bekroning van de toren.

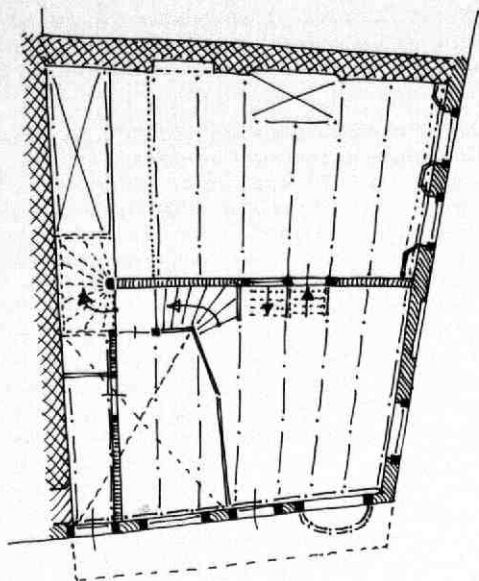
33. Nieuwe Gracht 29

Bij de verbouwing van dit vermoedelijk van rond 1700 daterende huis op de hoek van de Nieuwe Gracht en de Hamburgerstraat kwamen allerlei gegevens te voorschijn met betrekking tot de oorspronkelijke opzet van dit destijds als vrijwel complete nieuwbouw (en niet door verbouwing) tot stand gekomen huis (afb. 179).

Het ongeveer vierkante huis maakt met zijn twee gevels van vier traveeën breed een voorname indruk. De

Afb. 179 Nieuwe Gracht 29. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 180 Nieuwe Gracht 29. Plattegrond van de beganegrond. Tek. A. F. E. Kipp.

tweede travee van de zijgevel is van blindnissen voorzien om het vensterritme te laten doorlopen (afb. 181). Het huis is in de diepte door een halfsteens middenmuur in twee helften verdeeld, en telt drie bouwlagen plus kelder en kap. Het heeft c.q. had bovendien een aantal tussenniveaus.

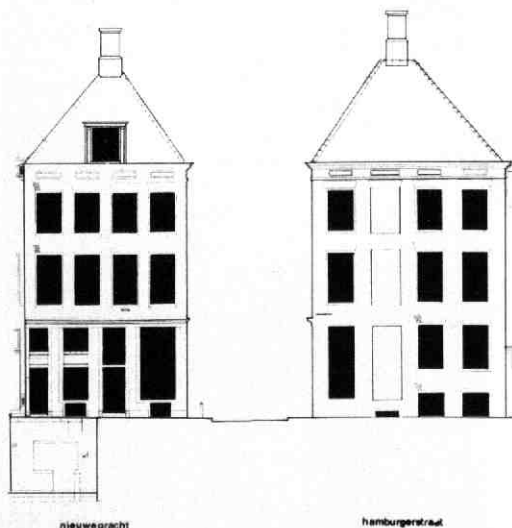
De met duivejagers afgewerkte enkelvoudige balklagen liggen alle loodrecht op de voorgevel, ook bij de kelder (afb. 180). De balklaag van de beganegrond wordt aan de voorzijde opgevangen door een randbalk van hetzelfde model en op hetzelfde niveau; rechts is de strijkbalk voor eenderde ingelaten in de zijmuur. De grenen spantjucken staan merkwaardigerwijs dwars op de balkrichting, zodat zij niet op trekballen rusten.

De beganegrond bestaat uit een hoge voorruimte met daarachter een opkamer boven een half verdiepte onderkamer. In de middenmuur was een soort binnenpui opgenomen. Vanuit de onderkamer, die blijkens de grote stookplaats tegen de achtermuur een keukenfunctie had, was de hoge voorkelder bereikbaar. De van royale kelderlichten voorziene rechterhelft daarvan had eveneens duidelijke sporen van een keukenfunctie bewaard, zoals resten van een hardstenen gootsteen met pompbak, een aanrecht, keukenkasten, en witte wandtegels. De linkerhelft was door middel van een tussenvloer in twee niveaus gedeeld. De bovenruimte was bereikbaar via een bordes in de trap van de onderkamer naar de keukenkelder en werd verlicht door een kelderraam in de voorgevel. Deze bovenruimte diende vermoedelijk als bijkeuken en/of provisiekamer, de onverlichte benedenruimte kennelijk alleen als bergkelder. Naar voren toe sluit hierop dan nog de middeleeuwse straatkelder aan, die direct naast de Paulusbrug op de werf uitkomt. De onderkamer in de achterhelft van het huis was niet nog

eens extra onderkelderd, hoewel het vloerpeil dit wel zou toelaten.

De hoge beganegrond van de voorhelft blijkt vroeger aan de linkerkant een hangkamer te hebben gehad (afb. 180). Deze was bereikbaar middels een steektrap (met een kwart als start) langs de middenmuur. Na een tussenbordes voor de deur naar de hangkamer ging de trap als halve spiltrap verder langs de linker zijmuur naar boven. Op de eerste en tweede verdieping was aan de voorzijde een kleine en een grote kamer gesitueerd. De grote had drie vensters aan de grachtzijde en één om de hoek, alsmede een stookplaats in de as van de middenmuur. Daarachter lagen op beide verdiepingen twee bescheidener kamers. Het dak werd bekroond door een grote monumentale schoorsteen, die helaas bij een renovatie van de kap rond 1950 is verdwenen (afb. 181).

De onderpui had als bijzonder element een gebogen erker naast de hoek van de Hamburgerstraat, een verschijnsel dat vroeger in de stad meer voorkwam, maar waarvan thans, afgezien van enkele rechthoekige exemplaren, geen voorbeelden meer over zijn (afb. 182). De erker is in het recente verleden verdwenen, maar in het nog bestaande bijbehorende kozijn bleken de sporen ervan nog achterhaalbaar. Omtrent de middeleeuwse voorganger van Nieuwe Gracht 29 is weinig bekend geworden. Behalve de werfkelder en wat muurwerk op kelderniveau, resteert hiervan nog een deel van de achtermuur en van de linker zijmuur. In de achtermuur was op de plaats van de voormalige keukenschoorsteen een oude stookplaats te traceren. In de zijmuur kwam geheel voorin een netjes met afgeschuinde hoeken afgewerkte middeleeuwse doorgang naar het buurhuis nr 31 te voorschijn. Gezien het feit dat in de achterhelft op de beganegrond de linker strook bij het buurpand hoort, en deze strook aan de kant van de opkamer een middeleeuwse zijmuur

Afb. 181 Nieuwe Gracht 29. Voor- en zijgevel van het huis, reconstructie van de oude opzet. Tek. A. F. E. Kipp.

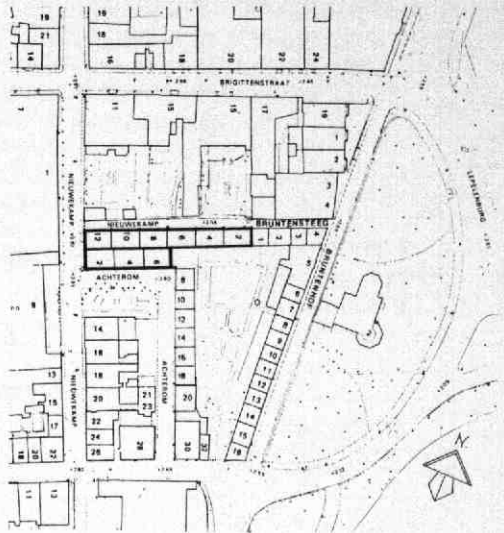
Afb. 182 Nieuwegracht 29. Op deze foto van ca. 1912 is de onderpui van het huis nog voorzien van een gebogen erker als uitstakast (GAU/TA Nieuwe Gracht bij Paulusbrug, c. 1912 (1)).

heeft die naar voren toe moet hebben doorgelopen, is het zeer wel mogelijk dat er in de middeleeuwse situatie een open gang tussen de nrs 29 en 31 heeft bestaan, die bij de bouw van het huidige hoekhuis grotendeels bij nr 29 is getrokken (ook de perceelsbreedte wijst in deze richting). In dat geval kwam het zoiest genoemde zijdeurtje in deze gang uit en wijst dan niet op een verbinding tussen de beide buurpanden (afb. 179).

A. F. E. Kipp

34. Nieuwe Kamp 2-12, Achterom 2-4

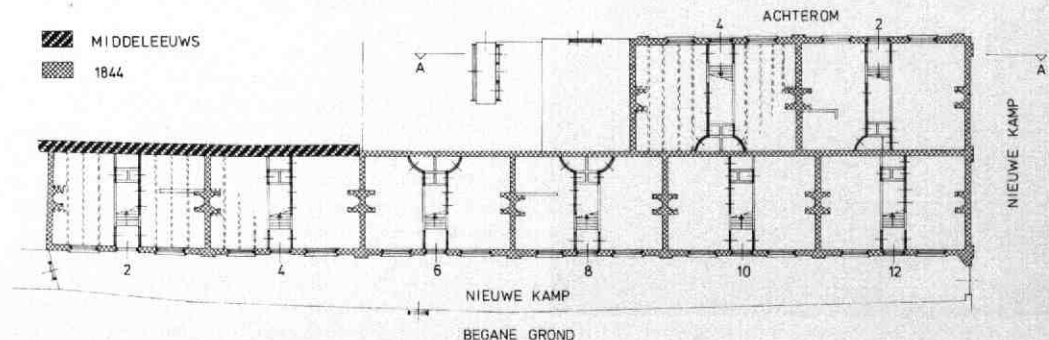
Bij de renovatie van de Fundatie van Metelerkamp kwam een vrijwel gaaf en daardoor zeer illustratief voorbeeld van een goed verzorgd complex 19e-eeuwse vrijwoningen aan de orde. De Fundatie werd

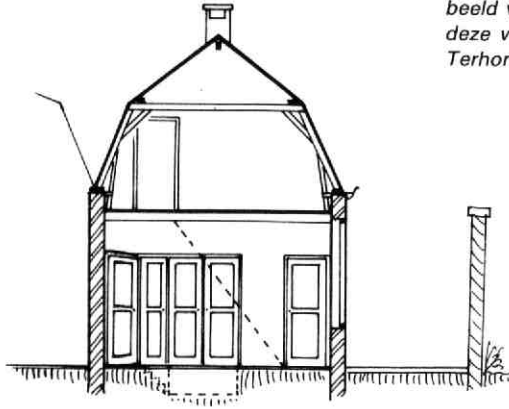
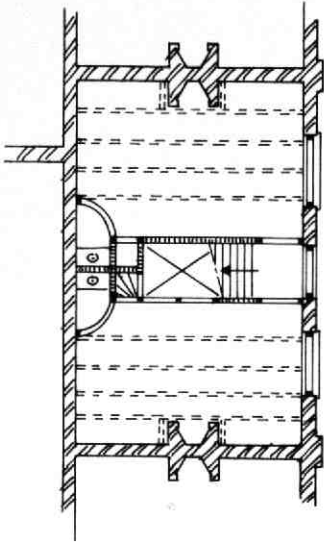
Afb. 183 Nieuwe Kamp 2-12, Achterom 2-4. Situatie van de Fundatie van Metelerkamp.

op 2 mei 1844 bij testament gesticht door mej. P. P. J. Metelerkamp, waarna voortvarend met de bouw werd begonnen: de bescheiden eerste steen heeft als inscriptie „J. J. M. 8 mei 1844“.

Het complex bestaat uit een rij van zes panden langs een sloop, en ruggelings daartegenaan twee grote panden aan het Achterom (afb. 183, 186). Het grondvlak is bij de eerste rij 7×5 m, bij de laatste $8,50 \times 6$ m. De door geblokte pilasters geflankeerde voorgevels hebben alle dezelfde opzet met een deur tussen twee vensters en een dakkapel in het midden. De balklaag is enkelvoudig, de kappen zijn vanouds beschoten afgewerkt (staand beschot van brede delen met een constructieve functie). De beganegrond heeft rechts en links een kamer, beide met een van een eenvoudige schoorsteenmantel voorziene stookplaats tegen de zijmuur. In de houten kamervloer is tegen de achtermuur een vak met grijze plavuizen ingevoegd ten behoeve van de keukenhoek. Tussen de kamers ligt een portaalje achter de voordeur, vanwaar een brede steektrap naar de zolder leidt (afb. 184, 185). Daaronder zijn achtereenvolgens de bedstee met bedsteekeldertje, een rug-aan-rug-kast en een plee gesitu-

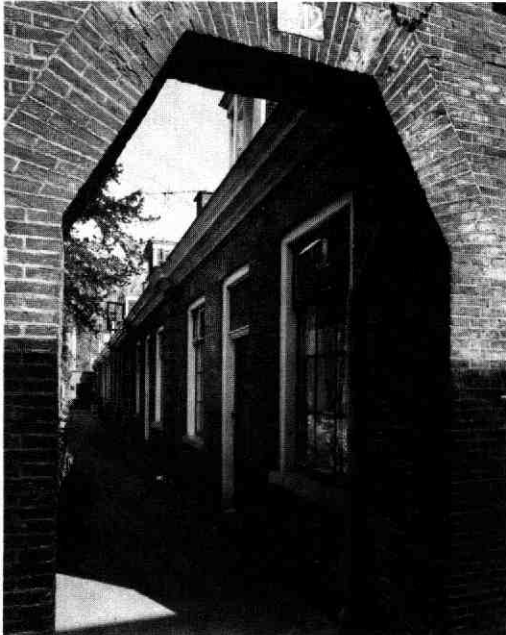
Afb. 184 Nieuwe Kamp 2-12, Achterom 2-4. Plattegrond van de Fundatie. Tek. K. Terhorst.

Afb. 185 Nieuwe Kamp 2-12, Achterom 2-4. Plattegrond en dwarsdoorsnede door een van de huisjes (nr 8) als voorbeeld voor de opzet van deze woningen. Tek. K. Terhorst.

eerd. Aan de kamerzijde is deze reeks afgewerkt als een keurige kastenwand, met een dubbele deur voor de bedstee en een dubbelkozijn voor kast en plee, waarbij in de meeste gevallen de plee is verruimd door gebruik te maken van een kwartronde deur. Deze ronding werd bereikt door gebruik te maken van gebogen regels, die blijken te bestaan uit vier op elkaar gelijkende latten. Een van beide kasten bevat een klein trapje naar de bedsteekelder, die als bergruimte en koelkast dienst deed. Op zolder zijn twee vertrekken afgesloten, waarboven zich nog een vliering bevindt. Hoewel het aantal huizen acht bedraagt, omvat de

fundatie elf vrijwoningen. De beheerscommissie vergaf vijf huizen als grotere woning aan gezinnen, maar van drie huizen aan het slop fungeerden beide kamers als aparte vrijwoning. Merkwaardigerwijs is dit verschil noch aan het exterieur noch aan het interieur te zien. Van de oudere situatie ter plaatse resteren nog een middeleeuwse kelder met een tongewelf (evenwijdig aan de Nieuwe Kamp) onder de linker kamer van Achterom 2, en een oude, rood-zwart geblokte plavuizenvloer (18,5 cm in het vierkant) onder nr. 4, alsmede een middeleeuwse (tuin)muur die als achtermuur dient voor de huizen Nieuwe Kamp 2-12. Deze muur heeft als bijzonderheid, dat er aan de zuidzijde een aantal kaarsnissen in bewaard bleef, wat de vraag doet rijzen, of deze muur oorspronkelijk wel als tuinmuur is gebouwd, of dat het een restant van een huismuur is.

Afb. 186 Nieuwe Kamp 2-12, Achterom 2-4. Het toegangspoortje van de Fundatie.

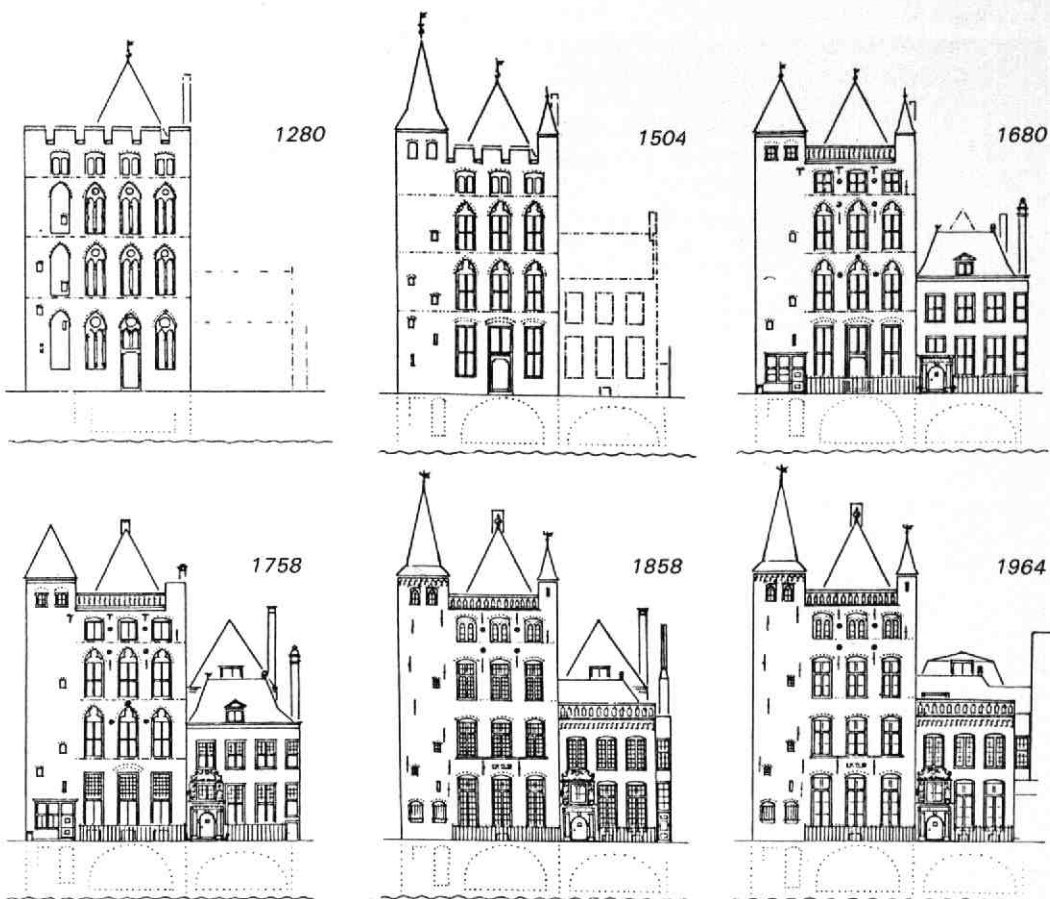
LIT.: Ebbenhorst Tengbergen, J. T. H. C. van, en J. Alblas: *Liefdadige en andere nuttige instellingen te Utrecht*, Utrecht 1895, 72, 77.

A. F. E. Kipp

35. Oude Gracht 99, het huis Oudaen

In september 1986 kwam de restauratie van het huis Oudaen officieel tot een afsluiting. De uitvoering van het werk startte, nadat de datum herhaaldelijk was verschoven, uiteindelijk in oktober 1984. Het begin lag echter reeds in de herfst van 1976, toen ter voorbereiding van de restauratie werd begonnen met het bouwhistorisch onderzoek van dit merkwaardige huis, dat beschouwd wordt als het best bewaard gebleven voorbeeld van de Utrechtse weerganghuizen of kasteelachtige huizen, in de wandeling vaak aangeduid als „stadskastelen”.

Door de grote hoeveelheid en door de aard van de gegevens, die verspreid over deze tien jaar bij het voor-

Afb. 187 Oudegracht 99, Oudaen. De voorgevel in zes stadia: ca 1280, ca 1504, 1680, 1758, 1858, 1964. Tek. A. F. E. Kipp.

onderzoek, tijdens de ontmanteling en gedurende de uitvoering, alsmede bij drie studieprojecten werden verzameld, is behandeling van de totale bouwgeschiedenis van Oudaen in deze Kroniek niet mogelijk. Het ligt in de bedoeling hieraan binnen afzienbare tijd een afzonderlijke publikatie te wijden. Voor de hoofdlijnen van de (bouw)geschiedenis van Oudaen zij verwezen naar het in het kader van de planvoorbereiding in maart 1978 verschenen „Rapport Bouwhistorisch Onderzoek Oudaen” (afb. 187). In de uitvoeringsfase heeft het onderzoek op diverse punten aanvullende gegevens opgeleverd en daarbij een belangrijk deel van de in het rapport vermelde vraagtekens tot een oplossing kunnen brengen. Uiteraard zijn er ook allerlei nieuwe vraagtekens bijgekomen. In deze Kroniek zij volstaan met de vermelding van een losse greep uit de bijzonderheden van dit huis.

In de eerste plaats is het zeer verheugend, dat het door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uitgevoerde dendrochronologisch onderzoek heeft geleid tot een nadere datering van het huis, dat tot nu toe op historische en bouwhistorische gronden het etiket „rond 1300” droeg. Een probleem leek aanvankelijk, dat het huis in eerste instantie met dennen balklagen

en kapconstructie gebouwd is, terwijl voor deze vorm van dendrochronologisch onderzoek een voldoende aantal verschillende monsters van eikehout met spint hout en een groot aantal jaarringen nodig is. Gelukkig bleek Oudaen in zijn traptoren nog een belangrijk deel van de eiken stootribben c.q. dektraden uit de bouwtijd te hebben bewaard (afb. 188). Hiervoor was in het algemeen resthout gebruikt, waarbij men het kennelijk geen bezwaar vond wanneer de treden aan de onderkant en/of de achterkant een wankant vertoonden. Bovendien bleek een deel van de treden van langzaam gegroeide bomen afkomstig te zijn, die dus veel jaarringen vertonen. Het resultaat was een datering van de bouw van Oudaen kort na 1276.

Een tweede datering betrof de rigoreuze verbouwing van het huis rond 1500, waarbij al het houtwerk van kap en balklagen werd vernieuwd en het huis zijn nog bestaande moer- en kinderbalklagen kreeg. Dankzij het feit, dat men bij de aanschaf en verwerking van het balkhout destijds de gekozen kwaliteit duidelijk heeft afgestemd op de functie van de betreffende ruimte, waren ook hier de omstandigheden gunstig. Vastgesteld kon worden, dat op de eerste verdieping van het vanouds vier bouwlagen tellende huis kenne-

Afb. 188 Oude Gracht 99, Oudaen. In de traptoren bleef een deel van de oorspronkelijke 13e-eeuwse eiken dektreden en stootribben bewaard.

lijk alleen de verwarmbare achterkamer aan wooneisen hoefde te voldoen, terwijl de voorzaal een zolderachtig karakter had. De balklaag vertoonde bij de achterste drie vakken zorgvuldig afgewerkte rechte en strakke moerbalken met gesneden sleutelstukken, terwijl de moerbalken van de voorste zeven vakken veel ruwer waren, deels zelfs uit kromme boomstammen waren gehaald, en plaatselijk wankanten vertoonden (afb. 189). Hier waren de sleutelstukken slechts onbehouwen hompen hout. Monsters van deze balklaag leverden als datering op: rond 1504 ($\pm$ 6,5 jaar). Zij bleken als verrassing echter nog een tweede datering op te leveren en wel het jaartal 1578, of nauwkeuriger uitgedrukt: een kapdatum omstreeks mei 1578! Dit houdt verband met de herstelling van het huis na de beschieting vanuit het kasteel Vredenburg (dat erachter lag) tijdens de belegering daarvan tussen 21 december 1576 en 11 februari 1577. Hieruit blijkt in de eerste plaats dat de schade aan het huis meer betrof dan alleen een (groot) deel van de achtergevel en van de kap, zoals tot nu toe werd aangenomen. Er zijn zelfs sterke aanwijzingen, dat ook een gedeelte van de middenpartij van de voorgevel moest worden vernieuwd, vanwege de schade door kogels die via het gat in de achtergevel door het huis heen werden geschoten. In de tweede plaats blijkt, dat het herstel van de schade kennelijk pas bijna anderhalf jaar na de beschieting plaats vond, waarbij men mag aannemen, dat het hout vrijwel vers in de bouw werd gebruikt.

Een andere bijzonderheid hangt eveneens samen met het herstel van de schade na de bovengenoemde be-

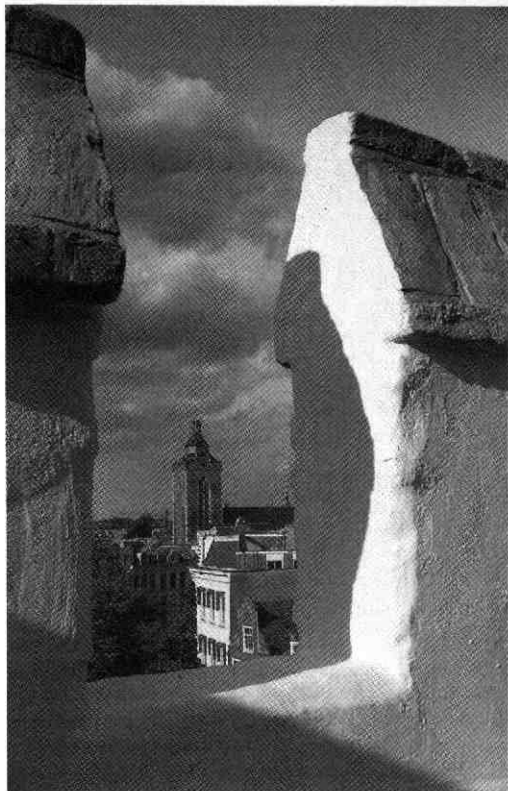
schieting vanuit het kasteel Vredenburg. De achtergevel moest deels worden vernieuwd, hetgeen in eigentijds materiaal gebeurde (steenformaat $26 \times 13 \times 6$ cm, 10 lagen 68 cm), maar wel exact in de oorspronkelijke vorm. Om een al te grote hoeveelheid extra inboetwerk te vermijden en de achtergevel na herstel weer een redelijk homogeen aanzien te geven, werd gebruik gemaakt van wat wij thans zouden noemen een baksteenkleurige reparatiemortel, waarmee de hele gevel werd afgewerkt. Men stopte daarmee alle gaten en voegen dicht en smeerde de mortel zodanig over het steenoppervlak uit dat daarmee al te grote oneffenheden werden weggewerkt. Daarbij bleef ca 30% van het baksteenoppervlak onbedekt: men heeft duidelijk niet bedoeld de gevel te pleisteren en het karakter van baksteenwerk daaraan te ontnemen.

Tenslotte werd de hele gevel rood gesausd. Uit het feit, dat deze afwerking slechts éénmaal blijkt te hebben plaatsgevonden en dat hij achter een aangebouwde achtervleugel uit 1758 nog verrassend goed bewaard gebleven bleek te zijn, kan worden vastgesteld, dat deze afwerking waarschijnlijk tot het eind van de 18e eeuw (en vermoedelijk tot halverwege de 19e eeuw) heeft bestaan. Bij de restauratie in 1984-86 werd de gevel - onder meer om vergelijkbare redenen als destijds - weer in deze vorm hersteld. Daarmee kwam tevens een uit educatieve overwegingen waardevol, zichtbaar voorbeeld tot stand van een middeleeuwse afwerkingsvorm, die ook wel direct na de bouw werd toegepast, zoals bij onderzoek in en aan verschillende Utrechtse huizen gebleken is (zie bijv. Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 62-63: Maria-plaats 50, 14e eeuw).

Een derde bijzonderheid betreft de kantelen. Tijdens het vooronderzoek bleek, dat in de zuidmuur de oorspronkelijke kantelen uit de bouwtijd nog bijna compleet aanwezig waren. Bij een onderhoudsbeurt in het begin van de 19e eeuw zijn de koppen eraf gehaald en met de afkomende steen werden de gaten opgevuld, zodat een hoge gesloten borstwering ontstond. Bij het open maken van de spie- en moordgaten bleek,

Afb. 189 Oude Gracht 99, Oudaen. De eerste verdieping van het hoofdhuys, naar achteren gezien. Duidelijk valt het kwaliteitsverschil op tussen de moerbalken van de (bewoonbare) achterkamer en die van de (zolderachtige) voorzaal.

Afb. 190 Oude Gracht 99, Oudaen. De kantelen op de zuidmuur. Foto's A. F. E. Kipp. Links: Tijdens het bouw-historisch onderzoek. Rechts: Na de restauratie, gecompleteerd en afgewerkt overeenkomstig de aangetroffen gegevens.

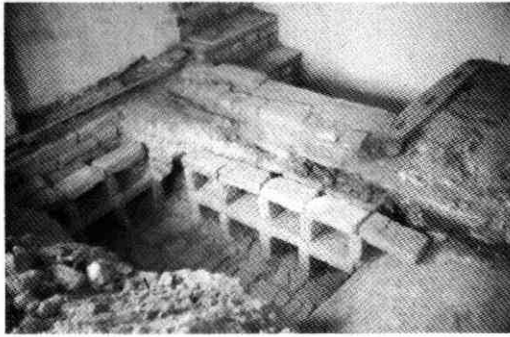
dat de dagkanten daarvan heel lang met een dunne pleisterlaag en ettelijke witkalklagen voorzien zijn geweest (afb. 190). Aangezien de binnenzijde van de weergang blijkens de aard van het metselwerk vanouds met pleister afgewerkt moet zijn geweest, is het niet onmogelijk, dat het principe van de witte dagkanten reeds uit de bouwtijd stamde. Bij de restauratie is het - ondanks de zorgelijke technische toestand waarin de bovenste zone van de zuidmuur verkeerde - mogelijk gebleken het oorspronkelijke werk van de kantelen compleet te handhaven, zodat hier sprake is van een zeldzaam voorbeeld van werkelijk originele middeleeuwse kantelen. Vrijwel alle nog bestaande voorbeelden van kantelen zijn ooit een keer vernieuwd of gereconstrueerd. Bij de restauratie konden de met ezelsruggen afgedekte koppen op grond van de teruggevonden maten worden hersteld.

Een merkwaardige verrassing kwam te voorschijn onder de plavuizenvloer van de torenkamer, geheel bovenin de traptoren. Bij het vernieuwen van deze vloer bleek, dat zich in en onder de puinvulling waar deze vloer op rustte, de overblijfselen bevonden van een gemetselde duiventil (afb. 191). In de ruimte die boven de bovenste traggewelven overbleef, waren rondom reeksen nestholtes gemaakt door middel van een stapeling van liggende en staande moppen. Aan-

gezien deze van hetzelfde soort waren als het muurwerk van de toren en het huis, is het goed mogelijk, dat deze opzet uit de bouwtijd dateert. Hoe ver deze til naar boven doorliep en hoe hij afgewerkt was, was niet na te gaan, al moet hij wel duidelijk boven het huidige vloerniveau hebben uitgestoken. Evenmin was de plaats van de uitvliegopeningen terug te vinden. Deze moeten zich of in de voorgevel hebben bevonden (in een zone waar het metselwerk in 1858 werd vernieuwd), of in een opgaande muur (muurtje?) aan de kant van het dak (die in dat geval bij de verbouwing rond 1504 moet zijn vervangen).

Ook in het kader van het onderzoek naar het ontstaan van het verschijnsel werven en werfkelders leverde Oudaen belangrijke gegevens op. In de eerste plaats was bij het bouwhistorisch vooronderzoek reeds gebleken, dat het vloerpeil van de beganegrond in eerste instantie bijna 70 cm lager heeft gelegen dan het huidige. Het lag daarmee tevens ruimschoots beneden het huidige straatniveau, dat vermoedelijk na de 14e eeuw nauwelijks meer gewijzigd is, aangezien de bestrating vrijwel overal vlak over de kruinen van de werfkeldergewelven uit die tijd loopt. Het huidige vloerpeil van de beganegrond is gekoppeld aan een middeleeuws keldergewelf in het hoofdhuis, dat uit een tweede fase stamt en dat het oudste vloerniveau

Afb. 191 Oude Gracht 99, Oudaen. De middeleeuwse duiventil bovenin de traptoren, zoals deze onder de plavuizenvloer van de torenkamer te voorschijn kwam. Foto A. F. E. Kipp.

duidelijk doorbreekt. Dit leidde tot de vraag of Oudaen wel vanouds onderkelderd zou zijn geweest, of dat de kelder hier pas in tweede instantie onder het reeds bestaande huis werd ingebouwd (zie in deze Kroniek: Oude Gracht 307). Dit laatste verschijnsel is bij een aantal andere vroege grote stenen huizen aan de Oude Gracht aangetroffen. Bij sommige voorbeelden ging het daarbij om 13e- en vroeg 14e-eeuwse funderingen met spaarbogen (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 101-103: Oude Gracht 134-136; Kroniek 1984 MBOU 1985-11, 143: Oude Gracht 10-12; en idem, 149-151: Oude Gracht 140-142). In dat geval zou de huidige huiskelder van Oudaen - al of niet gelijktijdig met de werfkelders voor het huis - kunnen zijn ontstaan in de periode, waarin op grotere schaal werfkelders werden aangelegd.

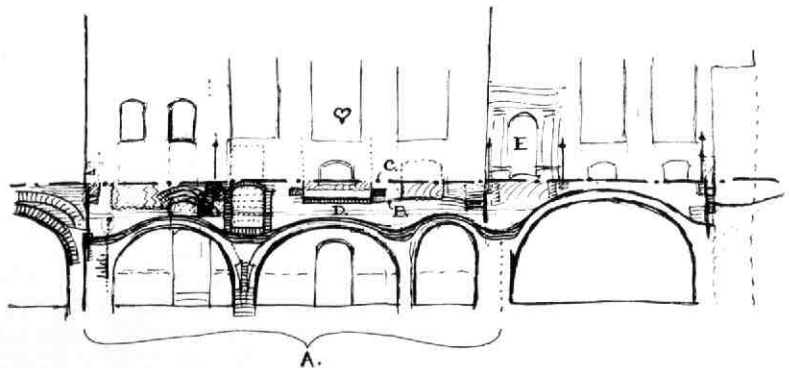
Tijdens de bouwwerkzaamheden kon echter in de eerste plaats worden geconstateerd, dat Oudaen vanouds een kelder moet hebben gehad (zij het een lagere dan de huidige), aangezien in het midden van de onderbouw van de voorgevel een brede rondboogdoorgang te voorschijn kwam, die uit de bouwtijd dateerde.

In de tweede plaats bleek, dat ook de drie vóór het hoofdhuis en de traptoren gelegen werfkelders uit de bouwtijd van Oudaen stammen, waarbij oorspronkelijk alleen de middelste kelder vanuit de huiskelder toegankelijk was. De gewelkruinen van deze werfkelders liggen ruim een halve meter lager dan in het al-

gemeen gebruikelijk is. Zij bleken te horen bij een toenmalig straatpeil, dat goed aansloot bij de eveneens teruggevonden drempel van de oorspronkelijke, 13e eeuwse voordeur in de middenas van het hoofdhuis. Daarmee horen de werfkelders van Oudaen tot een klein groepje lage kelders, dat vermoedelijk stamt uit een tijd die voorafging aan de periode waarin op grotere schaal werfkelders werden aangelegd (zie in deze Kroniek: Oude Gracht 218; zie ook Kroniek 1982 MBOU 1983-3, 102-108: Oude Gracht 199). Bij sommige andere vroege voorbeelden blijken later de oude gewelven door hogere gewelven te zijn vervangen, aangepast aan het inmiddels verhoogde straatpeil. De werfkelders van Oudaen zijn thans de oudste (en redelijk dateerbare: kort na 1276) nog bestaande werfkelders in Utrecht.

Als merkwaardigheid uit later tijd mogen hier tot slot nog worden vermeld de teruggevonden sporen van de inrichting van Oudaen tot bejaardentehuis door de Hervormde Diaconie, die daartoe het huis in 1757 aankocht omdat het zo geschikt was vanwege zijn grote zalen. Op de eerste en tweede verdieping werden slaapzalen ingericht voor resp. de oude vrouwen en de oude mannen. Toen bij de huidige bouwwerkzaamheden de latere dekvloeren aldaar werden verwijderd, kwam na het schrobben van de vloer verrassend duidelijk het hele patroon van de inrichting met bedsteden en nachtkastjes langs de zijmuren aan het licht (afb. 193). De vloer van de eerste verdieping was afgewerkt met rode plavuizen van 22 x 2 cm in halfsteens verband op een zandbed. Op die vloer waren doorlopende reeksen bedsteden getimmerd, waarvan maten en constructie af te leiden waren uit de aftekening op de vloer, daar zich bij het regelmatig schrobben vuilranden hadden vastgezet overal waar houtwerk op de vloer aansloot en met name onder de bedsteden (waar misschien niet schoongemaakt werd?). Verder kon men zich uit de slijtsporen in de vloer een duidelijk beeld vormen van het gebruik van deze zaal. Het diepst uitgesleten waren de plekken naast de bedsteden, waar de oudjes steeds met hun voeten schuifelden als zij op de rand van hun bed zaten; een tweede serie slijtgeulen bevond zich in de smalle doorgangen tussen de bedsteden in. Als derde, veel gebruikte plek vielen de „raamplaatsen“ op. De bedsteden die uitzicht hadden naar buiten waren

Afb. 192 Oude Gracht 99, Oudaen. Dwarsdoorsnede door de werfkelders van Oudaen. Schets A. F. E. Kipp. A: De drie kelders vóór het hoofdhuis zijn gelijktijdig daarmee gebouwd (ca 1280). B: 13e-eeuws straatpeil. C: Huidig straatpeil. D: Oorspronkelijke voordeurdrempel. E: Huidige ingang, sedert 1680.

Afb. 193 Oude Gracht 99, Oudaen. Aftekening van de 18e-eeuwse bedsteden (en van de slijtage door het gebruik) op de vloeren in het hoofdhuis. Foto, A. F. E. Kipp. Boven: De houten vloer van de manenslaapzaal op de tweede verdieping. Onder: De plavuizenvloer van de vrouwenslaapzaal op de eerste verdieping.

duidelijk zeer geliefd en kregen waarschijnlijk vaak burens op bezoek. Voor de houten vloer van de tweede verdieping, de mannenzaal, geldt het zelfde verhaal.

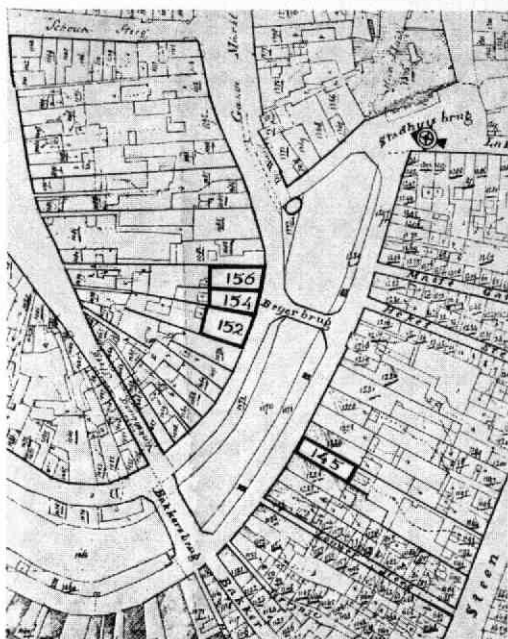
A. F. E. Kipp

36. Oude Gracht 145

Bij een snel verlopen verbouwing van een winkel in dit pand, dat zijn huidige gedaante aan een 19e-eeuwse metamorfose dankt (de voorgevel dateert uit 1876;

Afb. 195 Oude Gracht 145. Reconstructie van de gevelwand van Oude Gracht 137-155; toestand ca. 1650. Tek. A. F. E. Kipp.

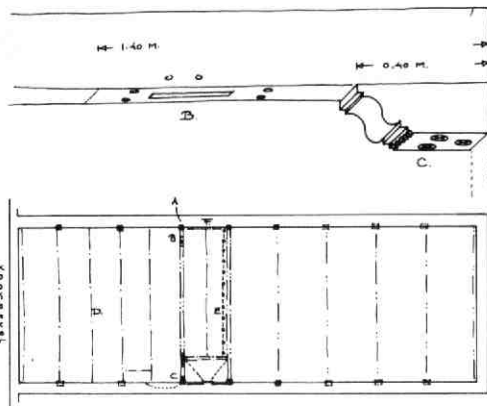

Afb. 194 Oude Gracht 145. Situatietekening van Oude Gracht 145 en 152-156 op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

afb. 197), kwam een aantal bouwhistorische gegevens aan het licht, die iets over de geschiedenis van het huis vertellen. De waarnemingen bleven beperkt tot enkele punten op de beganegrond (afb. 194, 196).

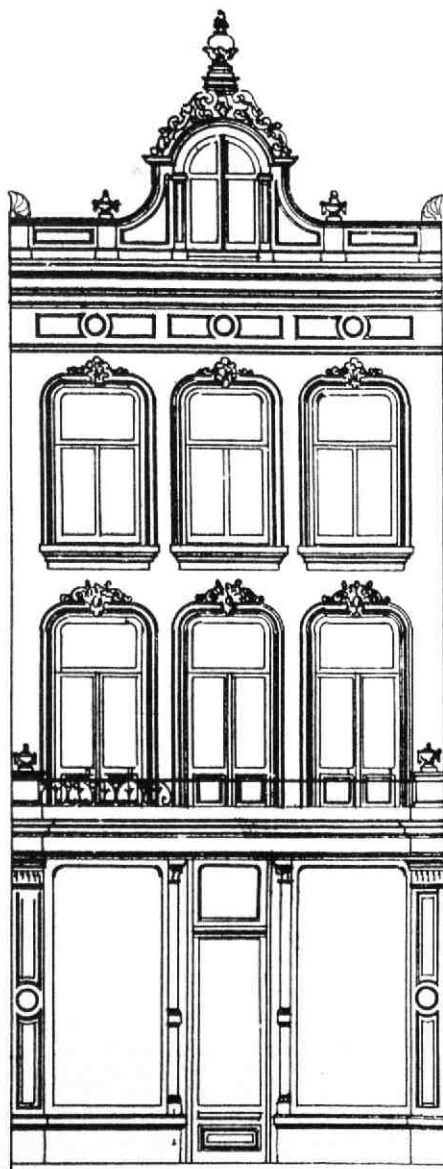
Allereerst werd geconstateerd, dat het muurwerk - tot aan een verdwenen oude achtergevel op 23 m uit de rooilijn - uit zeer grote moppen bestond. Het steenformaat ($32 \times 15/16 \times 8/8,5$ cm, 10 lagen 94 cm) lijkt te wijzen op een bouwtijd in de tweede helft van de 13e of in het begin van de 14e eeuw. De oorspronkelijke (waarschijnlijk enkelvoudige dennen) balklaag boven de beganegrond werd, wellicht in de 14e eeuw, vervangen door een samengestelde balklaag van 9 vakken diep (2,40 m h.o.h.), die was voorzien

van muurstijlen en korbelen. De verdwenen sleutelstukken liepen tot 1,40 m uit de zijmuur en waren met twee maal twee houten toognagels aan de balk bevestigd. In de bovenzone van de linker zijmuur werden op ongeveer éénderde vanaf de voorgevel ondefinieerbare resten van middeleeuwse muurschilderingen aangetroffen, die zich, verstopt achter vele witkalklagen, in een aantal lagen over elkaar heen bijna direct op de dunne pleisterlaag bevonden. De hoofdkleuren waren rood en zwart. Op ca 2,50 m boven de vloer was bij de jongere lagen een aantal evenwijdige zwarte biezen herkenbaar. In verband met latere wijzigingen moeten de schilderijen van vóór de 16e

Afb. 196 Oude Gracht 145. Schetsmatige plattegrond van de beganegrond, met aanduiding van balklaag en bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp. A: Muurstijl (sleuf). B: Aftekening van korbeelaansluiting en sleutelstuk. C: 16e-eeuws sleutelstuk. D: 18e-eeuwse balklaag. E: Kroonlijst van een 19e-eeuwse binnenpui. F: Restanten van middeleeuwse muurschilderingen.

eeuw dateren. In de tweede helft van de 16e eeuw werd bij een verbouwing ook de balklaag gemoderniseerd. De muurstijlen en korbelen werden verwijderd en vervangen door nieuwe, korte sleutelstukken. In het vierde balkvak rechts werd ten behoeve van een stookplaats op de verdieping een stookgewelf (in de vorm van een graatgewelf) aangebracht. Later werd

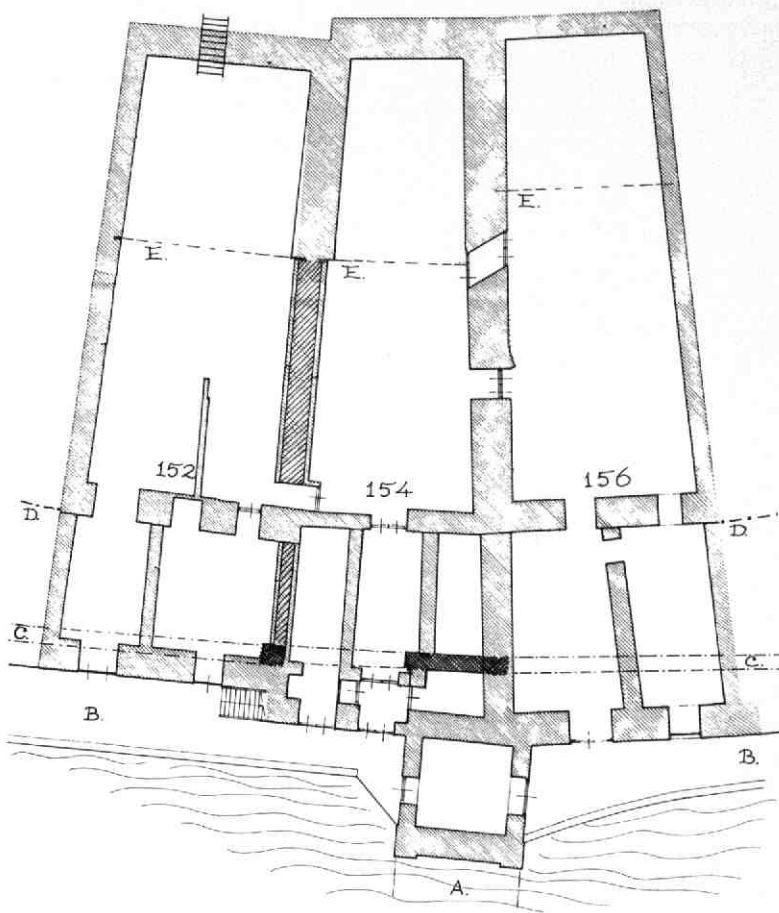

Afb. 197 Oude Gracht 145. Bouwtekening van de huidige voorgevel, 1876.

Afb. 198 Oude Gracht 152-156. Tekening van de huizen, werfmuren en werven bij de Bezembrug. Detail van een tekening van J. Versteegh, 1776 (GAU/TA Oude Gracht tussen Bakkerbrug en Stadhuisbrug 1776, detail).

Afb. 199 Oude Gracht 152-156. Plattegrond van de kelders onder de huizen, met aanduiding van bouwhistorische gegevens. Tek. A. F. E. Kipp. A: Bezembrug. B: Werf. C: Restanten en beloop van de middeleeuwse werfmuur. D: Rooilijn. E: Gewelfscheiding.

het voorste gedeelte nog eens door een enkelvoudige balklaag met duivejagers vervangen.

A. F. E. Kipp

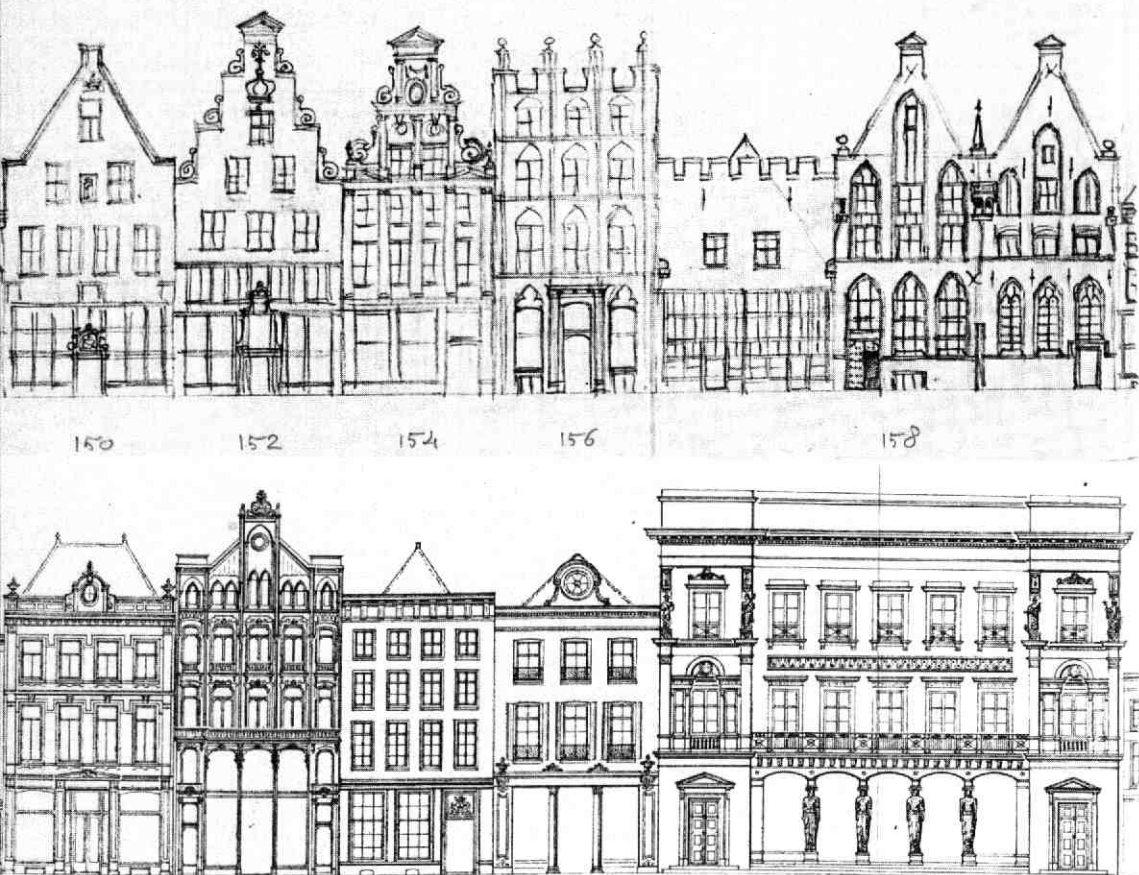
37. Oude Gracht 152, 154, 156

Waarnemingen tijdens de verbouwing van de middeleeuwse kelders onder de panden Oude Gracht 152, 154 en 156 (afb. 194, 199, 200) leverden een aantal gegevens op die van belang zijn voor de geschiedenis van de bebouwing langs dit gedeelte van de gracht (zie ook Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 101-103; Oude Gracht 134-136; Kroniek 1984, MBOU 1985-4, 149-151; Oude Gracht 140, 142, 144; en Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 113-117; Ganzenmarkt 2, 4-6, 8).

Bij Oude Gracht 152 bevinden zich twee werfkelders vóór het huis, waarvan bij de rechter het tongewelf voor een deel in kleinere moppen is vernieuwd. Aan de voorzijde is, direct achter de huidige, nog een restant van de middeleeuwse werfmuur te zien. De onderbouw van de voorgevel is 1,30 m dik en bestaat uit moppen van $30 \times 15 \times 7,5$ cm (10 lagen 86 cm). De huiskelder heeft een oppervlak van $7,50 \times 17,50$ m (inwendig), en hij heeft twee tongewelven achter

elkaar die langs een strakke lijn op 10 m achter de voormuur koud tegen elkaar staan en die beide een hoekverband van koppen en strekken vertonen. Het achterste gewelf springt rechts iets naar binnen. Beide hebben hetzelfde steenformaat: $30 \times 15 \times 6$ à 7 cm. Links naast het midden van de achtergevel heeft zich vanouds een buitentrapp bevonden.

Oude Gracht 154 heeft vóór het huis zelfs drie werfkelders met middeleeuwse tongewelven (de derde houdt verband met de aansluiting op de Bezembrug). Ook hier is, en duidelijker dan bij het buurhuis, in de rechter hoek de doorsnede van de 90 cm zware, middeleeuwse werfmuur te zien, die 1,10 m achter de huidige lag (afb. 198). De in 1853 vernieuwde Bezembrug sloot destijds nog op deze oude muur aan, blijkens de in de kelder nog zichtbare hoekpilaster uit die tijd. Bij deze vernieuwing bleef de smalle brugkelder in het landhoofd bewaard (in feite werd van het landhoofd alleen de buitenkant nieuw bekleed). Het tongewelf hiervan ligt in de lengterichting van de werf en sluit eveneens aan op het vlak van de bovengenoemde middeleeuwse werfmuur (steenformaat $30 \times 15 \times 7,5$ cm, 10 lagen 88 cm). De eensteens gewelven van de op elkaar aansluitende werfkelders van Oude Gracht 152 en 154 zijn duidelijk van twee

Atb. 200 Oude Gracht 152-156. Reconstructie van de gevelwand van Oude Gracht 150-158. Tek. A. F. E. Kipp. A: Situatie rond het midden van de 17e eeuw. B: Situatie rond 1860. Hoewel de gevels een heel ander gezicht vertonen, blijkt de middeleeuwse hoofdstructuur van de meeste huizen vrijwel niet veranderd te zijn.

kanten tegen een bestaande, oudere eensteens muur aangebouwd, die bestaat uit zeer grote moppen met een strak model ($34 \times 17 \times 8$ à 9 cm, 10 lagen 102 cm, gemetseld in grove zanderige bruingrijze specie). Als datering van deze muur moet waarschijnlijk aan de eerste helft van de 13e eeuw gedacht worden. Het gewelf aan de kant van nr 154 bestaat uit moppen van 29×14 à $14,5 \times 7$ à $7,5$ cm, gemetseld in harde grijze specie met veel kalkpitten.

De onderbouw van de voorgevel van het huis is hier 90 cm dik. Hij bestaat uit moppen van $32 \times 16 \times 7,5$ à 8 cm (10 lagen 93 cm) en is vermoedelijk eveneens 13e eeuws.

De huiskelder heeft, net als bij het buurhuis, twee koud op elkaar aansluitende tongewelven achter elkaar, waarvan de achterste links iets naar binnen springt. Het voorste gewelf is 10,30 m diep, het achterste ruim 8 m. In twee doorbraken tussen de kelders van Oude Gracht 152 en 154 was te zien dat de beide eensteens gewelven (steenformaat $29 \times 14 \times 7$ à $7,5$ cm, gemetseld in harde lichtgrijze kalkspecie met

veel pitten) op een eigen voet zijn gebouwd tegen een oudere zijmuur, waarvan niet kon worden nagegaan hoe diep deze doorliep. Deze oudere muur bleek, net als bij de muur tussen de werfkelders, te bestaan uit grote moppen (33 à 34×16 à $17 \times 8,5$ cm, 10 lagen 98 cm), hier gemengd met blokken tufsteen en basaltlava, in een grove zanderige grijze specie. Uit het zichtbare gedeelte viel niet af te leiden of het huis al of niet vanouds onderkelderd is geweest, noch of er sprake was van een oorspronkelijk lager gelegen beganegrondpeil. Het laatste is overigens wel waarschijnlijk. Ter vergelijking zij verwezen naar de bovengenoemde panden Oude Gracht 140-144 (zie ook in deze Kroniek bij Oude Gracht 99 en 307).

Aan de rechterkant was te zien, dat het voorste gewelf vrijwel geheel uit koppen bestond en rustte op een onderbouw in vlaams verband (tot vijf lagen boven de huidige vloer). Beide gewelven vertoonden platgedrukte voegen, kennelijk het gevolg van het metselen op een houten formeel.

Ook de kelders van het derde huis, *Oude Gracht 156*, vertonen een vergelijkbare opzet. Weer liggen er twee werfkelders vóór het huis. De onderbouw van de voorgevel is 1,35 cm dik. Mogelijk bestond ook hier de overwelfing van de huiskelder uit twee delen. Dit was echter niet meer na te gaan, daar het achterste deel in het recente verleden door een moderne vlakke constructie is vervangen. Het steenformaat van het gewelf is, zowel voor als achter, 28 × 14 × 7 cm.

A. F. E. Kipp

38. Oude Gracht 177-179

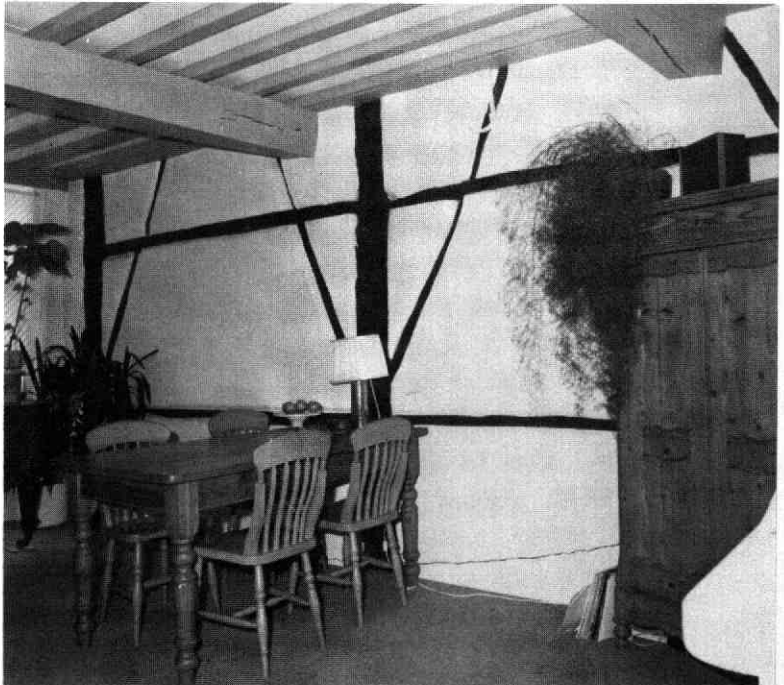
Hoewel de stad Utrecht in zijn vroegste eeuwen een voornamelijk „houten“ stad was met verstrooid daarin stenen huizen, kerken en kloosters, vinden we van deze houten bouwwerken nog zelden iets terug. Dit is het gevolg van stadsbranden, maar vooral ook van het door de overheid gestimuleerde versteringsproces. Wat we dan nog van afbeeldingen van houtbouw kennen, betreft in de regel alleen de houten voorgevels van overigens geheel stenen huizen. Wordt er bij een verbouwing in een huis iets van vakwerk aangetroffen, dan gaat het vrijwel altijd over 16e- of 17e-eeuwse binnenwanden die gespijkerde raamwerken bevatten. Een uitzondering is de in de *Kroniek 1985* vermelde vondst van vakwerkbouw in de *Hamburgerstraat 38* (MBOU 1986-11, 136-144). Daar dit slechts een loods betrof, kon dit 15e-eeuwse bouwwerk wellicht volgens een „achterhaalde“ constructiewijze gemaakt zijn.

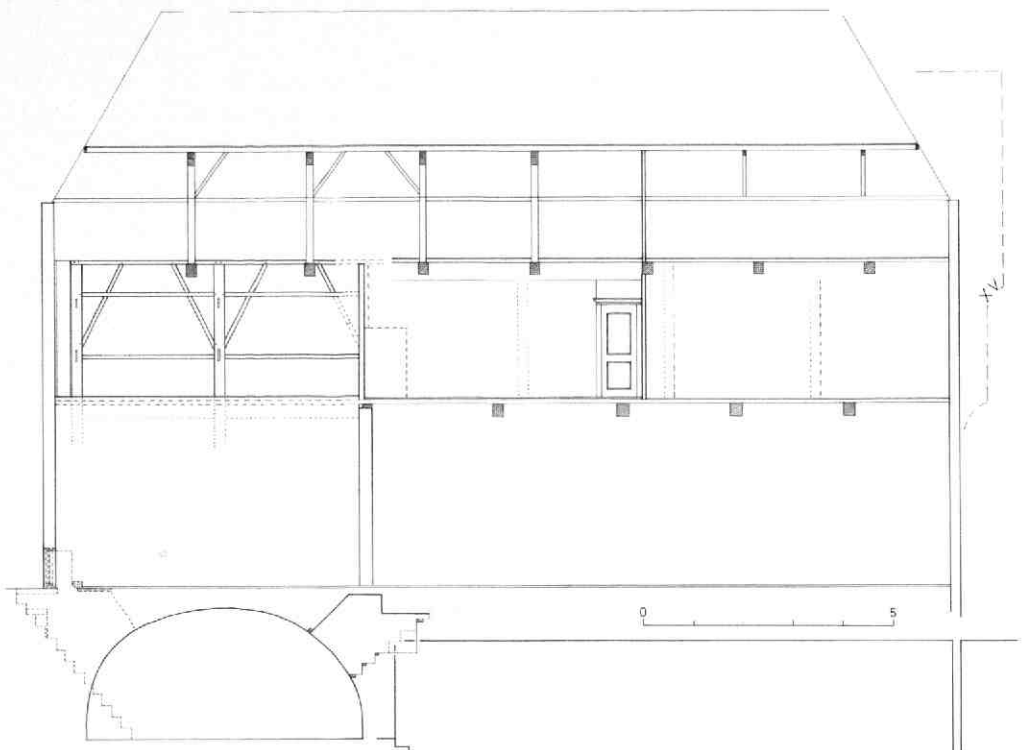
Groot was dan ook de verrassing toen de eigenaars van *Oude Gracht 179* meldden dat ze bij hun voorbereidingen van de verbouwing van het huis een vakwerkconstructie op de verdieping hadden aangetroffen (afb. 201). Het ging hier onmiskenbaar om een woonhuis en de vondst bleek des te belangwekkender toen afgeleid kon worden dat het ook nog om zeer oud werk ging, mogelijk zelfs uit een periode dicht in de buurt van 1300. Ter vergelijking zij vermeldt dat het oudste nog bewaarde vakwerkhuis in Duitsland uit 1351 dateert (G. Binding e.a., *Kleine Kunstgeschichte des deutschen Fachwerkbaus*, Darmstadt 1975).

Het vakwerk in *Oude Gracht 179* bevindt zich in de noordmuur van de achterkamer op de verdieping op éénderde lengte van het huis. Aangenomen mag worden dat ook het gedeelte op de beganegrond nog geheel aanwezig is. In de rest van deze muur konden volgemetselde sleuven aangewezen worden, waarin op gelijke afstande muurstijlen gezeten hebben (afb. 202).

De andere gevels zijn van later tijd, maar de bij de vakwerk-periode behorende kelder is nog vrijwel gaaf aanwezig. Onder het achterste éénderde deel van het huis is dit een kelder met een tongewelf dwars op de richting van het huis (afb. 203). In de noordoosthoek bevindt zich een opening in het gewelf, waardoorheen nog een gedeelte van de oorspronkelijke stenen trap gaat. Het is deze trap die door zijn constructie bijdraagt aan de datering. De randen van de treden bestaan hier namelijk uit eiken balkjes, de zogenaamde welstukjes. Deze trap is van een type dat van een aantal vroege bouwwerken bekend is, zoals van het huis *Oudaen* (ca 1280), kasteel *Ammersoyen* (ca

Afb. 201 *Oude Gracht 179*. Het 14e-eeuwse vakwerk in de achterkamer op de verdieping, na de restauratie. De moerbalken zijn uit de 15e-eeuw, de kinderbinten zijn aangebracht in de 17e-eeuw toen de moerbalken omhooggebracht zijn.

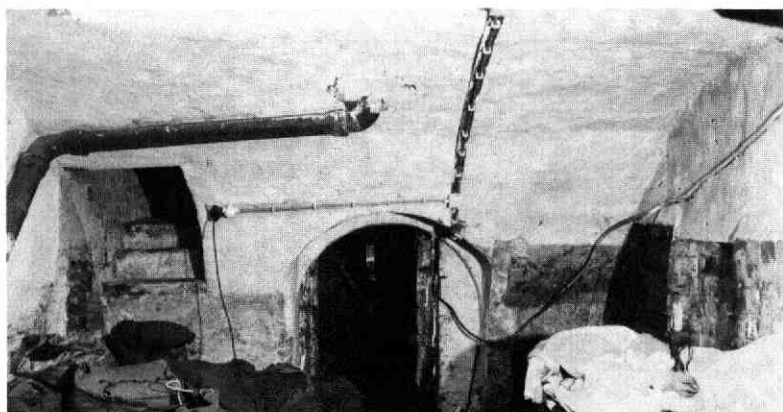

Afb. 202 Oude Gracht 179. Langsdoorsnede met de noordmuur. Tek. Kees Terhorst. De verdeling in voor- en achterhuis stamt van de 14e-eeuwse opzet. Daarvan is de vakwerkwand in het achterhuis nog bewaard. De 15e-eeuwse moerbalken van de begane grond liggen op hun oorspronkelijke nivo. Die van de verdieping zijn samen met de spanten in de 17e eeuw een halve meter opgetild. In de muur van het voorhuis zijn op de verdieping de sleuven van het 14e-eeuwse houtskelet te zien. De contouren van de 15e-eeuwse voorgevel zijn rechts aangegeven.

1300) en het St Petersgasthuis in Arnhem (vroeg 14e eeuw).

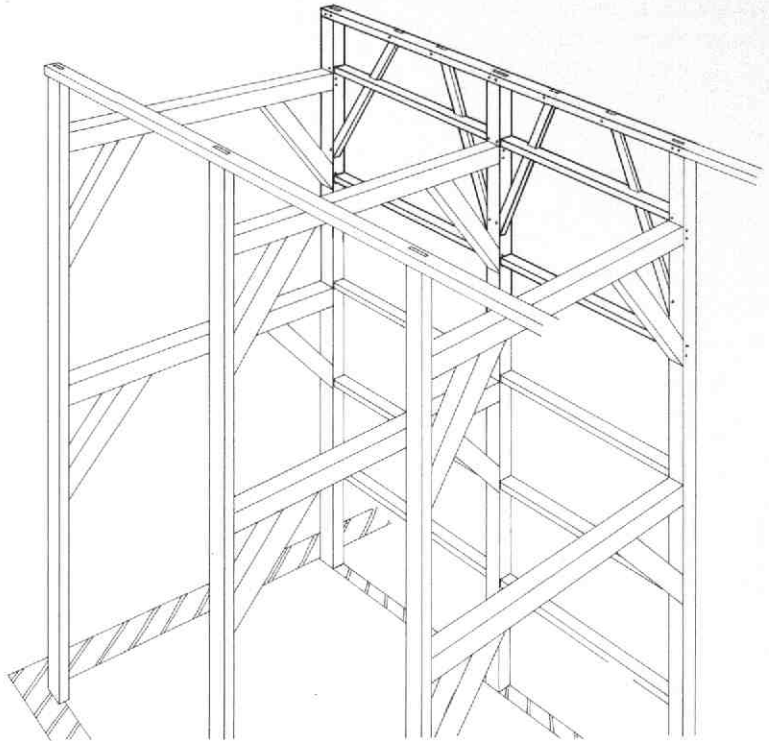
Het is ook door zijn indeling - een kleiner woongedeelte aan de tuinkant en een groter „zaal”-gedeelte aan de straatkant, waarbij meestal een van beide gedeeltes onderkelderd is - dat het huis aansluit bij de opzet die de grotere woonhuizen uit de 13e en 14e eeuw kenmerkt.

De stijlen van het eiken vakwerk zijn 23 cm breed en 20 cm diep, op 2,65 m afstand van elkaar geplaatst en met regels van 10 cm dik verbonden. De stijlen eindigen met een pen in een even dikke borstweringsplaat (afb. 204). Schoren tussen stijlen en borstweringsplaat maken er een onwrikbaar geheel van. In de stijlen zit net onder de bovenste regel een (gesloten) pengat voor een moerbalk, en ter hoogte van de

Afb. 203 Oude Gracht 179. De dwarsgeplaatste kelder onder het achterhuis met links de vroeg 14e-eeuwse keldertrap.

Afb. 204 Oude Gracht 179. Reconstructie van het 14e-eeuwse geraamte van het achterhuis. Tek. Bart Klück. Met dikke lijn: het te voorschijn gekomen vakwerk.

regel daaronder een pengat voor een korbeel. De regels zijn met een dubbele pen bevestigd, de windschoren zitten met een pen in de stijl en met een lip aan de borstweringsplaat; zij zijn daarbij halfhouts over de bovenste regel gekeept.

De montage van deze houtconstructie ging als volgt in zijn werk: eerst werd het kopgebint klaargemaakt (twee stijlen met moerbalken en korbeels), vervolgens werd het overeind gezet en werden de regels erin gestoken; dan kwam het volgende gebint, waarvan de regels ook bevestigd en de regels van het volgende vak ingestoken werden. Wanneer zo de hele rij gebinten gesteld was, konden de borstweringsplaten eroverheen bevestigd worden; tenslotte werden, van buitenaf, de windschoren aangebracht. Na het maken van de vloeren van kinderbinten en delen konden de kapspanten in elkaar gezet en op de moerbalken geplaatst worden, waarna ze onderling met wormplaten verbonden en met windschoren versterkt werden. Steunend op borstwerings- en wormplaten werden de sporenparen aangebracht en daarmee was het geraamte compleet. Bij de montage zal gebruik gemaakt zijn van genummerde onderdelen, maar in Oude Gracht 179 was de zichtbare kant van het hout zodanig behakt dat er geen telmerken meer te zien waren. Wel zijn in de latere kapspanten twee afwijkende nummers aangetroffen op korbeels, die mogelijk van hout gemaakt zijn dat afkomstig was uit het ontbrekende deel van het oude werk.

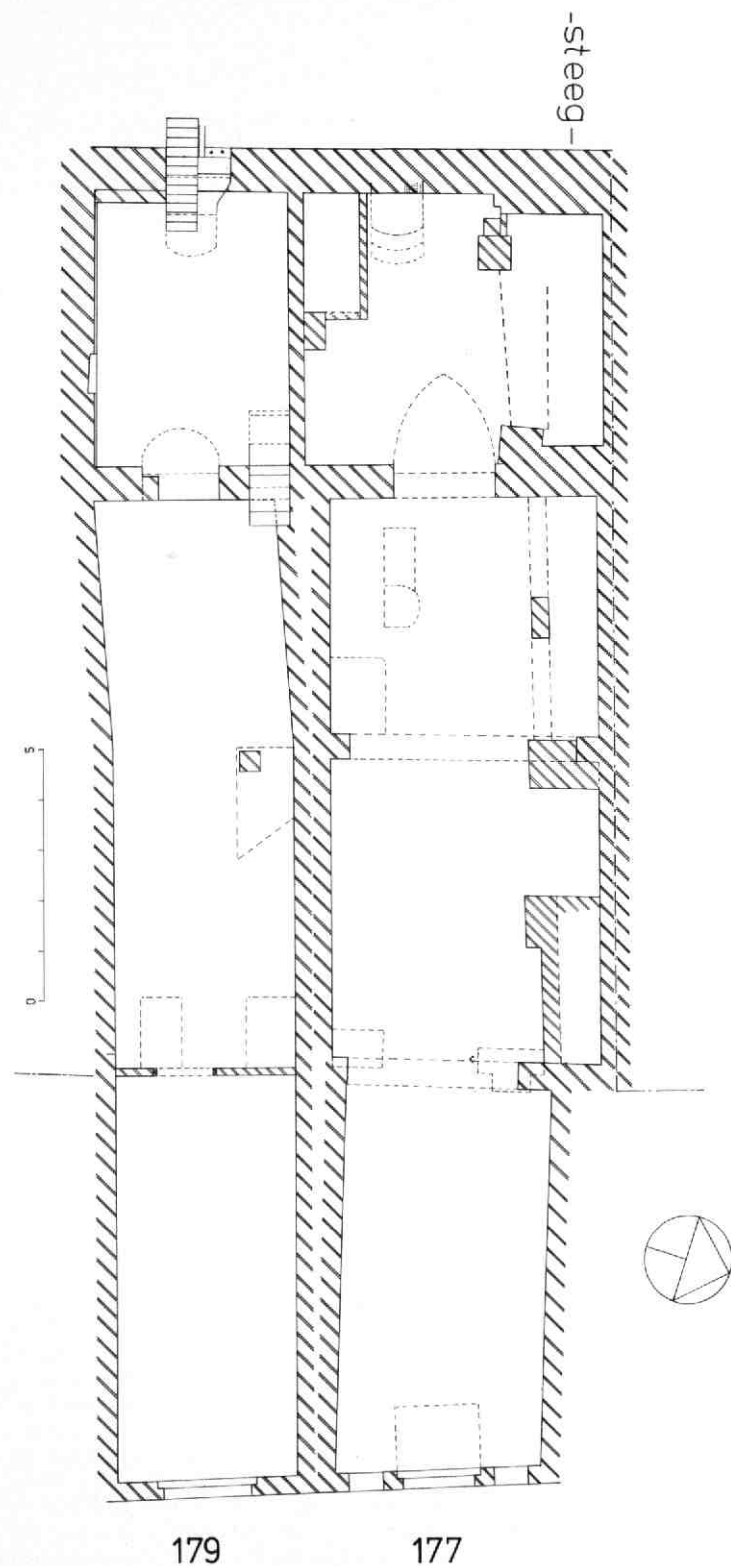
Het raamwerk van de wand is met halfsteens metselwerk gevuld (baksteenformaat $29 \times 6,5 \times 7$ cm; 10

lagen = 82 cm). Ook de verdwenen dwarswand zal op deze wijze uitgevoerd geweest zijn. De dwarsmuur op de beganeground staat nog op zijn oorspronkelijke plaats. De huurder van dat deel van het huis vertelde hoe bij het opknappen van de muur vreemd balkwerk in het zicht was gekomen, dat in zijn beschrijving de vorm aannam van een gebintconstructie. Reden genoeg dus voor waakzame nieuwsgierigheid bij een eventuele toekomstige verbouwing.

Het opmeten van de kelders van Oude Gracht 177 leidde tot de verrassende vaststelling dat de achterkelder van dit huis de voortzetting is van die van nr 179 (afb. 205). Beide kelderdelen worden door een eensteens muur gescheiden.

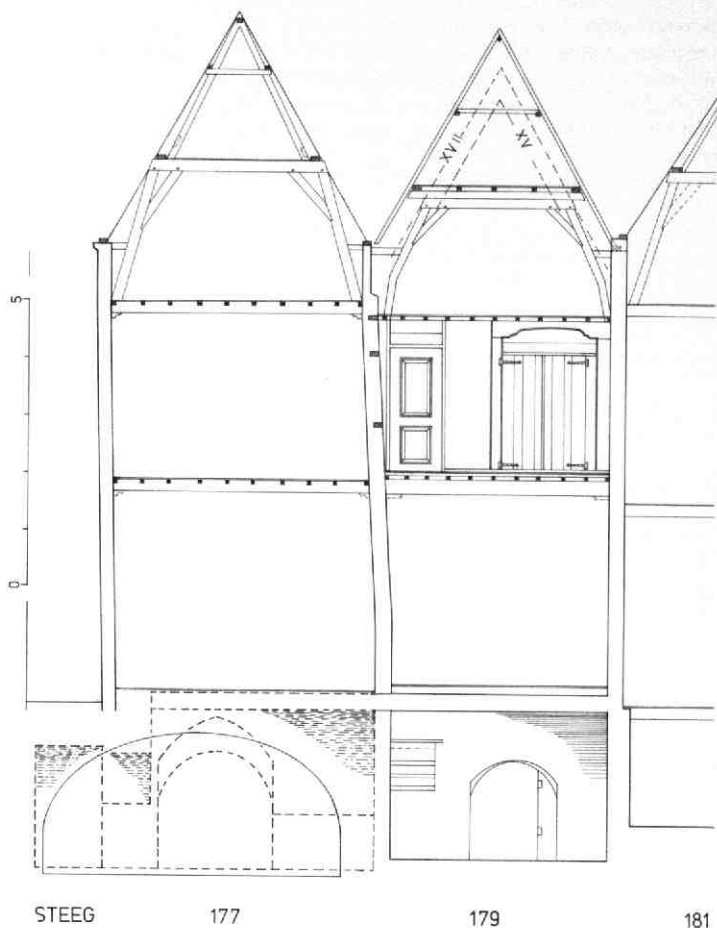
Een tweede verrassing was dat deze kelder en de kelder onder het voorhuis onder de Strosteeg doorlopen tot tegen de fundering van de zijgevel van Oude Gracht 175 (afb. 205 en 206). Daaruit kan afgeleid worden dat de percelen van de nrs 177 en 179 met de steeg samen één ouder perceel gevormd hebben. Niet duidelijk, maar wel mogelijk is het dat de dwarsgeplaatste achterkelder - 12 m achter de rooilijn - gebouwd is binnen de funderingen van een reeds bestaand, 13e-eeuws huis. De bouw van het keldergewelf moet samengevallen zijn met de aanleg van de Strosteeg. Het perceel werd in tweeën gesplitst en tot aan de rooilijn bebouwd. De even oude voorkelder van nr 177 (steenformaat $31 \times 15 \times 7$ cm) heeft een tongewelf dat halverwege verzaaid is met een forse

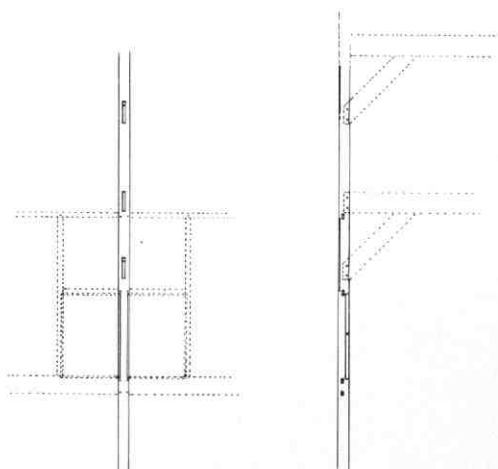
Afb. 205 Oude Gracht 177-179. Kelderplattegrond met dwarskelders onder de achterhuizen van beide panden. Tek. Kees Terhorst. Evenals de voorhuiskelder van nr 177 loopt deze door tot onder de Stroseeg. Ook is te zien hoe de 15e-eeuwse voorhuiskelder van nr 179 aanvankelijk haaks begon op de muur van de achterkelder, maar „bijgestuurd” werd toen de zijmuur van de voorkelder van nr 177 geraakt werd.

Afb. 206 Oude Gracht 177-179. Dwarsdoorsnede door over beide huizen, naar voren gezien. Tek. Kees Terhorst. Te zien is dat de dwarskelder als één gewelf doorloopt met daarop de schiefgetrokken gemeenschappelijke muur, waarin het vakwerk van afb. 201 zit. Links de Strosteeg. In nr 179 zijn ook de vroegere kap-hoogtes aangegeven.

boog, waarop een dwarswand gerust zal hebben. De beide zijmuren van het voorhuis van nr 179 bestonden uit stenen muren met een houtskelet, evenals waarschijnlijk de zuidmuur van het achterhuis. De stenen achtergevel liep door als achtergevel van nr 177. Het achterhuis daarvan had ook langs de steeg een stenen muur. Bij een brand in 1959 is het achterhuis vernield.

Anders was het gesteld met het voorhuis. Daarvan weten we dat het in de 17e eeuw geheel vernieuwd is, waarbij in de kap eikehout hergebruikt is. Daarbij was een muurplaat toegepast die allerlei merkwaardige pengaten en sponningen vertoonde. De twee delen van deze muurplaat bleken perfect op elkaar te passen. Samen leverden zij een lange stijl op met pengaten van moerbalken, korbeels en regels (met telmerken). De sponningen waren van vensters die zich ter weerszijden van de stijl bevonden hadden en die oorspronkelijk boven glas en onder luiken hadden (afb. 207). De verbindingsdetails waren zeer gelijk aan die van het vakwerk in nr 179. Alleen was er een verschil in de hoogten die voor de begane grond en de verdieping gereconstrueerd konden worden.

Afb. 207 Oude Gracht 177-179. Reconstructie van de als muurplaat hergebruikte vakwerkstijl met sponnen van een venster. Tek. Kees Terhorst. De stijl moet oorspronkelijk in een vakwerkgevel langs de Strosteeg gezeten hebben.

De moerbalken rustten aan de andere zijde waarschijnlijk op muurstijlen tegen de zijmuur van nr 179. Een vakwerkwand als gevel langs de steeg was licht genoeg om - zonder problemen voor het gewelf - in de lengterichting van de kelder te plaatsen. Wel is de muur op de ronding van het gewelf voorover gaan hellen en heeft daarbij de gemeenschappelijke muur met nr 179 meegetrokken (afb. 206).

In de 15e eeuw volgde een grote verbouwing in Oude Gracht 179. In samenhang met de bouw van nr 181 werd de zuidmuur geheel vernieuwd. De oude voor-gevel, die geheel recht was, werd door een houten gevel vervangen die tweemaal overkraagde (afb. 208). Nieuwe moerbalken werden aangebracht op een hoger niveau, waarbij de verdiepingsbalken in het achterhuis met een uitsparing in de kop over de bovenste vakwerkregel geschoven werden. De eiken vloer van de verdieping stamt nog uit deze periode en van de oorspronkelijk zeven spanten zijn er nog vier over. Ook is een als blokkeel hergebruikte middenstijl van een 15e-eeuwse kruiskozijn bewaard gebleven. De stookplaatsen op de begane grond en op de verdieping van het voorhuis werden in de zuidmuur in het vierde balkvak gemaakt. In de achterkamers metselde men een schouw in het midden van dezelfde muur.

Bij de nieuwbouw van het voorhuis van nr 177 (afb. 202) en bij een verbouwing van nr 179, die eveneens in de 17e eeuw plaats vond, werden de vakwerkgevels op de hoek van de Strosteeg en de houten gevel

daarnaast volgens voorschrift vervangen door stenen gevels. In het Centraal Museum berust een gevelsteen van Oude Gracht 179 met het jaartal 1641 en met de huisnaam „In den Rycxdaelder“.

Bij deze verbouwing nam men met de wat krap bemeeten verdiepingshoogte van nr 179 kennelijk geen genoegen meer: de moerbalken werden een halve meter hoger gelegd. Het is daarbij opmerkelijk dat in het voorhuis alle balken aan de noordzijde een nieuwe kop kregen.

Met grenen kinderbinten en grenen delen werd een nieuwe zoldervloer gemaakt, waarop de 15e-eeuwse spanten, zij het in een andere nummervolgorde, weer herplaatst werden (afb. 206). Op de verdieping ontstond toen de huidige driedeling met een kleine voorkamer met een nieuwe schouw en een trap ter plaatse van de vroegere haard.

In de achterkelder werd een keuken gemaakt, waarvoor de wanden met groene en bruine plavuises bekleed werden.

Ook de achtergevel werd nieuw gebouwd, zodat er uiterlijk een geheel nieuw huis ontstond. In de 18e eeuw werd het interieur van het huis aangepast en naar de smaak van de tijd gewijzigd. In de achterkamer getuigen een bedstedewand en de boezem van een schouw daar nog van. In de voorkamer bleek nog een hele wand met papierbehang uit de 18e eeuw bedekt te zijn; het was helderblauw met wit-grijze opdruk van arcadisch voorstellingen (afb. 209). Het papier was uit Engeland afkomstig, zoals bleek uit een koninklijk belastingstempel op de achterzijde van de

Afb. 208 Oude Gracht 177. Tek. Kees Terhorst. De 17e-eeuwse zijgevel langs de Strosteeg. Het drielichtvenster op de begane grond is omstreeks 1800 dichtgemetseld, waarbij over het kozijn „bakstenen“ en „voegen“ zijn geschilderd.

Afb. 209 Oude Gracht 179. Detail van het helderblauwe papierbehang uit het derde kwart van de 18e-eeuw. Het zijn handgedrukte vellen die eerst tot banen aan elkaar geplakt werden voor ze op de muur gingen.

vellen. Dit oudste tot nu toe in Utrecht gevonden papierbehang - nu in de collectie Maes - moet een tamelijk luxe aankleding voor een verdieping zijn geweest.

Een laatste grote verbouwing van het huis heeft in 1837 plaats gehad. De voorgevel werd door een weinig opwindende lijstgevel met empire-vensters vervangen. Boven de voorkamer werd in de kap een tweede verdieping gecreëerd, waarvoor de hele kap boven de spanten iets verhoogd werd. Het interieur werd aangepast waarbij in de voorkamer een nieuwe schouw met een zwart-wit marmeren mantel geplaatst werd. Een copie daarvan in hout kwam in de achterkamer onder de 18e-eeuwse boezem te staan. Het koken werd van een ondergrondse, een achteraf bezigheid: vlak achter het huis werd een dwarshuisje gebouwd met een keuken op de beganegrond en een kamertje op de verdieping. Het kapje met philibertspanten is zo klein dat er geen plaats voor een zolder is.

B. J. M. Klück

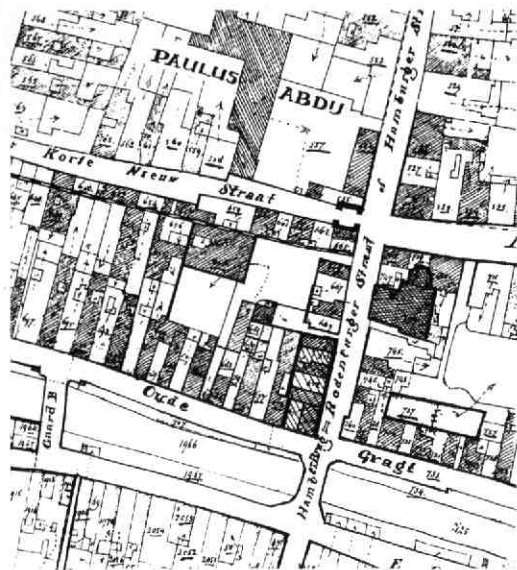
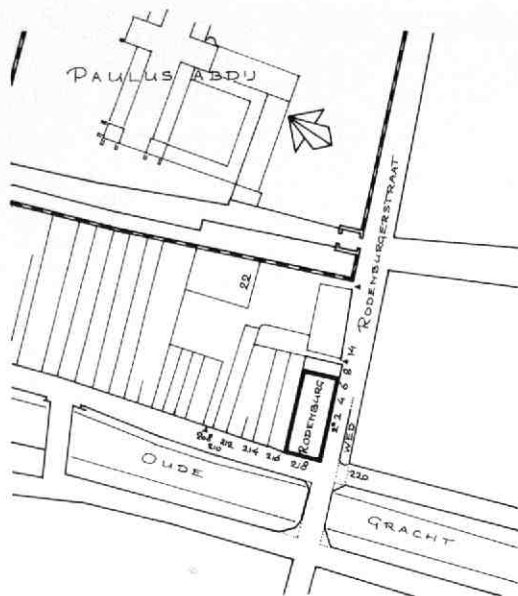
39. Oude Gracht 218, het huis Rodenburg

Aanvullingen op enige tijd geleden verricht onderzoek in de intrigerende middeleeuwse kelders onder de panden Oude Gracht 218 en Hamburgerstraat 2, 4, 6

hebben opgeleverd, dat er thans enigszins een beeld te vormen is van het ooit zeer belangrijke huis Rodenburg, dat op de hoek van de beide genoemde straten lag (afb. 210). Het huis, dat tot de oudste bakstenen huizen in Utrecht moet worden gerekend, wordt reeds in 1256 in archivalische bronnen vermeld (Oorkondenboek van het Sticht Utrecht III, nr 1389). C. Booth deelt op grond van oude bescheiden mee, dat het oostelijke gedeelte van het huis Rodenburg, de Oude Ridder genaamd, door het geslacht Rufus (de Rode) werd gesticht.

Hamburgerstraat en -brug danken aan dit huis hun naam, zij het in verbasterde vorm (Rodenborchstege in 1385/Romburgerstraat/Roomburgerstraat/Hoomburgerstraat/Hamburgerstraat in 1628).

Hoewel van dit grote huis alleen de kelders over zijn, alsmede een vermoedelijk belangrijk deel van de noordelijke zijmuur (de gemene muur tussen Oude Gracht 216 en 218), valt uit de overblijfselen wel het een en ander af te leiden ten aanzien van schaal, opzet en bouwwijze van het huis. De thans onder verschillende huizen van later datum gelegen, tweebeukige kelder bestaat uit twee maal vijf vakken met kruisribgewelven, waarbij overigens de oorspronkelijke plaats van de oostelijke begrenzing nog niet duidelijk is (afb. 211, 212). Muurwerk en gewelven bestaan uit een fors formaat baksteen (29,5 à 31 × 14,5 à 16 × 9,5

Afb. 210 Oude Gracht 218, Rodenburg. Situatietekening en detail uit de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

à 10 cm, 10 lagen 100 cm), wat aanleiding geeft tot een voorlopige datering rond 1200. Het muurwerk is ongeveer een meter dik en geleed door dubbele muuraalbogen. De halfsteens gewelven zijn onderling gescheiden door eensteens gordelbogen en zij zijn voorzien van bakstenen gewelfribben met in principe een ronde doorsnede. Het lijkt erop alsof de ronde stenen op een gegeven ogenblik op waren: de meeste ribben gaan op per gewelf verschillende hoogte over van een rondstaaf in een rechthoekig model. Alleen het eerste vak rechtsvoor heeft kennelijk vanouds uitsluitend rechthoekige ribben gehad. De gewelven zijn onderling gescheiden door halfsteens gordelbogen van één steen breed. Op de scheiding tussen het tweede en derde vak van voren is te zien, hoe de gewelfschelpen op deze gordelboog rusten, en hoe daar overheen een tweede halfsteens boog is gemetseld. Op de tweede boog bevindt zich aanvullend metselwerk. Het was niet te achterhalen of dat hier de opvangconstructie van een eensteens binnenmuur uit de bouwtijd be-

trof, danwel een bovenafwerking van de gewelven mogelijk ten behoeve van een dragende functie voor een vloer. In dat geval zou deze bovenste boog ook bij alle andere gordelbogen moeten voorkomen, maar dat kon (nog) niet vastgesteld worden.

In de linker zijmuur bevinden zich in het tweede vak van voren twee kaarnissen. In het vierde vak zitten twee door een dubbele boog omlijste rondboogopeningen naast elkaar. Aangezien de onderkant van deze openingen niet kon worden vastgesteld, is het niet bekend of het hier om vensters of om doorgangen gaat.

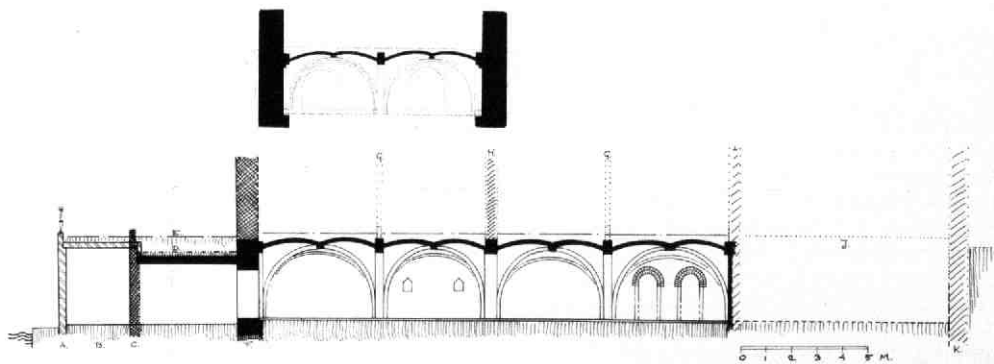
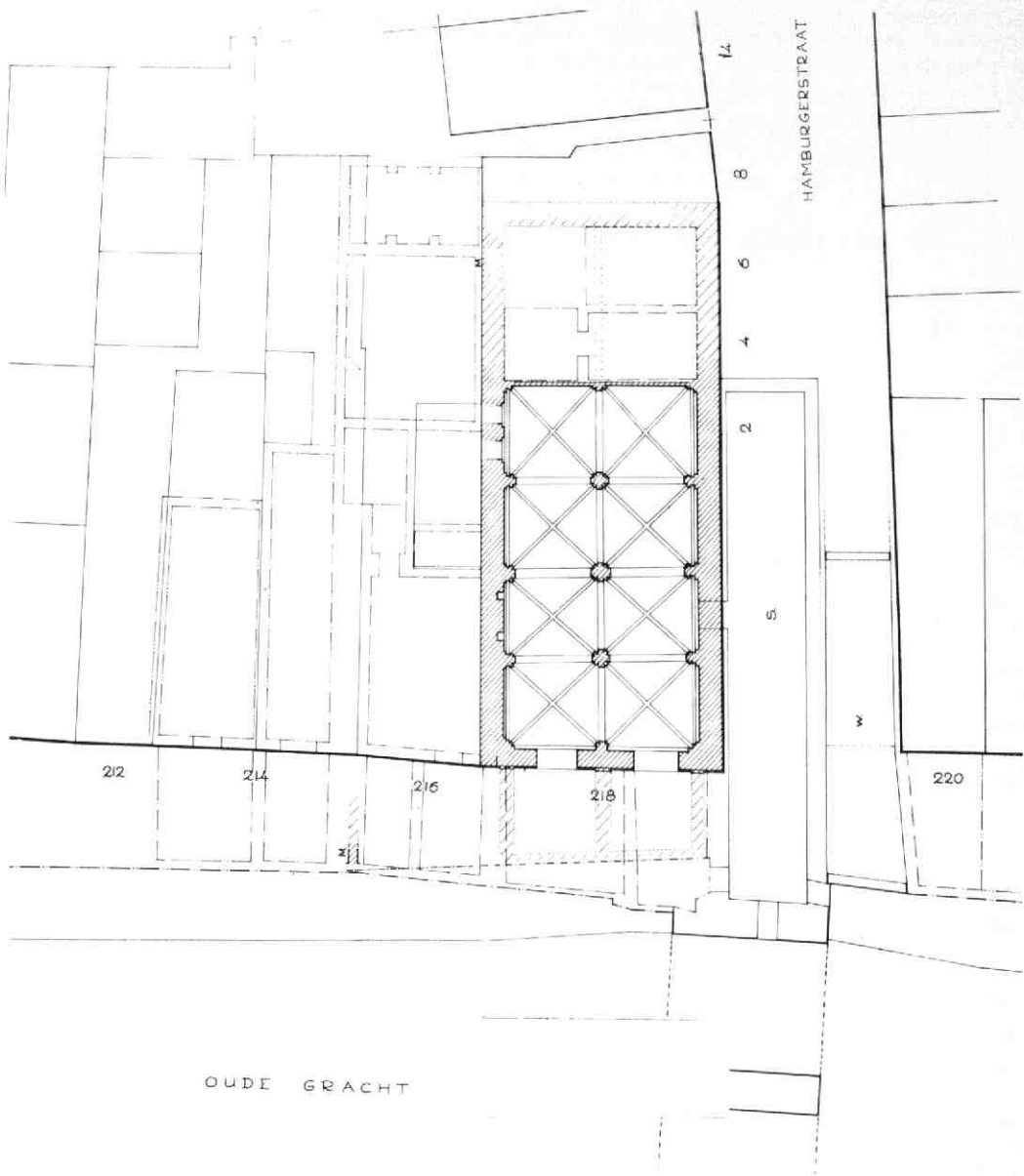
De rechter zijmuur, aan de straatzijde, is in de loop der tijd (en vooral sedert de opsplitsing van het huis in de 17e eeuw) vaker gewijzigd vooral in verband met het maken van onder meer kelderlichten en straattrappen. Dientengevolge waren eventuele openingen of nissen uit de bouwtijd daar niet meer te achterhalen. Wel bevond zich in het tweede vak van de muur een vroegere doorgang naar de naast het huis gelegen

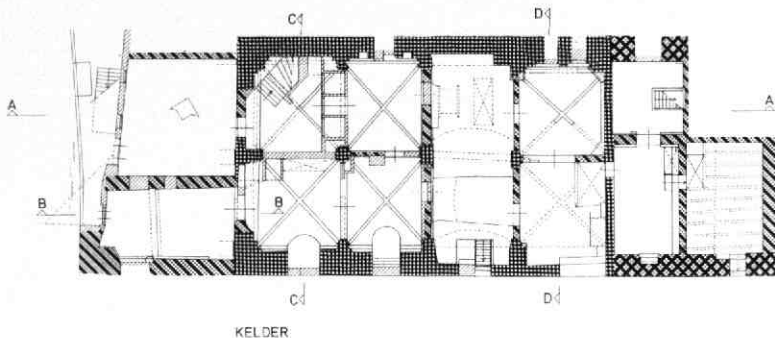
Afb. 212 Oude Gracht 218, Rodenburg. Reconstructie van de oorspronkelijke opzet van de kelders van het huis Rodenburg. Tek. A. F. E. Kipp.

I: plattegrond van het huis met aanduiding van de naastliggende kelders. 1: huidige rooilijn. 2: middeleeuwse werfmuur. 3: huidige situatie van de werfkelders en van de kelders onder Oude Gracht 214 en 216. 4: parcellering volgens de kadastrale minuut van 1832, alsmede de in 1932 dichtgestorte straatkelder (S) onder de Hamburgerstraat en het daarnaast gelegen voormalige wed (W), dat in 1642 tot kelder werd verbouwd. M: plaatsen waar buiten de kelders van Rodenburg metselwerk van hetzelfde formaat moppen werd aangetroffen.

II: dwarsdoorsnede, naar voren gezien, met de oorspronkelijke doorgangen naar de beide werfkelders.

III: langsdoorsnede, naar het noorden gezien. A: huidige werfmuur (sedert 17e eeuw). B: 17e-eeuwse kelderuitbreiding. C: middeleeuwse werfmuur. D: middeleeuwse werfkelder, daterend uit de bouwtijd van het huis Rodenburg. E: bijbehorend middeleeuws straatpeil. F: huidig straatpeil. V: voorgevel. G: mogelijke steunpunten voor standvinken om een onderslagbalk te steunen. H: plaats van een mogelijke binnenmuur. I: mogelijke tweede binnenmuur. J: mogelijk afwijkend achterste gedeelte van het huis. K: mogelijke achtergevel van het huis.

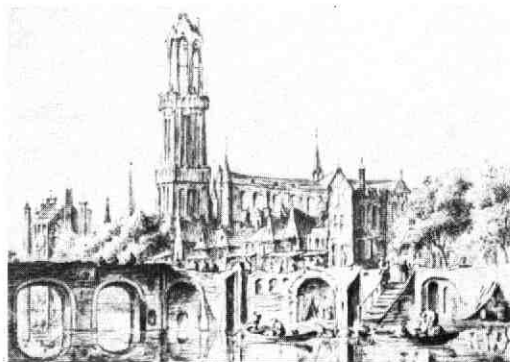

KELDER

0 5 10M

grote straatkelder, die in 1931 van stadswegen werd volgestort (afb. 212). Rechts naast deze straatkelder is een in 1643 afgesloten en tot kelder verbouwde voormalig wed gelegen, dat vroeger de verbinding vormde tussen de straat en de werf.

In de onderbouw van de voorgevel bevinden zich nog grote delen van twee uit de bouwtijd stammende doorgangen. Zij zaten in de as van de beide kelderbeuken. Zij waren ongeveer 2 m breed en voorzien van een eensteens rondboog. Aan de buitenzijde van deze voormuur (dus in de huidige werfkelders) bleken verschillende bouwsporen te zitten, die erop wijzen, dat er zich vóór het huis, in het verlengde van de beide kelderbeuken, vanouds twee gewelfde straatkelders hebben bevonden, waarvan de muren en de (ton)gewelven tegelijk met het muurwerk van het huis moeten zijn gebouwd. Het opgaande muurwerk was in verband gemetseld met dat van het huis, de gewelven waren iets in de voormuur ingewerkt. Binnen deze gewelflijn was duidelijk sprake van een zorgvuldig afgewerkt muurvlak, dit in tegenstelling tot daarbuiten. De conclusie lijkt gerechtvaardigd in deze straatkelders de oudste voorbeelden te zien van de voor

Afb. 213 Oude Gracht 218, Rodenburg. Gezicht op de Hamburgerstraat en het huis Rodenburg uit het zuidwesten, toestand tussen 1618 en 1630. Tek. H. Saffleven (GAU/TA Oudegracht tussen Gaardbrug en Hamburgerbrug c. 1660). Het door zijn hoogte en verschijningsvorm opvallende huis Rodenburg staat rechts, op de hoek van de Hamburgerstraat. Het mogelijk flauw hellende dak gaat schuil achter de van kantelen voorziene voor- en zijgevel.

Afb. 211 Oude Gracht 218, Rodenburg. Plattegrond van de bestaande toestand van de kelder van het huis Rodenburg. Tek. M. Snelleman.

Utrecht zo karakteristieke werfkelders

Naar het oosten toe lijkt het ritme van de keldervakken nog enigszins door te lopen in de verkaveling, maar dan in de vorm van zelfstandige kleine huizen met eigen kelders die in de bron van 1256 reeds vermeld worden. Zij lagen dwars op hetzelfde perceel als het huis Rodenburg.

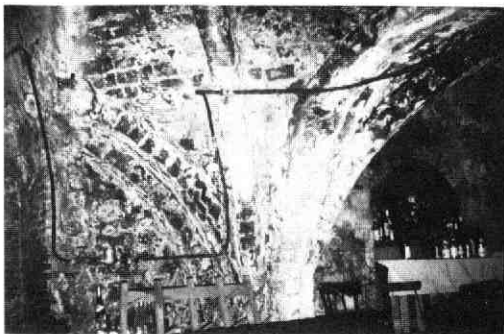
In de eerste helft van de 17e eeuw lijkt het hele huis Rodenburg bovenstraats vervangen te zijn door een aantal afzonderlijke, nieuwe huizen, die echter wel aansloten op de onderliggende oude kelderstructuur

Afb. 214 Oude Gracht 218, Rodenburg. Gezicht op de Hamburgerbrug en de 17e-eeuwse huizen op de kelders van het huis Rodenburg (deels verstopt achter de bomen), voor 1867. Foto A. Braun (GAU/TA Oudegracht tussen Hamburgerbrug en Weesbrug c. 1870 (1))

en die ieder in principe op twee gewelfvakken stonden (afb. 213, 214). Nader onderzoek zou moeten leren of het hele huis in één keer (en mogelijk als één project) werd vervangen, of dat er hier sprake is van een geleidelijk proces. Op grond van uit de middeleeuwen daterende wijzigingen bij de gewelven in de achterste helft van de kelder lijkt het op zijn minst aannemelijk dat de opsplitsing van het huis reeds lang voor de 17e eeuw is begonnen. De opsplitsing in aparte huizen heeft ook duidelijk wijzigingen in de kelder ten gevolge gehad, zoals onder meer blijkt uit overblijfselen van een kelderkeuken met toebehoren, trapgaten, stookplaatsen en dergelijke (afb. 211). Een glimp van de 17e eeuwse vorm van Oude Gracht 218 is nog te zien op een foto uit ca 1865: er stonden toen duidelijk twee huizen naast elkaar aan de gracht, die een sterk op vlucht gebouwde voorgevel hadden, en die voorzien waren van sierankers en decoratieve zandstenen blokken en banden (afb. 214). Vlak na het maken van deze foto werden beide huizen verbouwd tot het huidige, 19e-eeuwse hoekhuis. Hoewel de bouwtekening uit 1867 helaas geen oude toestand weergeeft, wekt hij wel de indruk dat het hierbij om een verbouwing ging en niet om complete nieuwbouw.

Door de vervanging van de middeleeuwse bovenbouw van het huis Rodenburg in de eerste helft van de 17e eeuw, zijn er weinig gegevens over de opzet van het oude huis te verwachten, afgezien van die welke er misschien ooit uit de bewaard gebleven noordelijke zijmuur tevoorschijn zouden kunnen komen. Toch bestaan er enkele summiere aanwijzingen. In de eerste plaats is er het hierboven reeds genoemde archiefstuk uit 1256, waarin abt Heidenrik van de St Paulus-abdij een statuut van zijn voorganger bevestigt inzake het zingen van de antifoon „Salve Regina” door de kloosterlingen voor 13 pond Utrechts, zijnde de inkomsten uit „de twee onderste bovenzalen en nevenvertrekken van het huis Rodenburg” en vijf hofsteden elders (. . . *de duobus inferioribus solaris ac cameris domus, que Rodenburg dicitur, . . .*). Omdat echter het huis door de burgers in onbruikbare

Afb. 215 Oude Gracht 218, Rodenburg. Blick in de zuidbeuk van de kelder. Dia A. F. E. Kipp. Links de dubbele muraalbogen langs de zuidmuur, rechts een gordelboog.

staat aan de St Paulus-abdij was overgedragen (. . . *quod burgenses civitatis ipsam nobis reddebant inutillem*), heeft deze het verkocht en voor de koopprijs andere inkomsten gekocht, onder meer uit drie hofsteden ten oosten van het huis Rodenburg. Aangezien het begrip *inferius solarium* ook een bovenste zaal veronderstelt en omdat een *solarium* altijd op een verdieping ligt, zou hieruit afgeleid mogen worden dat het huis minstens drie bouwlagen heeft gehad.

In de tweede plaats bestaat er een tekening van Herman Saftleven met een gezicht op de Hamburgerbrug en de Dom van uit het zuidwesten. Daarop komt een door zijn schaal en vorm zeer opvallend huis op de hoek van de Oude Gracht en de Hamburgerstraat voor, dat dus op de plaats van het huis Rodenburg ligt (afb. 213). Aangezien de aansluitende bebouwing nog deels (summier) met houten gevels en afhangelde luifels staat aangegeven, de Domkerk nog prijkt met zijn in 1630 door een storm vernielde vieringtoren, maar de Domtoren reeds zijn in 1618 aangebrachte wijzerplaten vertoont, is de gangbare datering van deze tekening „ca. 1660” te laat: hij geeft de situatie tussen 1618 en 1630 weer. Dat gegeven sluit goed aan bij het feit dat kort daarna het middeleeuwse huis door nieuwe huizen is vervangen. Uit deze afbeelding komt dus duidelijk het beeld naar voren van een fors, door zijn hoogte en bouwmassa dominerend huis, waarvan de door kantelen bekroonde gevels het kennelijk niet zeer steile dak nauwelijks laten spreken. Over de nadere detaillering zijn uiteraard uit deze tekening geen conclusies te trekken.

A. F. E. Kipp

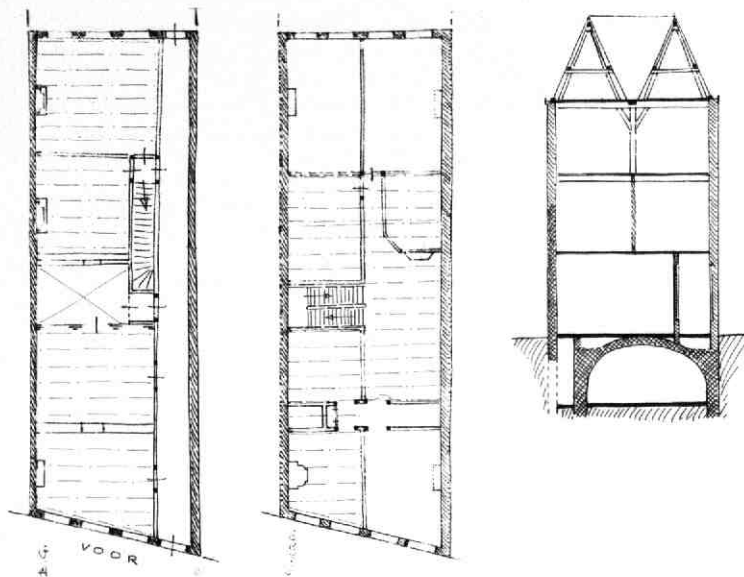
40. Oude Gracht 299, de Olyphant

Tijdens de renovatie van dit pand bleek dat dit huis een vrijwel complete nieuwbouw uit de 18e eeuw is - iets dat in Utrecht weinig voorkomt - maar wel ter

Afb. 216 Oude Gracht 299, De Olyphant. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832.

Afb. 217 Oude Gracht 299, De Olyphant. Schetsmatige reconstructie van de 18e-eeuwse opzet en indeling van het huis. Tek. A. F. E. Kipp. a: plattegrond van de beganegrond en van de eerste verdieping. b: dwarsdoorsnede door het huis, naar achteren.

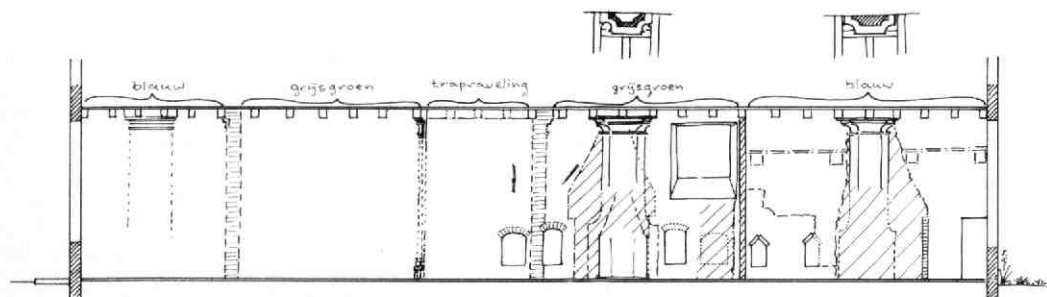
plaatse van een middeleeuwse voorganger van gelijke omvang (afb. 216). Dit oude huis werd in 1731 gekocht door Jan de Heger, „Fabriquer“ en koopman, die vermoedelijk de bouwheer is van het huidige, 18e-eeuwse huis en die het tot aan zijn dood in 1781 bezeten heeft. Uit 1731 stamt ook de oudste vermelding van de huisnaam „De Olyphant“. Een verbouwing rond 1860 lijkt voornamelijk betrekking te hebben gehad op ramen, voordeur, interieurafwerking, alsmede op de vernieuwing van de achtergevel. Rond 1900 was in het pand het „Tehuis voor vrouwen en jonge meisjes uit alle standen“ van de „Vereeniging ter behartiging van de belangen van jonge meisjes“ gevestigd. Van 1921 tot 1974 bood het onderdak aan de groothandel Snuif en Co. In 1974 werd het tot dan toe vrij gaaf bewaard gebleven huis grondig verbouwd voor kantoordoeleinden, waarbij vooral het interieur eraan moest geloven. Onder meer verdween toen het royale 18e-eeuwse trappenhuis.

Het pand bestaat uit drie bouwlagen met een kelder en een zolder (afb. 217b). Het werd in één keer nieuw gebouwd met gebruikmaking van de middeleeuwse kelder en middeleeuws werk in de zijmuren (gemene muren met de burenen). De enkelvoudige grenen balkla-

gen zijn afgewerkt met duivejagers; zij waren overal geheel geschilderd. De oorspronkelijke kleuren varieerden van diep blauw (alleen in de kamers aan de straatzijde op beganegrond en verdieping en in de tuinkamer), blauwgrijs, blauwgroen en grijsgroen tot olijfgroen en grijs.

De beganegrond telde vanouds vier kamers achter elkaar, met in het midden de ruimte van het dwarsgeplaatste trappenhuis, en rechts een van voor tot achter doorlopende lange gang met nissengeleding in de wanden (afb. 217a). Ook in deze gang diende oorspronkelijk de geschilderde houten balklaag als plafond: pas in de 19e eeuw kwam hier een stucplafond onder. Alle stookplaatsen zaten tegen de linker zijmuur. De aftekening van hun karakteristieke model, met sterk uitgeholde zijkanten, was nog zichtbaar op het plafond. Ook kastenwanden, pilasters van kamerbepimmelingen en dergelijke hadden hun sporen in het plafond achtergelaten.

De eerste verdieping was door een halfsteens tussenuur overlans in twee gelijke helften verdeeld. Dankzij de kleuren van het vroegere plafondschilderwerk was de oorspronkelijke indeling hier nog goed te reconstrueren. De linker helft was onderverdeeld in

Afb. 218 Oude Gracht 299, De Olyphant. Overzicht van de middeleeuwse en 18e-eeuwse bouwsporen in de zuidmuur op de beganegrond. Tek. A. F. E. Kipp.

vier kamers met het trappenhuis in het midden. De rechter helft had voor en achter een kamer en een grote overloop, waarvan aan de achterkant nog een extra ruimte was afgescheiden. De deuren die op de overloop uitkwamen, waren geplaatst in een hoog kozijn met een groot bovenlicht.

De tweede verdieping vormde oorspronkelijk van voor tot achter één grote ruimte, en diende kennelijk als voorraad-, „zolder“. De balklaag was hier ritmisch ingedeeld: acht standvinken met korbelen steunden evenzoveel zware balken, en per balkvak lagen er voortv twee lichtere balken. De vensters aan de voorzijde waren vroeger in hun geheel opschuifbaar achter de forse gootlijst; in de achtergevel was een uitneembaar venster bij wijze van hijsluik. De zolder daarboven is nooit een gebruiksruimte geweest, ondanks de aanwezigheid van de (in 1974 gesloopte) forse 18e-eeuwse dakkapel in de as van de voorgevel. De kap bestaat uit een rondgaand schilddak zonder borstwering, met een zakgoot in het midden, die ondersteund wordt door de reeds genoemde standvinken. Tot de waardevolle 19e-eeuwse onderdelen van het huis horen onder meer de voordeurromlijsting (de bijbehorende, in 1974 vervangen deur staat nog op de werf van de aannemer) en een fraai decoratief beschilderd stucplafond in de rechter voorkamer op de eerste verdieping (thans achter een verlaagd plafond verborgen).

Tijdens de verbouwing kwamen ook enkele gegevens betreffende de voorganger van het huis te voorschijn. Bekend waren reeds de middeleeuwse kelder en werfkelder. Beide zijn voorzien van een tongewelf, dat bij de werfkelder in later tijd gedeeltelijk vernieuwd is, en dat bij de huiskelder over de volle lengte in één keer gebouwd lijkt te zijn (steenformaat $28 \times 14 \times 6,5$ cm, 10 lagen = 77 cm). De kelder ligt opvallend naar rechts verschoven onder het huis, wat mogelijk samenhangt met het later inbouwen van deze kelder tussen bestaande funderingen. Er was een buitentrap naar de tuin. De onderbouw van de voorgevel dateert geheel uit de tijd van de 18e-eeuwse voorgevel.

Op de beganegrond leverde de linker zijmuur informatie over het middeleeuwse huis (afb. 218). De voorste helft ging vrijwel geheel schuil achter een 18e-eeuwse klomp c.q. modern stucwerk en vertoonde in de kamer aan de straatzijde aan deze kant geen sporen van een stookplaats. De beide kamers in de achterste helft daarentegen hebben ieder ter plaatse van de 18e-eeuwse schoorsteenpartij een grote middeleeuwse schouw gehad. De voorste schouw had ter weerszijden twee muurkasten met een segmentboog erboven (steenformaat $30 \times 14,5 \times 6,5$ à 7 cm, 10 lagen = 78 cm). De achterste bevond zich in een muurgedeelte dat in de 16e eeuw vanaf een grillig verlopende scheidingslijn één keer vernieuwd is (10 lagen = 68 cm). Naast deze schouw waren links (en vroeger wellicht ook rechts) twee kaarsnissen (steenformaat $30 \times 14,5 \times 7$ cm, 10 lagen = 82 cm). Deze zaten slechts 25 cm boven het huidige (aan het keldergewelf gekoppelde) vloerpeil, zodat het bijbehorende vloerniveau ca 75 cm lager gelegen moet heb-

ben. Dat wijst er wellicht op dat het huis oorspronkelijk geen kelder gehad heeft, zoals boven al gesuggereerd is.

A. F. E. Kipp

41. Oude Gracht 307, het huis Leeuwenberch

Tot de merkwaardigste huizen die dit jaar onderzocht zijn, hoort zeker Oude Gracht 307, dat al sinds eeuwen bekend staat als het huis Leeuwenberch. De restauratie hiervan begon op 10 december 1984. Hij werd officieel afgesloten in het begin van 1986 met de onthulling van de in eigentijdse vorm op de voorgevel herplaatste leeuwen. Bij het bouwhistorisch onderzoek in de fase van planvoorbereiding (1981-82) en vooral tijdens de uitvoering van de restauratie konden tal van gegevens worden verzameld, die inzicht geven in de geschiedenis van dit huis en zijn plaats in de bouwkundige ontwikkeling in de stad en in het algemeen.

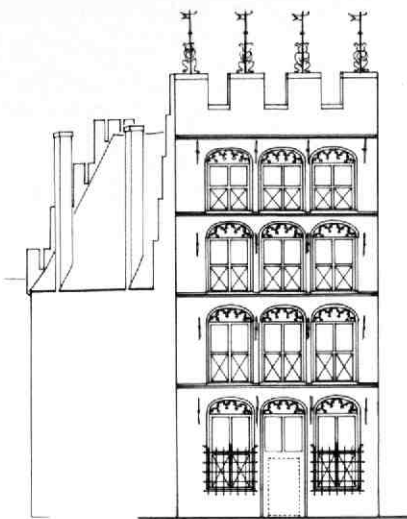
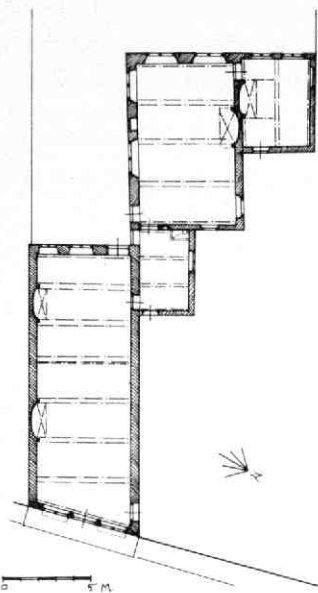
De opzet van het huis

Het hoofdhuis van Oude Gracht 307 dateert in aanleg vermoedelijk uit de eerste helft van de 14e eeuw. Het was in het begin van de 15e eeuw eigendom van de familie Hombout en nadien van (de familie van) Willem Arntsz, de grondlegger van de Willem Arntszstichting (1461). Over de periode daarna meldt een van de geschriften van C. Booth (RAU, nr 378, folio 429): „t Huys te Hombout tuschen de Geertebrug en

Afb. 219 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Situatie op basis van de kadastrale minuut van 1832.

Tek. A. F. E. Kipp.

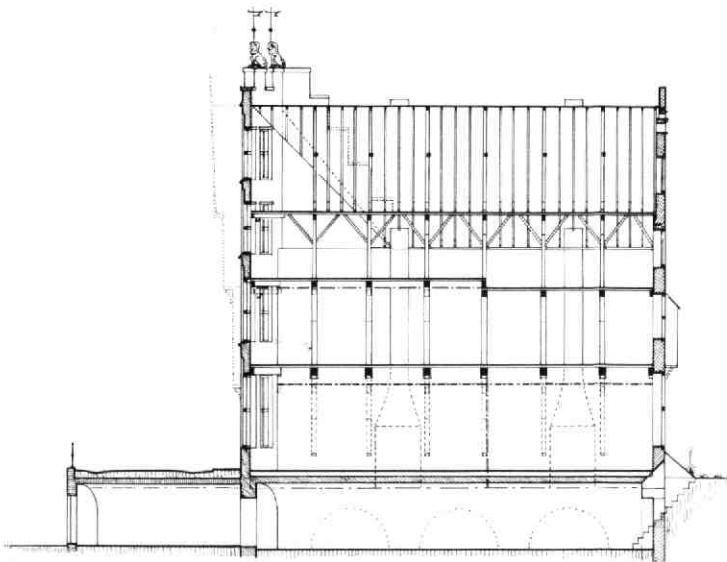
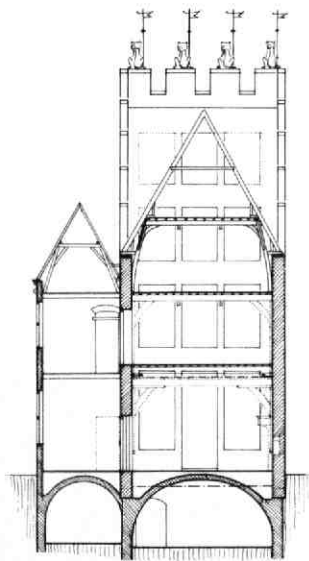
Afb. 220 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Plattegrond van de bega-negrond; reconstructie van de laatmiddeleeuw-se opzet van het huis. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 220a Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Re-constructie van de nieu-we voorgevel uit ca 1500. Tek. A. F. E. Kipp.

de Smebrug is ao . . . (ca 1500) eygenaer van gewor-den Gysbert van Leuwen, wiens dochter getrouwt aen Aernt Boot, de voorgevel van grauwen erduyn dede maken, settende op yder tinne een stene leuw, oock het huys nae haer latende noemen Leeuwenberch."

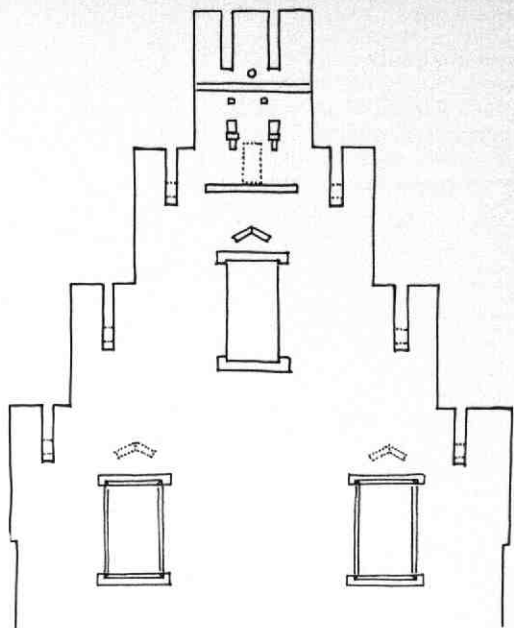
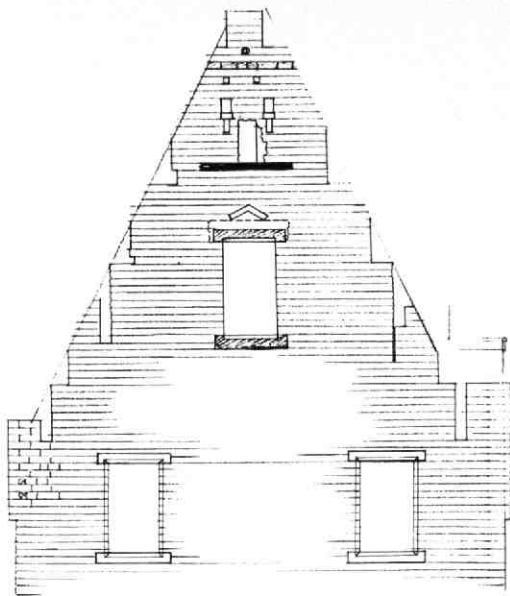
Het huis staat op een naar achteren toe breed uitlopend perceel, dat vroeger tot aan de Springweg zal hebben doorgelopen en dat in dat geval uitkomt op een diepte van 90 m en dat een grootste breedte heeft van 33 m (afb. 219). Het is vooralsnog de vraag

in hoeverre dit perceel zijn vorm en omvang dankt aan geleidelijke uitbreiding met delen van buurpercelen, of dat er hier sprake is van een groot perceel waarvan op den duur aan de voor- en achterkant ondiepe kavels zijn afgesplitst. Een tweede merkwaardigheid van de parcellering is de nadrukkelijk schuine aansluiting op de Oude Gracht, waaraan het huis zijn schuingeplaatste en dus relatief brede voorgevel dankt. Meer dan enige opmerkingen daarover zijn hier niet op hun plaats. Ten eerste valt op, dat dit verschijnsel geldt voor de hele Oude Gracht tussen de nrs 245 en 341, waarna de perceelsrichting plotseling een andere is. Ten tweede, dat deze verandering plaats vindt in de buurt van het punt waar de rond 1122 gegraven Oude Gracht (de toenmalige „Novum Fossatum")

Afb. 221 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Reconstructie van de dwarsdoorsnede door het hoofdhuis, naar voren, Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 222 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Reconstructie van de langsdoorsnede door het hoofdhuis, naar het zuiden. Tek. K. Terhorst en A. F. E. Kipp.

Afb. 223 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. De oorspronkelijke vorm van de top van de achtergevel van het hoofdhuis. Tek. A. F. E. Kipp. A: documentatietekening van de aangetroffen bouwsporen. B: reconstructietekening.

aansluit op het vroegere riviergedeelte achter de Twijnstraat. En ten derde, dat de richting van deze verkaveling dan wellicht in oorsprong ouder is dan het graven van dit deel van de gracht in 1122.

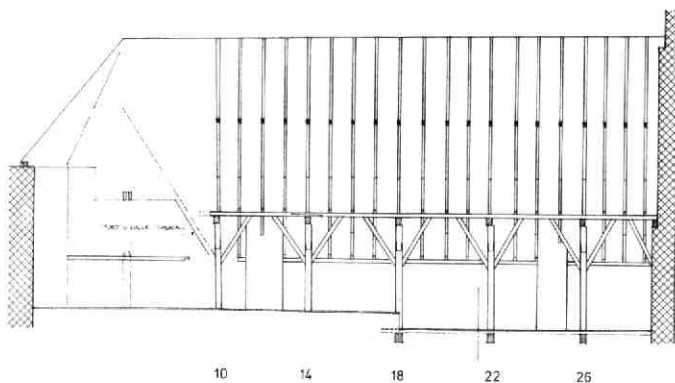
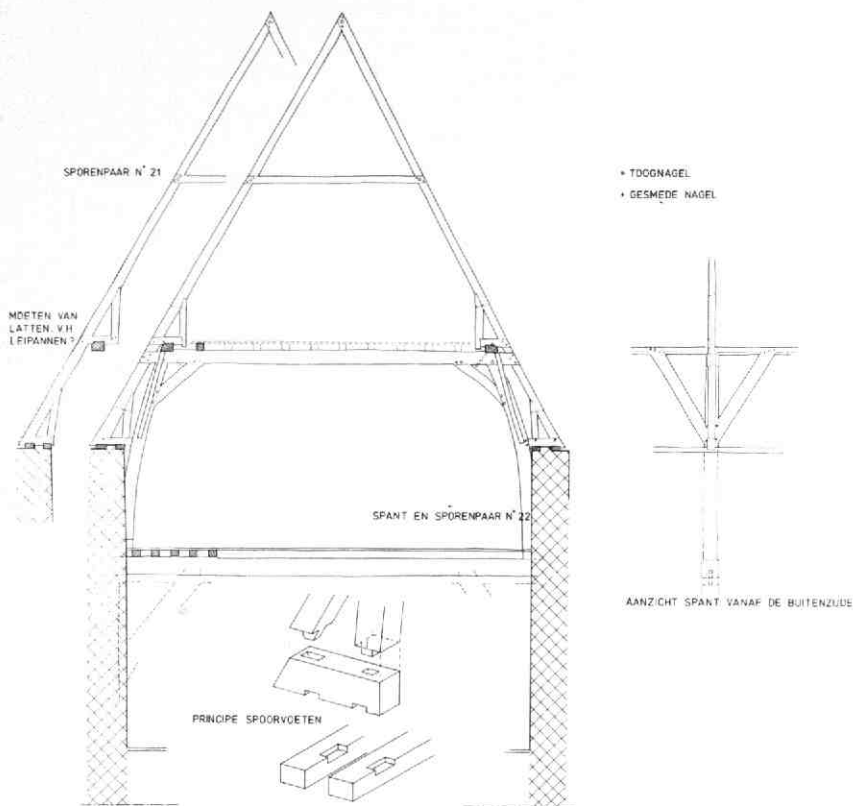
Het pand Oude Gracht 307 bestaat uit een hoofdhuis aan de gracht, met daar rechtsachter een middels een tussenlid daarmee verbonden groot achterhuis, waarnaast zich nog een klein zijhuis bevindt (afb. 220). Aan de linkerzijde ligt aan een smalle steeg nog een los bijgebouw.

Het hoofdhuis telt twee bouwlagen met een zolder en een kelder (afb. 221, 222). De zijmuren, de kap en de achtergevel stammen uit de bouwtijd van het huis, en dateren vermoedelijk uit de eerste helft van de 14e eeuw. De huidige voorgevel komt straks aan de orde, maar die is in ieder geval later in de middeleeuwen geheel vernieuwd. Van de oorspronkelijk 14e-eeuwse voorgevel is niets met zekerheid bekend.

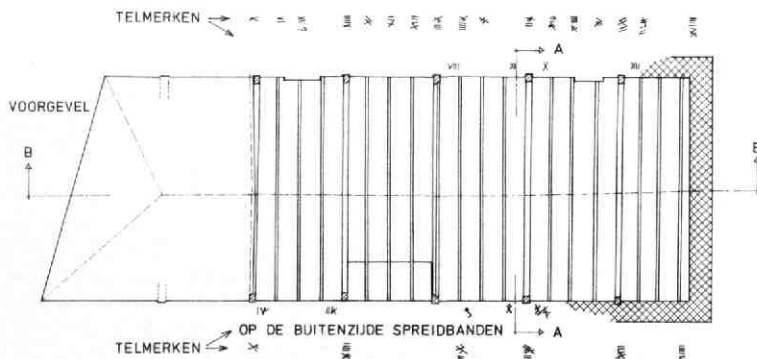
Er zijn echter wel aanwijzingen gevonden voor het feit dat het huis in eerste instantie waarschijnlijk een (overkragende) houten voorgevel heeft gehad, en dus volgens de indeling van Temminck Groll tot de zogenaamde „3/4-huizen“, d.w.z. stenen huizen met een houten voorgevel gerekend moet worden (afb. 227). In de eerste plaats blijkt, dat de voorgevel bij de vernieuwing rond 1500 tot en met de fundering compleet nieuw opgetrokken is, zodat er kennelijk geen voldoende stevige onderbouw aanwezig was om de nieuwe gevel op te zetten, hoewel deze niet als zware muur is opgezet. In de tweede plaats bleken er in de zijmuren achter de huidige voorgevel nergens sporen te vinden te zijn van een afgebroken stenen voorganger. Die voorganger zou zeker niet dunner zijn geweest dan de gelijktijdige achtergevel en dus bepaald dikker dan de huidige voorgevel. In de derde plaats

wijzen indeling en nummering van de kap erop, dat deze ooit verder dan tot het binnenvlak van de huidige voorgevel kan hebben doorgelopen.

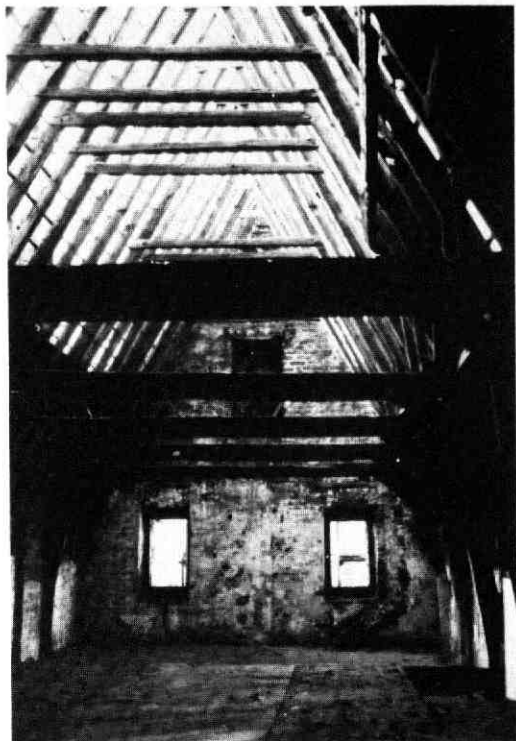
De uit de bouwtijd daterende achtergevel daarentegen is grotendeels bewaard gebleven en maakte door de na het ontleisteren tevoorschijn gekomen bouwsporen een reconstructie van zijn oorspronkelijke contour mogelijk (afb. 223, 228). Het bleek een gekanteelde trapgevel te zijn geweest. Plaats en vorm van de oudste vensters op de beganegrond konden tengevolge van latere wijzigingen niet meer worden achterhaald. Op de verdieping kon slechts worden vastgesteld dat er alleen een bescheiden venster uit de bouwtijd in de as van de gevel kan hebben gezeten, en dat dit venster later een keer door een wat groter kruiskozijn werd vervangen (afb. 227). Een in de muurdikte opgenomen en gedeeltelijk uitgemetseld heimelijk gemak, in de rechter hoek op de verdieping, bleek een latere toevoeging. De luikopeningen op zolderniveau bleken - wellicht bij de verbouwing rond 1500 - enigszins verbreed en verlaagd te zijn. Zij zijn, evenals de luikopening voor de vliering, voorzien van zandstenen onder- en bovendorpels. Boven deze openingen was een ontlastingsboog van schuin tegen elkaar gestelde moppen gemaakt. Geheel bovenin kwamen boven een (weggehakte) profiellijst van Naamse steen een kleine, niet afsluitbare lichtopening, een tufstenen waterlijst en een drietal invliegopeningen voor vogels te voorschijn. Deze drie openingen kwamen op zolder uit. De bovenste, die nog net in het uiterste puntje van de kap paste, had een ingemetselde hals van een aardewerken kruik als afwerking en was, gezien de bescheiden diameter daarvan (3,5 cm), duidelijk voor kleine vogels bedoeld. De beide andere waren veel royaler en ooit voorzien van een uitkragende baksteen als aanvliegplaatje, ondersteund door een bakstenen console.

DOORSNEDE B-B [NAAR HET ZUIDEN]

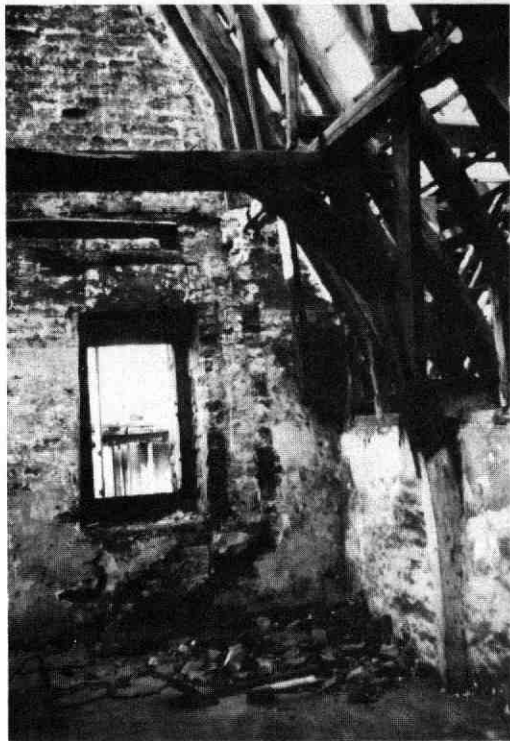
Afb. 224 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Opmeting van de 14e-eeuwse kap van het voorhuis. Tek. D. Zweers. A: dwarsdoorsnede door de kap ter plaatse van sporenpar nr 21 en spant plus sporenpar nr 22. B: langsdoorsnede naar het zuiden. C: plattegrond, met aanduiding van de aangetroffen telmerken.

Afb. 225 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Beelden van de kapconstructie van het hoofdhuis, naar de achtergevel gezien. Dia's A. F. E. Kipp.

Het huis is zijn bestaan kennelijk zonder kelder begonnen, aangezien de fundering uit grote spaarbogen bleek te bestaan, zoals vooral bij de achtergevel nog duidelijk te zien is (afb. 222). Het huidige eensteens gewelf is van een wat kleinere maat moppen ($30 \times 15 \times 7$ cm) dan die waaruit het muurwerk bestaat ($31 \text{ à } 33 \times 15 \text{ à } 16 \times 7,5 \text{ à } 8$ cm, 10 lagen 85 cm). Maar zij zijn wel weer iets groter dan die van de voorgevel ($30 \times 15 \times 6,5$ cm, 10 lagen 77 cm), waarvan de onderbouw duidelijk later door de reeds bestaande kelder heen gebouwd is, kennelijk ten koste van de voorrand van het gewelf. De doorgang naar de werfkelder zat vroeger geheel rechts, maar die is later vervangen door een doorbraak in het midden. De werfkelder zelf is wel van oude oorsprong, maar het gewelf werd in de 17e eeuw vrijwel geheel vernieuwd. In de huiskelder bevinden zich aan de rechterkant twee doorgangen. De voorste leidde vroeger naar de kelder van het buurhuis (305), de achterste komt uit in een klein keldertje onder het tussenslid.

Van de indeling op de beganegrond werden tegen de linker zijmuur sporen teruggevonden van twee uit de bouwtijd stammende stookplaatsen, waarvan de bijbehorende rookkanalen nog bestaan. De achterste zat in het midden van een vrijwel vierkante achterkamer, de voorste in het midden van een twee maal zo grote voorzaal. De scheiding tussen beide ruimtes werd vanouds gevormd door een houten wand. De lage plaatsing van een kaarsnis naast de stookplaats

van de zaal geeft aan dat het vloerpeil in eerste instantie mogelijk een halve meter lager lag dan het huidige. Het bevond zich daarmee ruimschoots onder het

Afb. 226 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Detail van de verbinding tussen spoor en spant, bij spant 22.

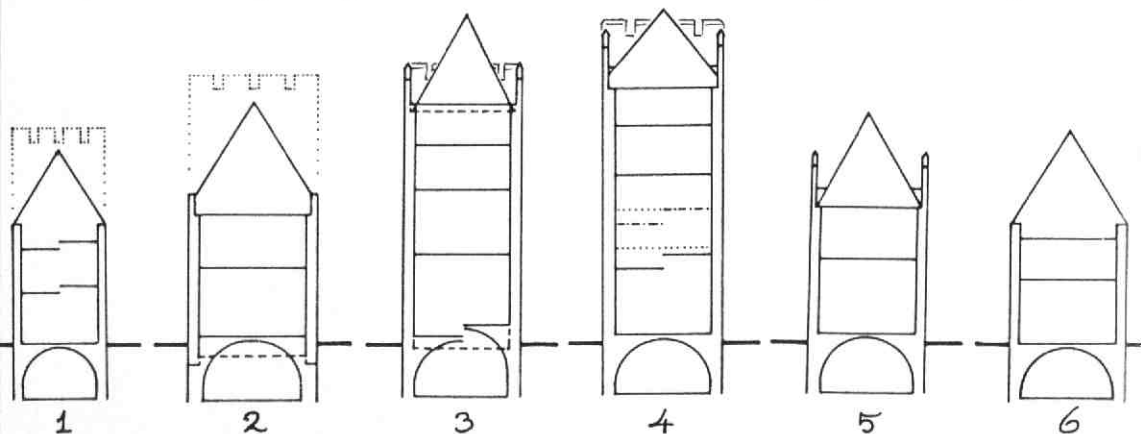

Afb. 227 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Vogelvluchtperspectief van het huis uit het noordwesten. Tek. A. F. E. Kipp. Links: de oorspronkelijke opzet. Rechts: na de bouw van de nieuwe voorgevel en het toevoegen van de andere bouwdelen van het complex.

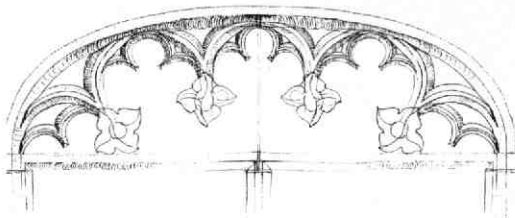
straatniveau van thans. In verband met het ontstaan van de werfkelders en de wellicht daarmee gepaard gaande verhoging van het straatpeil - dat nadien onveranderd bleef - is mogelijk ook de vloer van de begane grond reeds spoedig omhooggebracht. Het is denk-

baar, dat dit alles samenviel met de bouw van de kelder onder het huis (afb. 222).

De huidige samengestelde balklaag boven de begane grond stamt van de verbouwing van rond 1500. Hij bestaat uit zeven balklagen en vertoont nog restan-

Afb. 228 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Het huis Leeuwenberch in vergelijking met enkele andere middeleeuwse Utrechtse huizen. Dwarsdoorsnede naar voren. Tek. A. F. E. Kipp. 1: Oude Gracht 307 (Leeuwenberch). 2: Oude Gracht 134 (Putruwiel), als ander markant voorbeeld van een huis van twee lagen met een schijngevel van vier lagen. 3: Oude Gracht 99 (Oudaen), als voorbeeld van een weerganghuis, het soort huizen dat door middel van de schijngevels werd geïmiteerd. 4: Oude Gracht 151 (Groenewoude), het grootste huis van dit soort, maar zelfs hier is haast sprake van een schijngevel waar het dak vrijwel achter schuilt. 5: Oude Gracht 86 (Huis ten Hart), een weerganghuis van vergelijkbare omvang als Leeuwenberch. 6: Mariaplaats 50, een evengroot huis zonder weergang.

Afb. 229 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Reconstructie van de tracering in de bogen boven de vensters van de voorgevel aan de hand van de ter plaatse aangetroffen sporen. Tek. A. F. E. Kipp.

ten van de bij die periode passende peerkraalsleutelstukken. De oorspronkelijke balklaag was ongeveer net zo ingedeeld, maar die bleek een halve meter lager te hebben gelegen en voorzien te zijn geweest van muurstijlen en korbelen. De muurstijlen rustten op vrij platte consoles van Naamse steen, op een kleine meter boven de huidige vloer. Ook dit gegeven pleit voor een aanvankelijk lager gelegen begane grond (afb. 221).

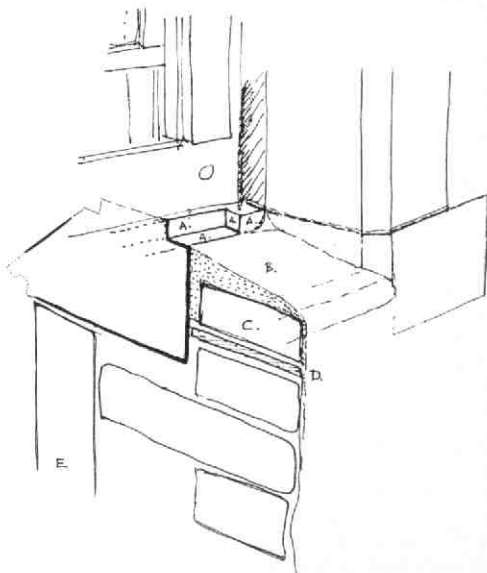
Op de verdieping bleek de oorspronkelijke balklaag nog wel voor een belangrijk deel bewaard gebleven te zijn, zij het niet zonder wijzigingen. De meeste muurstijlen waren verdwenen evenals alle korbelen en sleutelstukken, maar er was nog net genoeg van over om er de nodige gegevens uit te kunnen afleiden. Het niveauverschil in de balklaag bleek het gevolg van een vermoedelijk 18e-eeuwse modernisering, waarbij in het voorste gedeelte de bestaande balklaag ongeveer een halve meter naar boven werd gebracht, terwijl men kennelijk voor de achterkamer het lage niveau wel acceptabel vond. Sporen van stookplaatsen uit de bouwtijd werden op de verdieping niet aangetroffen; zij hebben er vermoedelijk ook niet gezeten. Vermoedelijk werden er aan deze ruimte aanvankelijk geen hoge (woon)eisen gesteld. Dat zou ook kunnen blijken uit het vrij gesloten karakter van de achtergevel, die hier waarschijnlijk alleen in het midden een venster van een niet al te groot formaat heeft gehad (afb. 227). Voor het huidige venster zijn de penanten aan beide zijden duidelijk verhakht, en niets wijst erop dat er daarnaast nog oudere openingen hebben gezeten.

Op de zolder, die voorzien is van opvallend hoge borstweringen, komen we bij het meest bijzondere aspect van het huis: de kapconstructie (afb. 224, 225). Die is vooralsnog het enige voorbeeld van een sporenkap met dwarsgeplaatste spanten. Hij maakt de indruk een aarzelend experiment op de weg van sporenkap naar spantenkap te zijn, waarbij de spantdelen nog als aanvullend onderdeel van de sporenparen zijn meegenummerd. Vanwege zijn plaats in de ontwikkeling van kapconstructies wordt dan ook met spanning gewacht op de uitkomsten van het dendrochronologisch onderzoek.

De kap bestaat uit gemerkte dennen sporenparen (12 x 12 cm, 58 cm hoh), die op de buitenste muurplaat rusten en die middels standzootjes en blok-

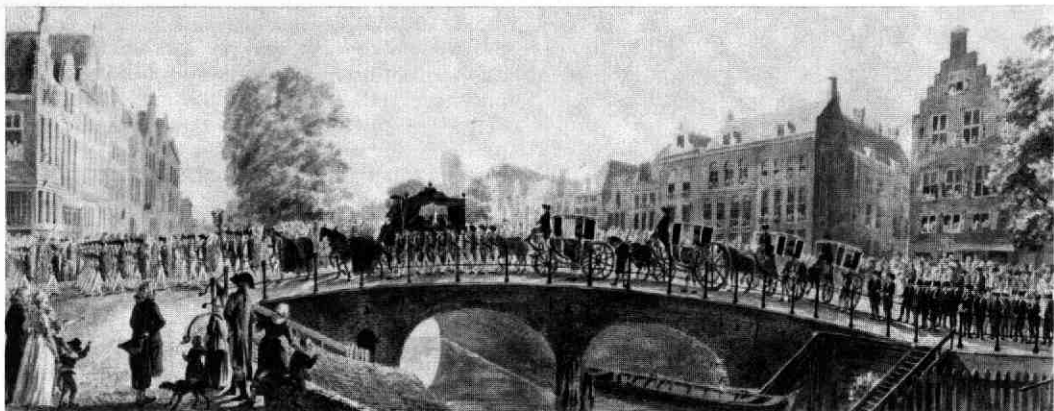
keels op de binnenste muurplaat zijn afgeschoord. Zij steunen verder middels een tweede stel standzootjes en blokkeels op de flieringbalken; hogerop zijn zij paarsgewijs door een opgelijpt haanhout gekoppeld. Om de flieringbalken te kunnen dragen is ieder vierde sporenpaar als het ware uitgebreid met (deels licht gebogen) eiken spantbenen en korbelen, die samen met het onderste haanhout, dat tevens als dekbalk dient, een soort spantconstructie vormen (afb. 225). Daardoor is de kap in zeven vakken verdeeld. De flieringbalken zijn met houten nagels op de dekbalken bevestigd, terwijl windschoren voor dwarsverband zorgen. Deze zijn in de spantbenen gepend en tegen de zijkant van de flieringbalken gelijpt. Ook de voetblokkeels van de bijbehorende sporen zijn met een pen in de spantbenen vastgezet. Alle penverbindingen zijn verzekerd door houten toognagels, de lipverbindingen met een houten nagel en spijkers. De sporen en haanhouten zijn van dennehout, de andere onderdelen zijn alle van eiken.

De sporenparen en spanten zijn van voor naar achter op de voorzijde met gesneden telmerken genummerd (afb. 224). Ter onderscheiding van links is rechts een dwars zijstreepje toegevoegd. In verband met de degelijke verbinding tussen de spantonderdelen en de bijbehorende sporenparen zijn de spanten met de doorlopende nummering van de sporenparen meegenummerd (afb. 226). De sporen dragen de nummers (1)-30, de spanten de nummers (6), 10, 14, 18, 22

Afb. 230 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Schets van de afwerking van de vensterbanken bij de ramen van de eerste verdieping in de voorgevel. Tek. A. F. E. Kipp. A: het zandstenen kruiskozijn was direct op de steen rood afgewerkt, later gewit. B: schuinlopende afsmeerlaag van groffe gelige specie, rood gesauwd en later vele malen gewit. C: baksteen als vensterbank, vrij ruw en bobbelig. D: daktegels als vlaklaag. E: zandsteenblokken van de gevelbekleding.

Afb. 231 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Impressie van de hoog boven de gemiddelde grachtbebouwing uitstekende schijngevel van Leeuwenberch. Aquarel uit mei 1787. Anoniem, CM, *Catalogus der schilderijen 1952* nr 654.

en 26. Het voorste deel van de kap (1-9) is niet bewaard gebleven, omdat dit gedeelte bij de bouw van de nieuwe voorgevel rond 1500 door een dwarsgeplaatst dakschild vervangen is (zie de beschrijving van de voorgevel). In de 19e eeuw kwam er ter plaatse nogmaals een andere dakvorm.

Voorgevel:

In het voorgaande kwam reeds ter sprake, dat de 14e-eeuwse voorgevel vermoedelijk van hout is geweest. Dit zou mede de zeer lichte en doorluchtige constructie van de huidige met natuursteen beklede gevel kunnen verklaren, die meer verwant lijkt aan de structuur van een houten voorganger dan aan die van een zware massief bakstenen gevel. In feite zijn de penanten tussen de vensters niet meer dan zandstenen stijlen. Zoals uit het boven aangehaalde citaat uit Booths manuscript blijkt, is de oude gevel in het begin van de 16e eeuw door een nieuwe „van Grauwen Erdwyn“ vervangen. De opdracht daartoe werd gegeven door de dochter van Gysbert van Leeuwen, die tevens de huidige naam aan het huis gaf. Met „Grauwen Erdwyn“ wordt hier kennelijk (Bentheimer?) zandsteen bedoeld, waaruit de gevel grotendeels blijkt te bestaan. De willekeurige verwerking van blokken Drachenfels trachiet tussen de zandsteen door, alsmede de kwaliteits- en kleurverschillen tussen de zandsteenblokken onderling, maken het aannemelijk, dat de gevel van het begin af aan geschilderd was. De teruggevonden resten van diverse gelige kleurlagen wezen erop dat in de loop der eeuwen deze behandeling meermalen werd herhaald, waarbij de kleur varieerde van een vrij uitgesproken zachtgeel tot romige, bleke en grijzige versies daarvan.

In principe gaat het hier om een met natuursteen beklede bakstenen gevel, maar niet in de gebruikelijke vorm (afb. 230). Bij Leeuwenberch is de natuursteen *meer* dan alleen bekleding en is het baksteenwerk *minder* dan een op zich zelfstandige bakstenen structuur. Aangezien alle penanten tussen de vensters louter uit zandstenen stijlen bestaan en ook de dagkanten van de zijpenanten van zandsteenblokken zijn ge-

maakt, terwijl het slechts één steen dikke baksteenwerk alleen in de zijpenanten over de volle hoogte van de vier bouwlagen doorloopt, zou men zelfs kunnen stellen, dat de baksteen hier slechts een aanvulling op het natuursteenwerk is.

De gevel is geleed door geprofileerde waterlijsten, terwijl verder de verdiepte vensternissen voor het nodige reliëf zorgen. In deze nissen zaten oorspronkelijk zandstenen kruiskozijnen, waarvan de benedenvakken aan de binnenzijde van een luik- of raamspanning waren voorzien. Hoewel de korfboogvormige boogtrommels erboven uit twee grote platen bestaan (die vroeger op het bovenkalf van de kruiskozijnen hebben gerust), zijn zij niet tevens als blokken in de gevelbekleding gebruikt: de steensnede volgt de buitenrand van de profilering. In deze platen was de omliggende profilering uitgehakt, en bovendien een decoratieve laatgotische tracering op basis van een vijflobbig patroon (afb. 229). Hoewel deze tracering in de loop van de 18e eeuw vrij zorgvuldig was weggehakt (vermoedelijk omdat hij op een gegeven ogenblik als te speels werd beschouwd) kon hij op grond van de bewaard gebleven sporen nauwkeurig worden gereconstrueerd. Na het weghakken heeft men de ontstane oneffenheden met een uiterst dun aangebrachte reparatiemortel uitgevlakt en het geheel vervolgens weer als vanouds netjes geel geschilderd.

De bovenkant van de gevel werd bekroond door vier kantelen, waarop evenzoveel leeuwen prijkten, zoals reeds door Booth werd vermeld. Pas in de loop van de 19e eeuw verdwenen bij een modernisering van de voorgevel zowel de vier leeuwen als de opvallende bovenste etage van de voorgevel (afb. 231).

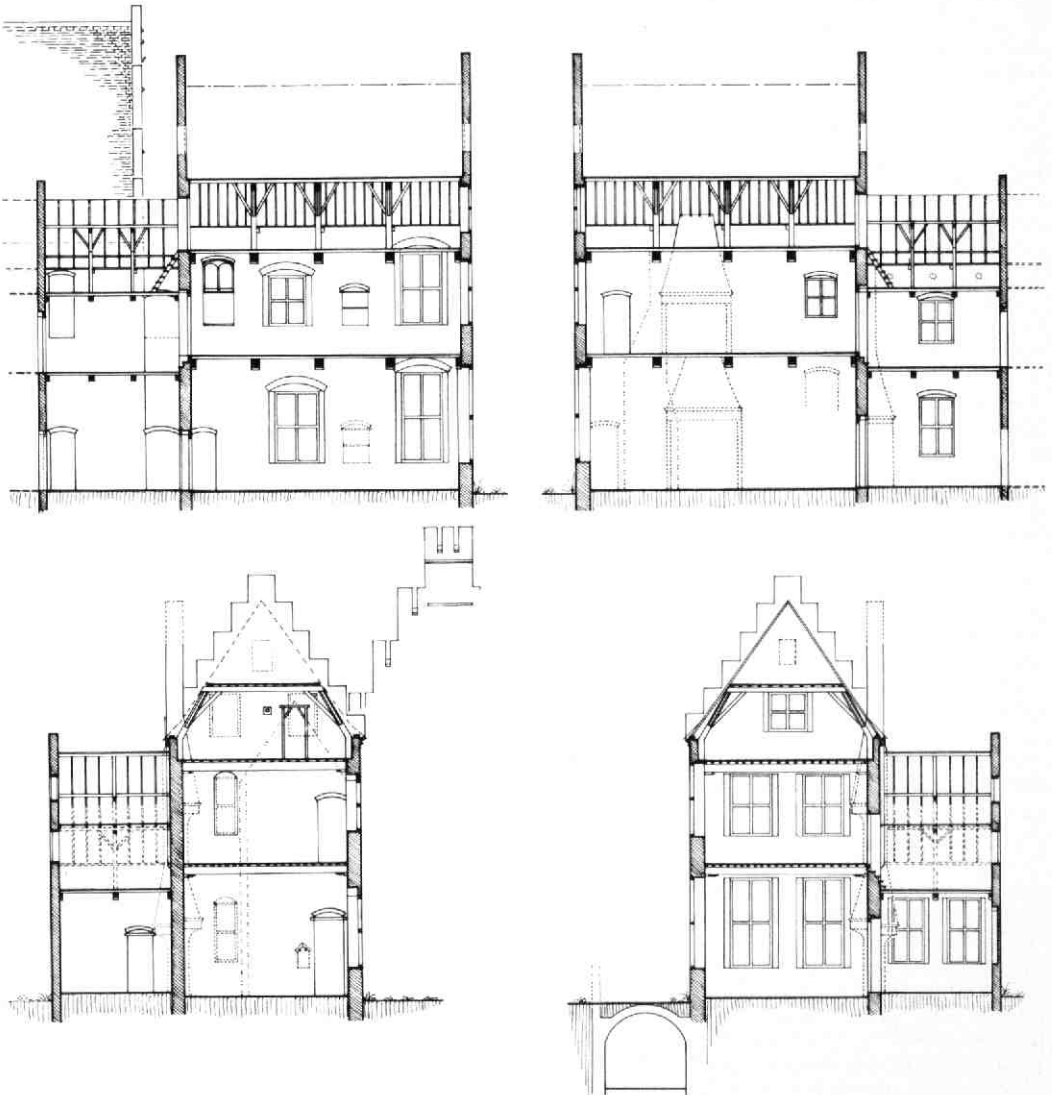
De gevelindeling ter hoogte van de beganegrond bestaat reeds eeuwenlang uit een voordeur geheel rechts met twee vensters ernaast. Opvallend was het feit, dat alleen het linker venster van een grote smeedijzeren vensterkorf schijnt te zijn voorzien geweest. Toen na het ontpleisteren nader onderzoek mogelijk was, bleek niet alleen dat deze korf vermoedelijk uit de bouwtijd van de gevel stamt, maar ook dat het middenvenster er nooit een gehad heeft. Uit

oude aanpassingen in het natuursteenwerk viel, in combinatie met dit gegeven, af te leiden, dat in de oorspronkelijke opzet de voordeur in het midden moet hebben gezeten.

De voorgevel van Leeuwenberch is onder meer belangwekkend als het enig overgebleven (en herkenbare) voorbeeld van een zogenaamde schijngevel (afb. 228). Dat is een verschijnsel dat vroeger meer middeleeuwse huizen in Utrecht hebben vertoond. In opbouw bestaat de drie traveeën brede voorgevel uit vier bouwlagen, terwijl hierachter een veel bescheidener huis van slechts twee bouwlagen schuil gaat. Op deze suggestieve wijze werd om wille van de allure aansluiting gezocht bij de groep grote stenen huizen die van een weergang waren voorzien. Bij deze in

de wandeling vaak als „stadskastelen“ aangeduide huizen was het huis zelf ook werkelijk even hoog als de voorgevel.

In afwijking van andere voorbeelden van huizen met schijngevels blijkt dat men bij het huis Leeuwenberch de schijn nog enigszins heeft versterkt (of wellicht juist verminderd?) door het voorste deel van het zadeldak te vervangen door een tegen deze hoge voorgevel leunend dwarsgeplaatst dakschild (afb. 222). Dientengevolge konden hier ook de bovenste twee etages worden voorzien van echte kruisvensters, die de voorzolder en een ondiepe vlieringkamer over de volle breedte van het huis verlichten. Elders was het gebruikelijk deze schijnverdiepingen te voorzien van een aantal schijnvensters in de vorm van blindnissen

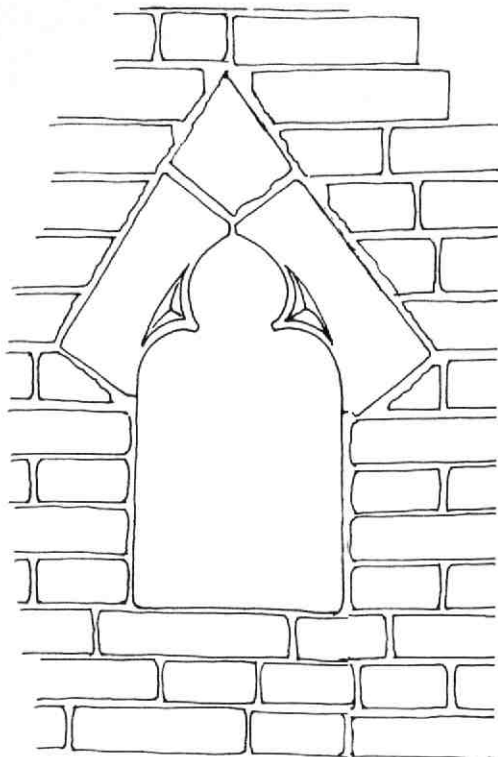
Afb. 232 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. Reconstructie van de doorsneden door de achterhuizen aan de hand van de ter plaatse aangetroffen bouwsporen. Tek. K. Terhorst/A. F. E. Kipp. A: naar het zuiden. B: naar het noorden. C: naar het oosten. D: naar het westen.

met eventueel een kruiskozijn bij wijze van tratering. Daarin waren alleen onder de daklijn openingen mogelijk. Door het maken van het dwarsgeplaatste dakschild heeft men overigens het nuttige met het aange-name verenigd. Het is duidelijk dat een hoog boven de zijmuren van het huis uitstekende schijngewel om redenen van stabiliteit schorende dwarsmuren nodig heeft, die voor de bovenhelft van de gevel de taak van de aldaar niet aanwezige zijmuren moeten vervullen. Bij Leeuwenberg hadden deze de vorm van halve trapgevels, die tevens als zijgevel dienden voor het bovengenoemde dwarsgeplaatste dakschild. Van beide elementen konden de sporen bij de restauratie duidelijk worden vastgesteld.

Ten aanzien van de binnenzijde van de voorgevel valt in de eerste plaats de sobere afwerking van de vensterbanken te vermelden (afb. 230). In tegenstelling tot de zorgvuldige kwaliteit van de zandstenen dagkanten, die van een strakke frijnslag en een smalle hoekafschuining zijn voorzien, bestond de onderrand van de vensternissen uit een laag niet al te regelmatige moppen (op een vlaklaag van zwartgeglazuurde daktegels om op de goede hoogte te komen), die met een groffe gelige specie was gemodelleerd tot een bobbelig, wat schuin aflopend vlak met een afgeronde voorrand.

Direct over de specie heen was dit oppervlak afge- werkt met een dieprode saus, die ook doorliep op het zandstenen kozijn, maar waarvan geen sporen (meer) op de dagkanten werden aangetroffen. Over deze rode afwerking heen bevond zich een groot aantal lagen witkalk.

Een tweede aspect van de binnenzijde van de voorgevel was, dat uit verschillende sporen kon worden afgeleid, dat deze pronkgevel kennelijk deel uitmaakte van een slechts ten dele uitgevoerd verbouwingsplan voor het hele huis. In alle zandstenen stijlen tussen de de vensters (behalve op de beganegrond) werden op een halve meter onder de bovendorpels van de voormalige kruiskozijnen geheimzinnige, diepe, rechthoekige gaten aangetroffen. In combinatie met anker- gaten 25 cm daarboven en dichtgezette balkgaten in de zijmuren, konden deze verschijnselen worden ont- maskerd als bij de bouw aangebrachte pengaten voor strijkalkconsoles. Aan de bovenzijde van de bijbe- horende strijkalken waren de nog bestaande schoot- ankers in de voorgevel bevestigd. Hieruit kan worden geconcludeerd, dat de dochter van Gysbert van Leu- wen bij de bouw van de nieuwe voorgevel het voor- nemen had om op den duur alle vloerniveaus van het 14e-eeuwse huis een halve meter omhoog te brengen (afb. 222, 223). Kennelijk heeft zij in de eerste fase van uitvoering van dit moderniseringsplan alleen de voorgevel en de balklaag van de beganegrond ver- nieuwd, waarbij het niveau van deze moer- en kinder- balklaag meteen werd afgestemd op de nieuwe op- zet. De beganegrond was waarschijnlijk ook wel wat benauwd geworden na de verhoging van de vloer met een halve meter, al of niet in samenhang met de in- bouw van de kelder. Op de verdieping echter - en ook op de beide schijnverdiepingen daarboven - werd ken-

Afb. 233 Oude Gracht 307, Leeuwenberch. De de- coratieve kaarsnis, die in de westmuur van het tus- senlid tevoorschijn kwam.

nelijk geaccepteerd dat de strijkalken van de oude balklagen voorlopig midden voor de bovenzijden van de kruiskozijnen kwamen te lopen, wat zowel binnen als buiten een wonderlijk gezicht moet zijn geweest. Daarom waren er op de verdiepingen op zulke onlogi- sche plaatsen voorlopige strijkalkconsoles nodig, die op de beganegrond achterwege konden blijven. Mogelijk wijst dit erop, dat er ook in die tijd nog steeds geen hoge eisen werden gesteld aan de (woon)functie van de verdieping, zoals ook reeds bij de oudste fase van het huis werd geconstateerd. Deze zo duidelijk als tijdelijk bedoelde situatie heeft ken- nelijk eeuwenlang bestaan. Pas in de 18e eeuw werd bij het voorste deel van de verdiepingenbalklaag het middeleeuwse voornemen uitgevoerd, en werd de balklaag een halve meter omhooggebracht om nor- maal bij de vensters aan te sluiten. Aan deze ingreep dankt het huis zijn verspringende zoldervloer, omdat men het kennelijk niet nodig vond deze verhoging tot aan de achtergevel door te trekken. Ook de op de zol- der afgetimmerde voorkamer behield zijn koof bij de vensters.

Over de rest van het complex kunnen we op deze plaats kort zijn (afb. 232). Het bescheiden *tussenlid*, tussen het hoofdhuus en het achterhuus, heeft een kleine kelder en een middeleeuwse kap met eiken spanten en sporenparen van rondhout (oorspronkelijk geen nokgording). De zolder van dit bouwdeel stond

tot de restauratie middels een zeer oude steektrap in verbinding met de zolder van het achterhuis. De noordelijke zijmuur was aan de bovenzijde afgewerkt met een muizentand, waaronder twee grote zandstenen bollen in de gevel ingemetseld waren. Bouwsporen in het muurwerk gaven aan, dat dit tussenlid in zijn huidige vorm duidelijk later was dan het hoofdhuis, maar dat er wel vanouds ter plaatse een bouwdeel moet zijn geweest: zowel op de beganegrond als op de verdieping bleken vlakbij de hoek in de zijmuur van het hoofdhuis deuropeningen uit de bouwtijd te zitten. Er was niet uit af te leiden in hoeverre er hier sprake kan zijn geweest van een oude trap buitenshuis, eventueel in een bescheiden traptoren. Het lijkt aannemelijker, dat het hier gaat om een vanouds met het hoofdhuis verbonden zijhuis of achterhuis, dat mogelijk van hout is geweest, en dat in ieder geval één verdieping moet hebben gehad (afb. 227). Verder werden er sporen van deuren aangetroffen in de oostmuur en in de westmuur, die wijzen op de verbindingen met Oude Gracht 305 (dat vroeger een zijhuis van Leeuwenberch moet zijn geweest) en met het achterhuis. In de noordelijke zijgevel zaten sporen van vroegere vensters. Op de beganegrond kwam in de westmuur een kaarsnis te voorschijn in de vorm van een uit bakstenen gehakte spitsboognis met toten (afb. 233).

Het *achterhuis* bestaat uit twee bouwlagen en een kap; het heeft vermoedelijk nooit een kelder gehad. Het heeft moer- en kinderballagen op beganegrond en verdieping, waarvan de onderste is voorzien geweest van sleutelstukken met gotisch beeldsnijwerk. De kap heeft eiken spanten met krommers (gekraste telmerken). Gezien metselwerk en constructie is het achterhuis jonger dan het hoofdhuis. Na het ontleisteren bleek, dat er behalve vensters in de achtergevel ook een aantal grote, uit de bouwtijd daterende vensters in de zuidgevel heeft gezeten, die op de beganegrond van forse zandstenen kozijnen voorzien waren. Bij beide bouwlagen waren de vensters opvallend ongelijk van maat, breedte en hoogte, wat moet samenhangen met de toenmalige indeling van de ruimte (afb. 232). Het voorste venster op de verdieping vertoonde een merkwaardige mengvorm van kruiskozijn en kloosterkozijn. Het was in twee helften gedeeld door een zandstenen kalf; beneden was een luik, terwijl de bovenhelft door een montant van behakte kleine profielbaksteentjes was verdeeld in twee getoogde glasvakken.

Voorts waren er op beide niveaus vensters aan de oostzijde van de noordmuur en in de oostgevel, waaruit afgeleid kan worden, dat dit achterhuis aan alle kanten op eigen terrein uitkeek. Op de beganegrond waren in het metselwerk zorgvuldig afgewerkte doorgangen in de zuid-, de oost- en in de noordmuur opgenomen. Ook op de verdieping bevonden zich oorspronkelijke doorgangen in de oostmuur (naar het tussenlid) en in de noordmuur (naar de zolder van het achterste zijhuisje). Op zolderniveau bleek de middeleeuwse kap van het tussenlid een dichtgezette, grote luikopening uit de bouwtijd te oversnijden, zodat aangenomen mag worden, dat het achterhuis ouder is

dan de huidige vorm van het tussenlid.

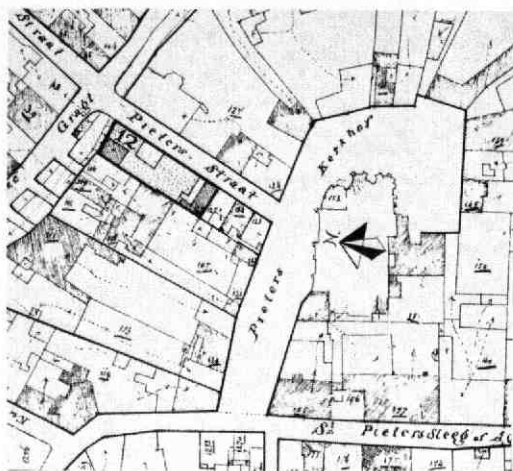
In het midden van de noordmuur kwamen op beide niveaus de sporen van een grote middeleeuwse stookplaats tevoorschijn, waarbij de stooknis op de verdieping door de muur heen aan de buitenzijde uitgemetseld was, evenals het forse rookkanaal daarboven. Uit het feit, dat in hetzelfde muurwerk ook aan de buitenzijde een stookplaats en rookkanaal was meege-metseld ten behoeve van het kleine *zijhuisje*, dat aan de noordzijde op het achterhuis aansluit, valt af te leiden, dat achterhuis en zijhuisje tegelijk moeten zijn gebouwd. Dit huisje bestond slechts uit een kamer met stookplaats, een zolder en een vliering. Het heeft oude vensters in de west- en noordgevel, en deuren in de beide andere muren, zodat aangenomen moet worden dat ook dit huisje aan de noordzijde nog op eigen terrein uitkeek. Het zolderraam in de noordgevel (een trapgevel) is gemaakt als bolkozijn, maar het bleek samengesteld uit kennelijk kant en klaar geleverde onderdelen voor een zandstenen kruiskozijn. Daarboven bevond zich nog een klein eiken vliering-luikje. De moer- en kinderballaag heeft nog enkele peerkraalsleutelstukken bewaard. Hoewel in de 19e eeuw de zolder tot verdieping was uitgebouwd, had men dit op zo bescheiden wijze gedaan, dat desondanks tot aan de restauratie het oorspronkelijke dakbeschot van gekloofd eiken op het westelijke dak-schild bewaard is gebleven.

Van de bescheiden bebouwing langs de zuidrand van het grote perceel (grenzend aan het steegje) valt alleen te vermelden, dat dit gebouwtje en het erop aansluitende achterhuis van Oude Gracht 309 geleidelijk, afwisselend en steeds verder naar boven zijn gegroeid, zoals bleek uit de sporen van een reeks elkaar aanvullende topgevels met vlechtingen in de gemene muur. De oudste versie daarvan kan nog zeer wel van middeleeuwse origine zijn; de verhogingen stamden uit de 17e, 18e en 19e eeuw.

A. F. E. Kipp

42. Pietersstraat 12

Dit hoekhuis aan de Kromme Nieuwe Gracht, dat door zijn wat onwaarschijnlijk ogende gevels in grote moppen intrigeert, kon tijdens een verbouwing wat nader worden bekeken (afb. 234, 235). Het was niet te verwachten, dat het hier, zoals de moppen willen suggereren, om een huis van hoge ouderdom zou gaan. Inderdaad bleken de voor- en zijgevel in de loop van de 19e eeuw nieuw te zijn opgetrokken uit een vrij homogene partij oude moppen (32 × 15 à 16 × 8 à 9 cm). De gevel aan de grachtzijde staat koud tegen de met het buurpand gemene zijmuur. De onderste lagen daarvan bestaan uit Utrechts plat en zijn aan de buitenzijde bij wijze van plint met zandsteenplaten bekleed. Het eensteens metselwerk daarboven is aan de binnenzijde niet gevolgevoegd, kennelijk omdat reeds bij de bouw rekening werd gehouden met behang als wandbekleding. De vensters hadden oorspronkelijk aan de bovenzijde rollagen in moppen. Zij werden in later tijd 20 cm verlaagd en voorzien van strekken

Afb. 234 Pietersstraat 12. Situatie op basis van de kadastrale minuut van 1892. Tek. A. F. E. Kipp.

met zandstenen sluitstenen. Gezien dit merkwaardige hergebruik van opvallend grote moppen, die kennelijk nadrukkelijk als siermateriaal werden bedoeld, kan mogelijk een passage in Van der Monde's stratenbeschrijving hier van toepassing zijn. Deze schrijft nl. in 1844, dat er bij sommige particulieren grote belangstelling bestond voor het sloopmateriaal van de in 1830 begonnen afbraak van de middeleeuwse stadsmuren, en dat met name de grote moppen aftrek vonden voor de bouw van gevels, die daaraan een soort romantisch historisch aanzien moesten ontleen. Misschien is het pand Pietersstraat 12 hiervan het enige voorbeeld, dat thans nog als zodanig herkenbaar is.

Afb. 235 Pietersstraat 12. De straatgevel van het huis met de grote moppen.

De westelijke zijmuur van het huis bleek te bestaan uit een 2,30 m hoge 16e-eeuwse tuinmuur van kleine moppen (10 lagen 74 cm) en een 17e-eeuwse verhoging tot zolderniveau (steenformaat $26 \times 13 \times 5,5$ cm, 10 lagen 69 cm). Geheel bovenin heeft zich een reeks kleine vensters bevonden, die uitkeken op het erf of dak van het buurhuis, en die in de loop van de 19e eeuw moeten zijn gedicht. Onder het huis bevindt zich voorts een grote kelder met tongewelf, die (afgezien van een 17e-eeuwse herstelling aan de noordzijde) van middeleeuwse oorsprong moet zijn (steenformaat $30 \times 14,5 \times 7$ cm). Aan de grachtzijde heeft zich hierin een keuken bevonden, met rechts een in het gewelf ingewerkte schouw en links vooraan een hardstenen gootsteenbak. Aan de straatzijde zitten in het gewelf vier steekappen ten behoeve van oude kelderlichten.

Uit de weinige beschikbare gegevens lijkt voorlopig het volgende te concluderen:

- dat er op deze plaats een middeleeuws huis gestaan moet hebben van ongeveer de huidige omvang,
- dat dit huis in de 16e eeuw lijkt te hebben plaats gemaakt voor een open erf met tuinmuur, met behoud van de oude kelder,
- dat in de 17e eeuw (wellicht na en naar aanleiding van de aanleg van de Pietersstraat in 1644) op deze kelder weer een nieuw huis werd gebouwd,
- dat vervolgens, waarschijnlijk in het tweede kwart van de 19e eeuw, dit huis bovengronds geheel werd vernieuwd, waarbij mogelijk voor de gevels gebruik gemaakt werd van moppen afkomstig van de stadsmuur,
- dat later dit 19e-eeuwse huis nog een keer werd gemoderniseerd (1923?), waarbij onder meer de vensters werden gewijzigd en mogelijk ook de zandsteenelementen werden toegevoegd met de bedoeling om het „historisch aanzien“ te versterken.

A. F. E. Kipp

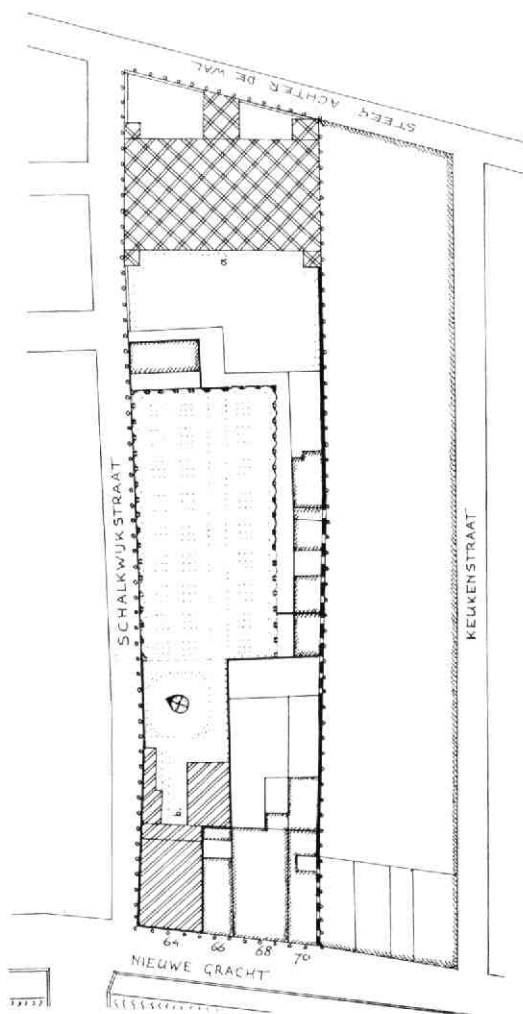
43. Schalkwijkstraat 23

Tot de collectie interessante oude tuinmuren in Utrecht hoort zeker ook de zuidelijke tuinmuur van het Leeuwenberch Gasthuis, waarvan delen nader werden bekeken in het kader van verschillende renovaties in het bouwblok tussen Schalkwijkstraat en Keukenstraat (afb. 236).

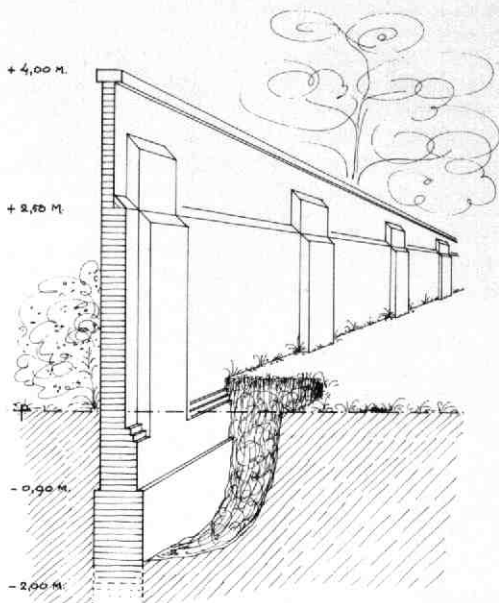
In 1537 werd besloten het St. Quintijns Gasthuis, dat tot dan toe in het voormalige Magdalena Gasthuis (op de zuidoosthoek van de Keukenstraat) gevestigd was, te verplaatsen naar een groot perceel langs de zuidzijde van de Schalkwijkstraat. Dit 30 m brede perceel strekte zich uit van de Nieuwe Gracht tot aan de stadswal. Het vormde mogelijk een tot op dat moment min of meer onverdeeld gebleven oud kavel. Het nieuwe St. Quintijns Gasthuis werd gebouwd op de zuidhoek van de Nieuwe Gracht en de Schalkwijkstraat, de rest van het terrein zal gediend hebben als moestuin, boomgaard, bleekveld en dergelijke ten behoeve van het gasthuis.

Dertig jaar later werd het gehele complex aangekocht door een broederschap, die tot taak had uit de nalatenschap van Agnes van Leeuwenberch een gasthuis voor pestlijders te stichten. Dit nieuwe Leeuwenberch Gasthuis werd in 1567 achterin de grote tuin van het St. Quintijns Gasthuis gebouwd, vlak bij de toenmalige stadstrand zoals een pestgasthuis betaemde. De rest van het perceel bleef functioneren als voorheen.

Gezien het steenformaat van de genoemde tuinmuur ($26 \times 12,5 \times 5,5$ cm, 10 lagen 68 cm), is het aanneemelijk dat deze muur geheel nieuw werd opgetrokken ten tijde van de bouw van het Leeuwenberch Gasthuis (dat hetzelfde steenformaat vertoont), en dat hij

Afb. 236 Schalkwijkstraat 23. Situatietekening van het perceel van het Leeuwenberch-gasthuis. Tek. A. F. E. Kipp. a: aanduiding van de nog bestaande c.q. aangetroffen delen van de oorspronkelijke tuinmuur, alsmede van de plaats van het voormalige St. Quintijns Gasthuis; b: de 18e-eeuwse slingermuur van de vroegere tuin van Nieuwe Gracht 64.

Afb. 237 Schalkwijkstraat 23. Reconstructie van de oorspronkelijke vorm van de tuinmuur van het Leeuwenberch-gasthuis. Tek. A. F. E. Kipp.

niet reeds stamt uit 1537, toen het St. Quintijns Gasthuis hierheen werd overgebracht. De muur vormde over de volle lengte van het perceel de zuidelijke erf-scheiding, en hij staat precies in het verlengde van de zuidmuur van het gasthuis zelf (afb. 236). De oostelijke helft bestaat nog grotendeels; verder vormt hij de achtermuur van Schalkwijkstraat 23 en maakt hij deel uit van de achtermuur van een stalgebouw en een achterhuis bij Nieuwe Gracht 68, terwijl hij mogelijk ook nog als onderbouw dient voor de zijmuur van het pand Nieuwe Gracht 70. De muur was degelijk opgezet (afb. 237). De onderkant van de tweesteens fundering lag minimaal ongeveer 2 m onder het maaiveld, de muur zelf was bijna 4 m hoog. Het opgaande werk bestond uit een eensteens muur van 2,50 m hoog met daarboven ca 1,40 m halfsteens werk, die vermoedelijk vanouds met een rollaag afgesloten was. Om de 2,75 m was de muur aan de binnenzijde voorzien van halfsteens uitgemetselde lisenen van twee stenen breed, die met de muursprong mee terugsprongen en halverwege het bovenwerk eindigden. Tegen deze muur werden in de 17e eeuw enkele kamerwoningen aangebouwd, waarvan sinds kort alleen Schalkwijkstraat 23 nog resteert. Dit was destijds het huis voor de tuinman/beheerder van het Leeuwenberch Gasthuis.

Rond 1732 werd de oriëntatie van het perceel wederom omgekeerd. De toenmalige eigenaar van het terrein van het St. Quintijns Gasthuis gebouwd hoekhuis Nieuwe Gracht 64 kocht van het Leeuwenberch Gasthuis een groot deel van de daarbij behorende tuin, en liet deze „tuin in de tuin“ ommuren met een slingermuur (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 67-68). Een deel van deze curieuze muur bestaat nog

Afb. 238 Springweg 4 en 6. Voorgevels vóór 1968.

en werd tijdens de jongste renovatiecampagne weer in oude glorie hersteld. De genoemde kamerwoningen kwamen aan een steegje te liggen door de afsplitsing van deze tuin, die tenslotte in 1879 werd verkaveld en bebouwd met de huizen Schalkwijkstraat 1-13.

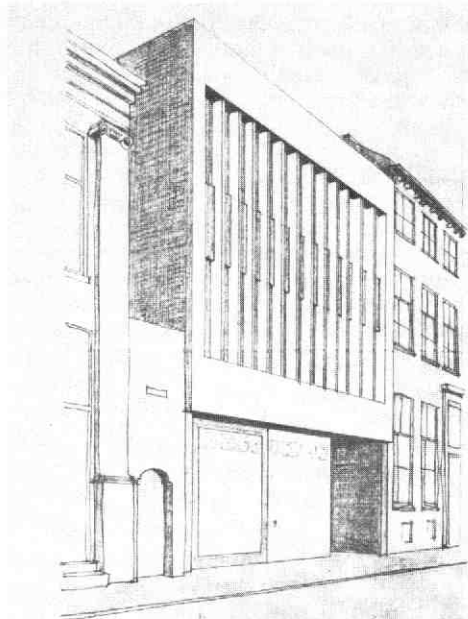
A. F. E. Kipp

44. Springweg 4 en 6

In 1986 werd de restauratie uitgevoerd van de gevels van Springweg 4 en 6, eigendom van het Utrechts Monumentenfonds. Hierbij kwam meer aan het licht over de ontstaansgeschiedenis en de samenhang van beide huizen.

Over het ontstaan van het perceel is niets bekend. Aan de linkerkant grenst het aan dat van het 14e-eeuwse grote diepe huis Mariaplaats 50 (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 62), rechts aan het oorspronkelijk zeer diepe erf van het middeleeuwse dwarse huis Springweg 8. De oudste restanten betreffen de linker-achterhoek van een eenlaags pand dat de oor-

Afb. 240 Springweg 4 en 6. Achtergevel nr 4 in augustus 1967. Foto H. N. Bol. De nadien verdwenen hangplee op de verdieping is nog aanwezig. Het vlieringraam is ten opzichte van het oorspronkelijke naar beneden vergroot. Links de ruimte tussen deze achtergevel en de zijgevel van het achterhuis van Springweg 6. Op de voorgrond de tuinmuur tussen het erf en het perceel van Mariaplaats 50, opgetrokken van middeleeuwse steen.

Afb. 239 Springweg 4 en 6. Bouwplan 1966. Tekening C. Duermeijer, architect, Soestdijk. Perspectief nieuwe toestand.

sprong vormt van het huidige achterhuis van nr 6 (baksteen: $29,5 \times 15 \times 7$ cm; 10 lagen 79 cm). In de tuin die nu bij nr 4 hoort is een anderhalf-steens fundament aangetroffen, 8 cm vóór de achtergrens van het erf en evenwijdig daaraan (baksteen $31 \times$

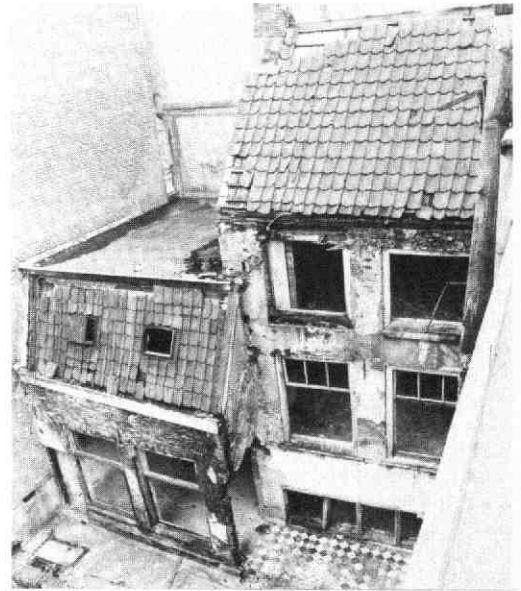
Afb. 241 Springweg 4 en 6. Achtergevel nr 4, eind 1968. Foto H. N. Bol. De zeer smalle ruimte van de hangplee is een halve steen in de zijgevel uitgehakt. De nog aanwezige bovendorpel van het opkamer-venster geeft aan dat dit oorspronkelijk naar links breder was. De kelderkeuken heeft een deur en een bolkozijn. Links is de in nr 4 uitgespaarde doorgang naar nr 6 te zien, waarboven de aansluiting van beide panden.

14,5 × 6,5 à 7 cm), waarvóór een nog gave vermoedelijk middeleeuwse beerput ligt met een doorsnede van ongeveer 2 m. Een tweede, ingestorte put van onbekende ouderdom bevindt zich onder de huidige erfscheiding tussen nr 4 en 6. De achtergevel van het achterhuis toont dat hierachter in een volgende fase een wat hoger tweede achterhuis gebouwd werd met de nok loodrecht op de Springweg, links ruim een meter breder dan het voorste (baksteen 26 à 26,5 × 13 × 6 à 6,5 cm; 10 lagen 69 cm). Op welk moment het diepe voorhuis in de rooilijn gebouwd werd, is niet duidelijk. De in de doorbraken waargenomen steenformaten lopen nogal uiteen, op de beganegrond vooral ? × 12,5 × 6 cm; 10 lagen 67,5 cm. De steen van de verdieping doet 17e-eeuws aan: een dikte van 5 à 5,5 cm; 10 lagen 68 cm. Dit voorhuis heeft boven de beganegrond en de verdieping samengestelde balklagen, de rijke S-vormige consoles onder de moerbalken van de begane grond lijken een 17e-eeuwse toevoeging aan oudere balken. De kelder stamt in zijn huidige vorm uit de 19e eeuw. Het eerste achterhuis werd in de 16e eeuw verbouwd (baksteen 26 × 13 × 5,5 cm; 10 lagen 67 cm). De enkelvoudige balklaag en het (nu gereconstrueerde) vierlicht in de neerkamer en de samengestelde balklaag van de opkamer maken een 17e-eeuwse indruk. De enkelvoudige balklaag van de verdieping is veel jonger.

In de eerste helft van de 17e eeuw werd op het erf van nr 6 in de rooilijn Springweg 4 gebouwd, een diep huis van twee bouwlagen met vóór een lage kelder en achter een kelderkeuken en een opkamer. De boven beganegrond en opkamer doorlopende enkelvoudige balklaag is rechts ingebalkt en heeft nog enkele kleine 17e-eeuwse sleutelstukken. Het nieuwe huis kreeg als buitenruimte slechts een koekoek. Het huis zelf was enigszins dieper dan het voorhuis van nr 6.

Het achterhuis daarvan heeft andere vloerniveaus, de directe toegang tot het erf, gelegen achter nr 4, werd daarom uitgespaard in de nieuwbouw. Deze is in het linker huis rechts achterin herkenbaar als een schuine hoek in de kelderkeuken en opkamer, ook de koekoek heeft deze afschuining. Van buiten gezien wekt de aansluiting van nr 4 en 6 boven de nu dichtgezette doorgang de indruk van een ozendrop. Tijdens de restauratie bleek echter dat de 19 cm brede spleet voortvloeit uit het feit dat het voorhuis van nr 6 ca 45 cm breder is dan het achterhuis. Springweg 4 is ongeveer 40 cm dieper dan dat voorhuis. Op de hoogte van de verdieping van nr 4 is de volgorde van de bouw van deze drie delen: voorhuis nr 6, achterhuis, nr 4. Het muuranker met drakekop in de top van de achtergevel van nr 4 is mogelijk secundair gebruikt. De rood-bruine kleur van de voorgevel, bij de restauratie hernieuwd, was vermoedelijk oorspronkelijk verlevendigd met geschilderde voegen en schijnvoegen. Welke vorm de top van deze gevel had, valt niet na te gaan.

Dat geldt niet voor die van nr 6. De trapgevel daarvan

Afb. 242 Springweg 4 en 6. De achterhuizen van nr 6, eind 1968. Foto H. N. Bol. Het voorste achterhuis heeft hier nog het kort nadien door een houten noodgevel vervangen bovenste gedeelte van de zijgevel en het op dat moment nog ten dele originele vierlicht van de neerkamer. Het in 1985 gesloopte tweede achterhuis toont hier zijn 19de-eeuwse verschijningsvorm.

Afb. 243 Springweg 4 en 6. Achtergevel voorste achterhuis van nr 6 na de restauratie van 1986. Tek. Paulus van Vliet arch. BNA Utrecht. Links en rechts zijn sporen te zien van de voorgevel van het bredere tweede achterhuis. Links daarboven is een, niet heropend, bolkozijn aangetroffen, dat hoort bij de verhoging van het voorste achterhuis.

is nog te zien op een foto uit ca 1870 vanaf de Domtoren (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 62 en Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 124). Eind 19e eeuw werd deze verbouwd tot drie-laags lijstgevel en wit gepleisterd. Het bovenste deel verdween daarbij, maar de meeste treden zijn nog herkenbaar in het metselwerk aan de achterzijde. De oorspronkelijke gevel is van baksteen van $17,5 \times 8,5 \times 3,5$ cm, de ophoging is dikker door het steenformaat $22 \times 11 \times 4$ cm. Onder de lijst gaat de bijna complete korbogoo schuil van het zoldervenster. Daar blijkt ook dat de gevel ongeschilderd was, met uitzondering van de natuursteenblokken van de korbogoo die een lichte zandsteenkleur hadden. In de tijd van deze verbouwing was in nr 6 een slagerij gevestigd met achter nr 4 een slachthuis, waarvan nog diverse fundamenten aanwezig zijn. Het laatste uur leek voor beide huizen geslagen te hebben toen in 1966 hier een eigentijds nieuwbouwplan ontwikkeld werd (afb. 239). Met name door de plaatsing van nr 4 op de rijksmonumentenlijst ging dit niet door. In 1968 kon het Utrechts Monumentfonds de huizen in deplorable toestand verwerven. Direct werd met ingrijpende herstelwerkzaamheden begonnen. Van Springweg 6 werd de kap ingrijpend hersteld en het bovendeel van de zijgevel van het achterhuis door een houten noodgevel vervangen. De kap van nr 4 werd geheel vernieuwd, zonder dakkapel. Het vlieringraam werd dichtgemetseld. De balklaag boven de verdieping werd vernieuwd met van elders

afkomstige oude balken.

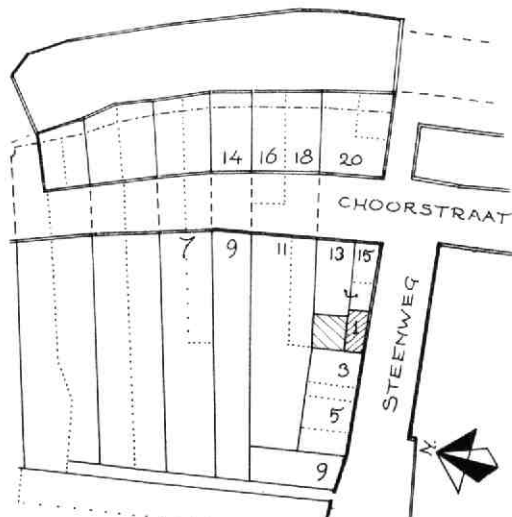
In 1980 vond weer een verbouwing plaats in beide huizen voor de hier in 1969 gevestigde en sindsdien uitgebreide macro-biotische winkel en vegetarisch eethuis De Groene Waterman, onder welke naam de huizen nu nog bij velen bekend zijn. Onder meer werd toen de spiltrap van nr 4 vervangen door een luie steektrap. Vermoedelijk is de (verplaatste) zoldertrap een deel van die spiltrap.

In 1985 werden beide huizen weer gesplitst en volgde de gevelrestauratie. Hierbij werd het tweede achterhuis, dat slechts 19e-eeuwse elementen bevatte, gesloopt. Het voorste achterhuis kreeg een nieuwe, als de oude op vlucht gemetselde zijgevel, de balklagen werden hersteld, evenals de achtergevel die slechts dankzij vakmanschap behouden kon worden. In nr 4 werd een modern venster in de zijgevel vervangen door een kozijn met diefijzers, afkomstig van een gesloopte kapel naast het zuidportaal van de Nicolaaskerk. In de achtergevel herkreeg het 17e-eeuwse bolkozijn van de zolder zijn middenstijl en werd een klein vlieringvenster geplaatst. Door de plaatsing van een dakkapel kreeg de voorgevel weer zijn oude aanzien.

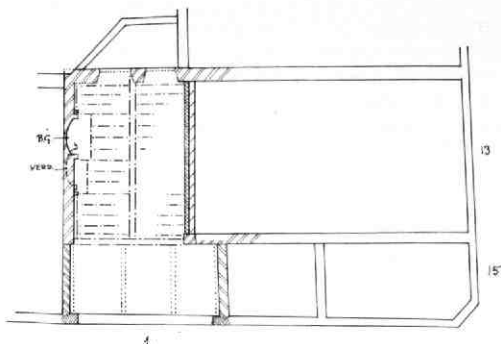
Jean Penders

45. Steenweg 1

Bij een kortstondige verbouwing van de winkel kwam iets in zicht van de tweeledige structuur van dit pand, dat deel uitmaakt van de in elkaar grijpende hoekbebouwing van Steenweg en Choorstraat (afb. 244). Het 5,20 m brede en slechts 2,20 diepe voorste gedeelte van dit huis staat op een eigen keldertje dat een tongewelf in de lengterichting van de Steenweg heeft. Voor zover na de vorige verbouwingen nog oud muurwerk over was, was dit van middeleeuwse oor-

Afb. 244 Steenweg 1. Tekening van de hoofdstructuur van de parcellering bij de hoek van de Choorstraat en de Steenweg met daarin de situatie van Steenweg 1. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 245 Steenweg 1. Plattegrond van de begane-
grond van het huis; reconstructie van de oude opzet.
Tek. A. F. E. Kipp.

sprong. Van de balklagen was de onderste net verdwenen en de bovenste niet zichtbaar, zodat hieruit geen gegevens af te leiden vielen.

Achter dit voorste gedeelte ligt een 6 m diep, maar smaller bouwdeel, dat zowel boven de begane grond als boven de verdieping nog zijn twee vakken brede eiken moer- en kinderbalckenplafond bleek te hebben bewaard (afb. 245). De moerbalken liggen dwars op de straatrichting. Het gebouw heeft een eigen, wat dieper gelegen kelder met een groot tongewelf, waarvan de kruin evenwijdig aan de Steenweg loopt. Het muurwerk van dit deel bestaat c.q. bestond aan drie kanten uit moppen van $31 \times 15 \times 7,5$ à 8 cm (10 lagen 92 cm). De achtermuur heeft op de verdieping (vroeger wellicht ook op de begane grond) twee vensters met schuine, middeleeuwse dagkanten. De linker zijmuur had op begane grond en verdieping een middeleeuwse stookplaats met gebogen gemetselde stookwand en uitstekende bakstenen wangen. De onderste zat achter het midden van de muur, de bovenste was breder en bevond zich in de middenas. De voormuur van dit bouwdeel moet grotendeels in of vóór de 17e eeuw reeds zijn verdwenen en vervangen door een houten opvangconstructie. Wellicht werd in diezelfde periode de rechter zijmuur gebouwd, die uit twee los achter elkaar staande steens muren van 17e-eeuwse baksteen bestaat.

Waarschijnlijk is het huidige pand Steenweg 1 in of vóór de 17e eeuw ontstaan door samenvoeging van een zeer ondiep huisje aan de Steenweg en een af-

gesplitste achterkamer van een mogelijk van oorsprong 13e-eeuwse voorganger van Choorstraat 13, die voorzien was van twee stookplaatsen tegen zijn achtermuur. Ter vergroting van de ruimtelijke mogelijkheden werd kennelijk vrijwel de gehele tussengelegen scheidingsmuur vervangen door flexibele houten wanden. Van het ingekorte huis Choorstraat 13 is bekend dat het op de begane grond een samengestelde balklaag heeft met een decoratieve beschildering uit het begin van de 17e eeuw. Mogelijk stamt deze afwerking van na de afsplitsing van het achterste gedeelte van het middeleeuwse huis; niets wees erop dat deze beschildering ooit op het plafond van Steenweg 1 heeft doorgelopen. De middeleeuwse versie van Steenweg 1 is waarschijnlijk, evenals die van nr 1 en van Choorstraat 15, ooit ontstaan als bescheiden aanbouw tegen de zijmuur van Choorstraat 13, dat zelf deel uitmaakte van de oude hoofdbouw langs de Choorstraat (afb. 244, 246). Een in de rechter zijmuur opgenomen, zware eiken balk op 2,50 m boven de vloer wijst er mogelijk op, dat dit kleine huisje aanvankelijk een overkragende houten voorgevel had.

A. F. E. Kipp

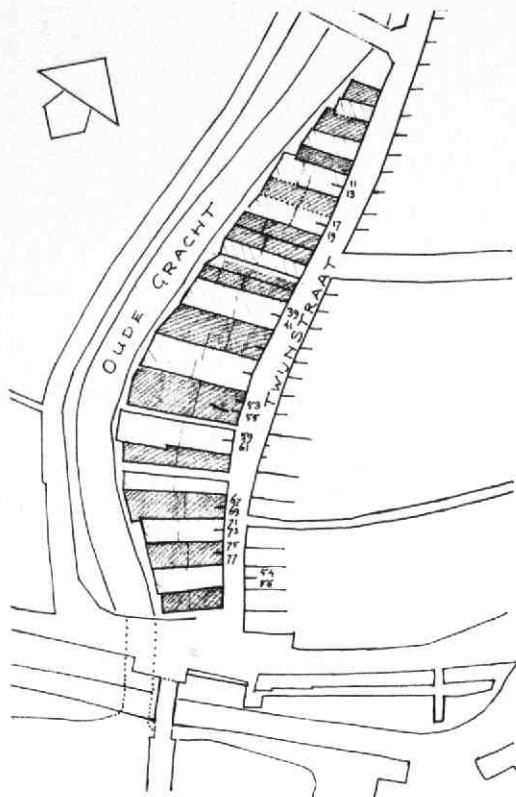
46. Twijnstraat 75

Het huis Twijnstraat 75 is met name interessant als voorbeeld van perceelsplitsing, een verschijnsel dat vermoedelijk bij de verkaveling langs de Twijnstraat een belangrijke rol heeft gespeeld (afb. 247). Andere voorbeelden hiervan zijn onder meer te vinden bij Lauwerecht (zie Kroniek 1982, MBOU 193-3, 80-82; Lauwerecht 92-94 en 147-149, 151, 153-155, 157).

Het huis bestaat in zijn huidige vorm uit de noordhelft van een in opzet middeleeuws huis met twee bouwlagen en een kap loodrecht op de straatrichting (afb. 248). Dit oorspronkelijke huis had een grondvlak van ca 8×12 m. Het werd mogelijk reeds vroeg in twee zelfstandige helften gesplitst. Alleen het voorste gedeelte ervan is onderkelderd: hier bevindt zich onder beide helften een aparte, 3,85 m diepe kelder met een tongewelf loodrecht op de straat. Het steenformaat van het gewelf en van de onderbouw van de voorgevel is hetzelfde ($29 \times 14 \times 6,5$ cm, 10 lagen 77 cm).

Afb. 246 Steenweg 1. Reconstructie van de gevelwand van Steenweg tussen Masegast en Choorstraat, toestand ca. 1870. Tek. A. F. E. Kipp.

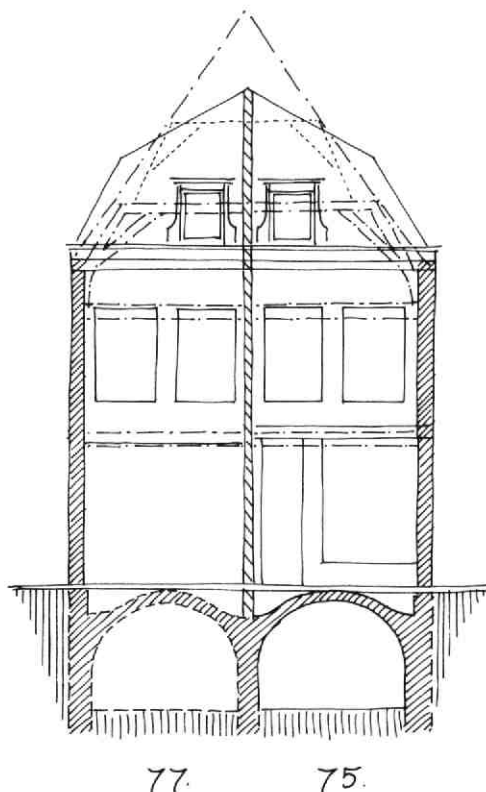
Afb. 247 Twijnstraat 75. Beeld van de vermoedelijke oude structuur van hoofdzakelijk oude percelen langs de Twijnstraat, die later veel in tweeën werden gesplitst. Knikken en sprongen in de rooilijn van Twijnstraat aan de Werf sluiten op deze structuur aan. Tek. A. F. E. Kipp.

Van de thans niet zichtbare balklagen kan die op de beganegrond nog middeleeuws zijn. De balklaag boven de verdieping werd later, waarschijnlijk bij een vroeg 19e-eeuwse verbouwing, omhoog gebracht en mogelijk vernieuwd. De drie eiken kapspanten bleven bij deze operatie op hun plaats; zij lopen nog steeds door de scheidingsmuur heen, maar thans op een merkwaardig laag niveau ten opzichte van de zoldervloer. Bij dezelfde verbouwing werd de rest van de kap verbouwd tot mansardekap (nog steeds over twee huizen heen) terwijl de voorgevel werd vernieuwd als een gevel van vier ramen breed. Nadien zijn de beide helften ieder een eigen leven gaan leiden. Dat het thans om twee zelfstandige huizen gaat, is alleen te zien aan verschillen in de wijze van onderhoud en in de aanpassingen van onderdelen als winkelpui en gootlijst (afb. 249).

Het vermoeden bestaat, dat er langs de Twijnstraat - al of niet plaatselijk - ooit een gangbare perceelsbreedte van ca 7 m (= 2 roeden) heeft bestaan, en dat er ten gevolge van economische ontwikkelingen in de loop der tijd bij tal van percelen een halvering heeft plaatsgevonden, waardoor thans voor een groot deel van de Twijnstraat een perceelsbreedte

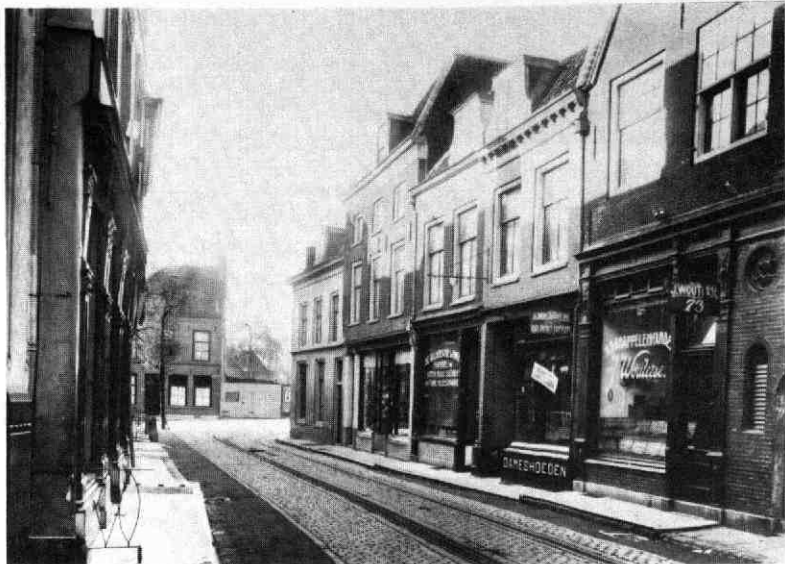
van ca 3,50 m (één roede) gangbaar is. Voorbeelden van oude panden op ongesplitste percelen zijn Twijnstraat 1 tot 15, 21, 23, 25, 37 en vlak naast het hier behandelde pand ook nr 79 en Tolsteegbarrière 1; en voorts aan de even zijde de nrs 46, 48, 50, 58 en vroeger ook 60. Voorbeelden van gesplitste, maar nog als één pand herkenbare huizen zijn (behalve Twijnstraat 75-77) de nrs 54-56 en, geheel vernieuwd, 71-73. Bij een aantal kleine panden is de kans aanwezig, dat zij zijn ontstaan uit „halve huizen” of op „halve percelen”, die op den duur een geheel eigen leven zijn gaan leiden. Voorbeelden van dergelijke huizenparen zijn mogelijk de panden 17 en 19, 45 en 47, 53 en 55, 59 en 61, 67 en 69. Bij voor komende gelegenheden (met name bij verbouwingen) is bouwhistorisch onderzoek naar dit aspect zeker van belang.

Deze hypothese van perceelssplitsingen is tevens gebaseerd op verschijnselen aan de achterkant van de percelen aan de waterzijde. Bezieet men de rooilijn langs de Twijnstraat aan de Werf, dan valt op, dat deze veel sprongen en knikken vertoont, die vaak blijken aan te sluiten op de bovengenoemde perceelmaat van twee roeden (ca 7 m) (afb. 247). Vergelijkt men dit patroon met de gegevens betreffende de perceelsgevijs uitgelegde oeverbeschoeiingen langs de voorma-

Afb. 248 Twijnstraat 75. Schets van de gevel en van de doorsnede van het huis Twijnstraat 75/77, waaruit de oude opzet en de tweeledige structuur van het casco blijkt. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 249 Twijnstraat 75. Foto van de laatste huizen van de straat, naar het zuiden gezien, in 1926. Op de voorgrond nr. 75/77. GAU/TA, DOW 158.

lige Vecht, zoals deze bij de opgraving bij de Jan Meijenstraat aan het licht kwamen (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 31-40) en bedenkt men daarbij dat het gedeelte van de Oude Gracht achter de Twijnstraat eveneens een restant van een rivier is, dan rijst het vermoeden, dat men hier met een vergelijkbare situatie te doen heeft. De indruk bestaat, dat de huidige rooilijn langs de Twijnstraat aan de Werf zijn oorsprong dankt aan een in een bepaald stadium „bevoren” patroon van perceelsgewijze beschoeiingen, uit de tijd dat de twee roeden brede percelen nog niet op grote schaal gehalveerd waren. Pas later zal achter langs deze perceelsgrenzen een soort werf zijn ontstaan. Mogelijk gebeurde dit naar analogie van inmiddels elders langs de Oude Gracht tot stand gekomen werven.

A. F. E. Kipp

47. Walsteeg 1

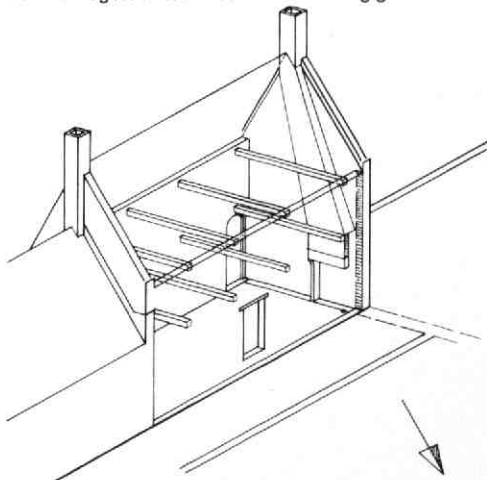
Dit pand is in de middeleeuwen gebouwd op het erf van een voorganger van Springweg 19 (afb. 250). Daartoe werd een erfscheidingsmuur tot maaiveld gesloopt om als fundering voor de westgevel te dienen. Voor de oostgevel werd de bestaande achtergevel van nr 19 verhoogd. Deze gevel hoorde bij een eenlaagshuis; hij was gemetseld als tuitgevel en afgewerkt met rollagen op de schouders en langs de gevelhellingen (afb. 251).

Voor de datering van de eerste fase van Walsteeg 1 biedt het overgebleven metselwerk weinig aanknopingspunten, zij het dat ook hier de zijgevels als tuitgevels met rollagen waren uitgevoerd. De lagenmaat (10 lagen = 73 à 76 cm) en het steenformaat (29 × 14 × 6,5 cm) laten echter een grote tijds marge toe. Een bewaard gebleven strijk balk op de verdieping was opgelegd op een vrij tijdloos type sleutelstuk dat kan dateren van de 14e tot de vroege 16e eeuw (afb. 252). De bij de resten van een stookplaats in de

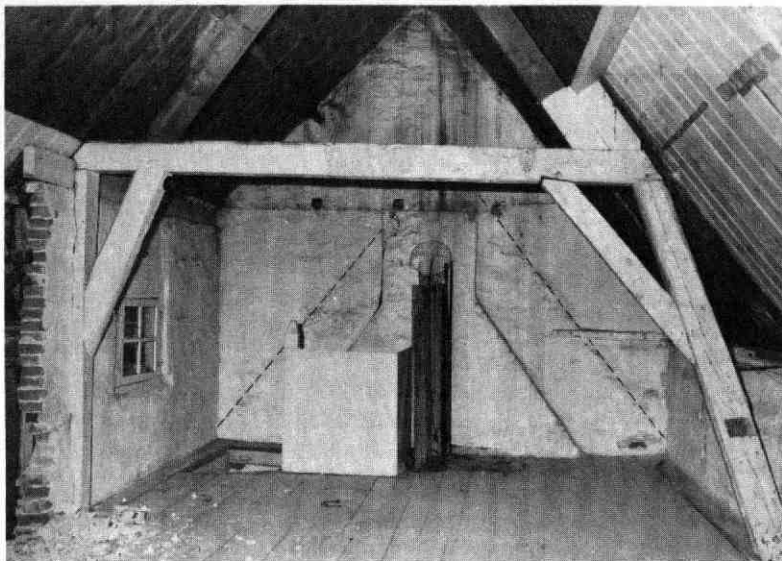
noordwesthoek op de oude erfmuurfundering aangetroffen fragmenten van plavuizen van een stookvloer en een haardpottegel (resp. 17 × 4 cm en 23,5 × 4,3 cm) zijn eveneens middeleeuws. Tenslotte was er nog een (later herplaatst) kloostervenster, dat uit omstreeks 1500 dateert.

Van de oorspronkelijke balklagen is die van de begane grond nog het meest intact; de kinderbinten zijn echter van later datum. De zolder had oorspronkelijk geen borstweringen.

In de vroege 17e eeuw werd het huis naar onderen met een kelder vergroot en naar achteren met een keuken over tweederde van de achtergevel uitgebreid. Ter plaatse van een ouder venster werd de deur naar die keuken gemaakt en op de overgebleven binnenplaats kwam de toegang tot de kelder. Ook werd het huis hoger: er werd een borstwering gemetseld en

Afb. 250 Walsteeg 1. Reconstructie van het huis omstreeks 1500, gezien vanuit het noordoosten. Tek. Bart Klück.

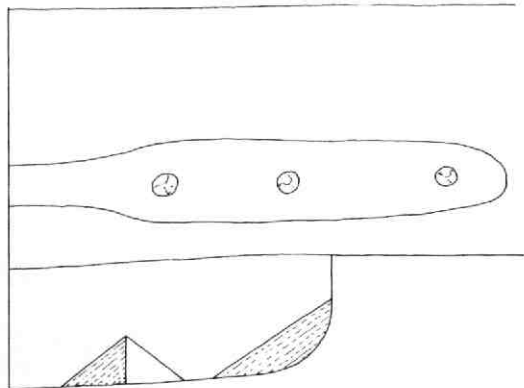

Afb. 251 Walsteeg 1. De zolder met de middeleeuwse geveltop van Springweg 19 en daarop de gevel van Walsteeg 1 van ca. 1500. Op de voorgrond het asymmetrische spant. In het trappgat is nog net het sleutelstuk van afb. 253 te zien.

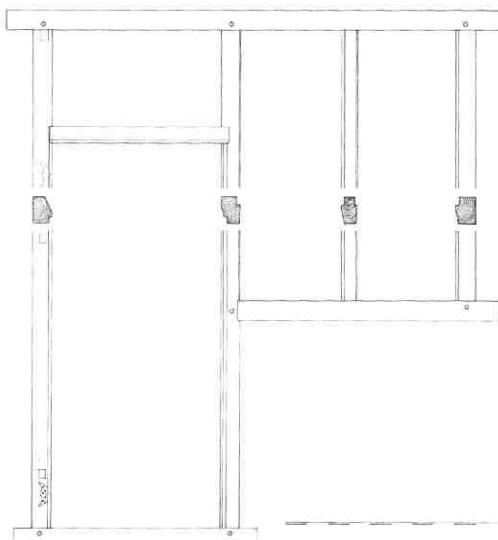
de zijgevels werden verhoogd. Het dakvlak aan de noordzijde liep door over de keuken. Uit die periode bestond nog een enige malen gewijzigd eiken (kruis) kozijn en onder de vloer lagen de resten van een deurkozijn. Dit had eerst een glas-in-loodvulling in zijn bovenlicht, die naderhand door grote ruiten in roeden werd vervangen.

Rond 1700 werd de aanbouw verhoogd met een verdieping, de balklaag van de verdieping werd enkelvoudig en er werden nieuwe, asymmetrische spanten geplaatst. Deze hebben spantbenen aan de voorzijde en standvinken aan de achterzijde. Daar werd de borstwering over de lengte van het achterhuis gesloopt en boven de binnenplaats juist hoger opgetrokken en het middeleeuwse kloostervenster herplaatst (afb. 251).

De toegang naar de achterbouw kwam op de verdieping naast een dwarsmuur, die te dicht tegen de zijmuur van de achterbouw geplaatst was om nog ruimte voor een deur over te laten. Daarom werd de zijmuur met een knik aangepast. De zo ontstane schui-

Afb. 252 Walsteeg 1. Het middeleeuwse sleutelstuk. Tek. Bart Klück.

Afb. 253 Walsteeg 1. Het 17e-eeuwse dubbelkozijn van de verdieping met deurstijlen die aangepast zijn aan een schuine doorloop. Tek. Bart Klück.

ne doorloop werd zelfs vertaald in de ongelijk afgeschuinde stijlen van de deur, die als één kozijn met een tweelichtvenster boven de binnenplaats gemaakt is (afb. 253).

Bij al deze verbouwingen en ook bij latere aanpassingen bleef de plaats van de - ook diverse malen vernieuwde - trap in de noordoosthoek gehandhaafd, zodat het oude sleutelstuk iedere keer aan de modernisering ontsnapte.

B. J. M. Klück

Lijst van panden en percelen waar in 1986 archeologisch of bouwhistorisch onderzoek is gedaan dat in deze Kroniek niet wordt behandeld.

Achter Clarenburg 2
Achter de Dom 7
1e Achterstraat 2, 3, 7, 8
Van Asch van Wijckskade 6
Andreasstraat 9
Bemuurde Weerd OZ 61
Boterstraat 20
Breedstraat 59
Doelenstraat 10
Dimplein 4, 5
Doelenstraat 10, 12
Drift 13
Eligenstraat 39-45
Ganzenmarkt 16
Geertestraat 12-28
Hamburgerstraat 23
Jacobijnenstraat 1, 2, 3, 5, 7, 11, 13, 15
Korte Nieuwstraat 6
Lange Nieuwstraat 26, 30
Lauwerecht 10-12
Lepelenburg 1
Manenburg 1, 2
Mariaplaats 14
Minderbroederstraat 1-23
Nieuwe Gracht 10, 55, 59, 68
Oude Gracht 8, 17-19, 23, 28, 63, 64, 101, 105, 181
Oude Kamp 12
Pieterskerkhof 20
Schoutenstraat 4
Springweg 51, 53, 93, 147, 159
Teelingstraat 3, 13
Twijnstraat 50
Twijnstraat aan de Werf 6
Vinkenburgerstraat 20
Vismarkt 23
Westerkade 24
Wittevrouwensingel 101